

1985 FEB 2 0

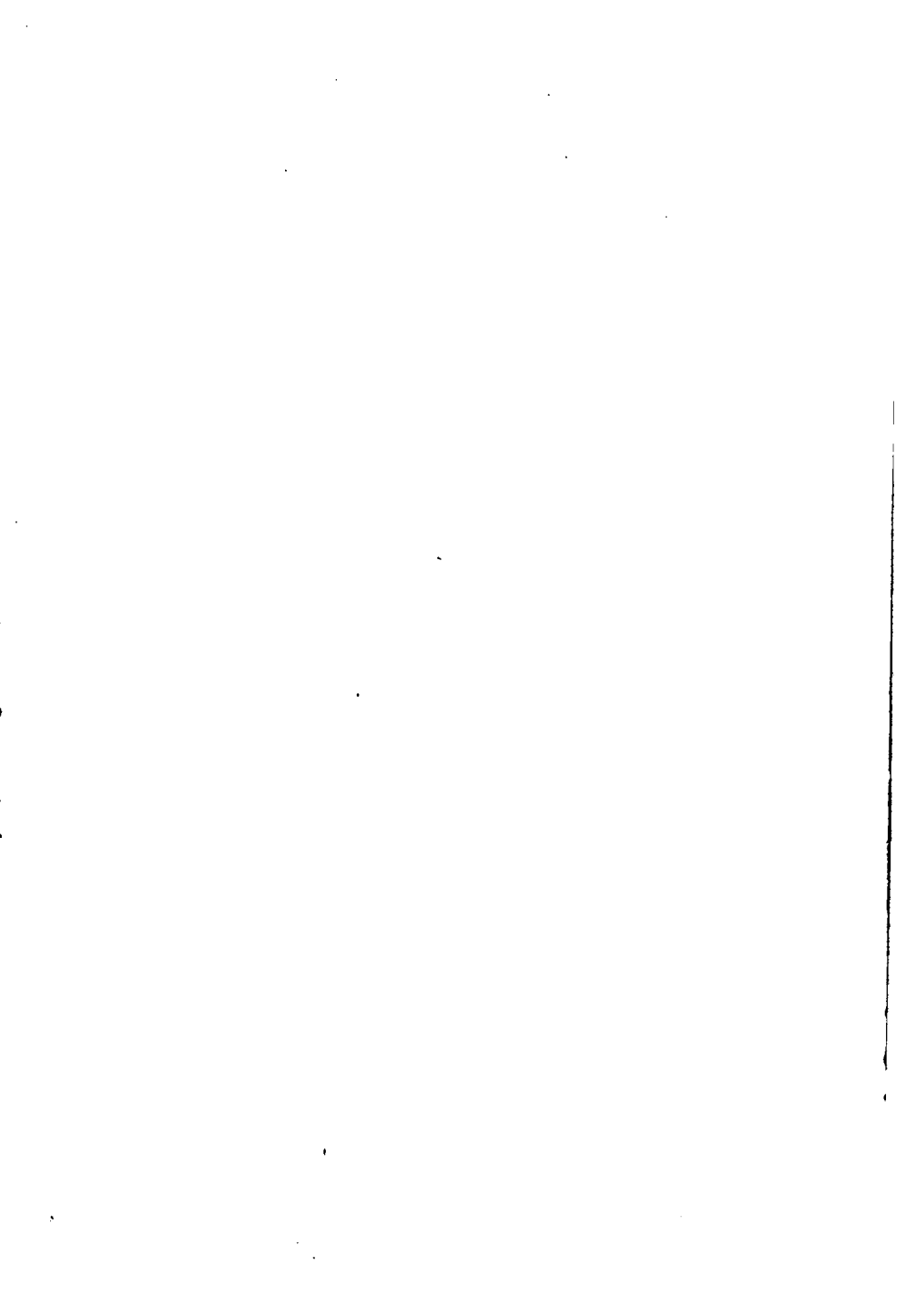
R-12

VILÁGTÖRTÉNET

Föld Golyóbisa

'84/4

Egyetemes történeti negyedéves folyóirat

Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete

Főszerkesztő: Makkai László, felelős szerkesztő: Ormos Mária,

szerkesztő: Zimányi Vera, szerkesztőségi titkár: Bóka Éva.

TARTALOMJEGYZÉK

Benedykt Zientara: Nemzettudat a középkori Nyugat-Európában. A jelenség felbukkanása és működési formái	3
Sophia Menache: A százéves háború első évtizedének mítosza és szimbólumrendszere; A nemzettudat kialakulása	25
Janusz Tazbir: Lengyel nemzettudat a 16–17. században	37
Mirjana Gross: A horvát nemzet integrációjáról: Egy nemzetépítési esettanulmány	59
Christian Graf von Krockow: A nacionalizmus, mint német probléma	77
Jiri Koralka: Nemzet állam nélkül	100
Miskolczy Ambrus: Az 1920-as évek román fejlődésvitája a polgárság nemzeti-történeti szerepéről	118
Walter Arnold: Japán gazdasági nacionalizmus: Protekcionizmus az internacionalizmussal szemben	134

A címlap az „Oskolai Új Átlás... metsződött és nyomtatódott a ref. collé-
giumban... deák ifjak által Budai Ézsaiás vigyázása alatt, Debrecen 1800.”
c. könyv betűmintáinak és földgömbábrázolásának felhasználásával készült.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál
(Budapest, V. József nádor tér 1. – 1900) közvetlenül vagy
postautalványon, valamint átutalással a KHI 215–96162 pénzforgalmi
jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 92.– Ft, példányonkénti eladási ár: 23.– Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083–6265

Főszerkesztő: Makkai László
Felelős kiadó: MTA Történettudományi Intézete
Kiadásért felelős: Ránki György

8415128 MTA Sokszorosító, Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

NEMZETTUDAT A KÖZÉPKORI NYUGAT-EURÓPÁBAN.
A JELENSÉG FELBUKKANÁSA ÉS MŰKÖDÉSI FORMÁI*

(*Acta Poloniae Historica, XLVI. 1982. 5–31*)

A címben jelzett probléma tanulmányozásának előfeltétele annak ismerése, hogy léteztek a középkorban olyan közösségek, amelyeket bátran hívhatunk nemzetnek, s amelyek rendelkeztek ilyen közösségtudattal. Mint ismeretes, a történészek, különösen pedig a modern kori történészek java része nem fogadja el nemzeti közösségek létezését a középkorban, mivel szerintük nemzetek csupán a felvilágosodás és a francia forradalom idején tűntek fel. Mivel a velük folytatott vita nem fér e tanulmány keretei közé, itt szeretném felhívni az olvasó figyelmét a tárgyról írott cikkemre.¹

Itt csupán annyit szeretnék megjegyezni – és ezzel kapcsolódni ezen utóbbi cikk után megjelent vitacikkekhez –, hogy a középkori nemzet létezésének elfogadásával távolról sem óhajtom semmibe venni a középkori és a modern nemzet közötti különbségeket. A modern nemzetet a középkoritól annak összehasonlíthatatlanul tágabb tudati szférája különbözteti meg, amely felöleli csaknem az összes (mindamellettsóhasem valamennyi) embert, aki potenciálisan annak részét képezheti, valamint az, hogy annak tartós jellege távol tartja mindazoktól az ingadozásoktól, amelyeknek a középkori nemzet oly nagy mértékben ki van téve.

A középkori nemzettudattal foglalkozó kutatóknak általában szeméretre vetik, hogy meghamisítják a valóságos tényállást és e nemzettudatról kialakított képet, mivel erősen el vannak foglalva az olyan megnyilvánulások összegyűjtésével, amelyek a különféle idegen közösségek elleni gyűlöletről tanúskodnak, vagy olyan erőfeszítésről, hogy – megalomániától indítva – saját etnikai közösségüket a többi fölé emeljék.² A kutatás tárgya – Rudolf Jaworski szerint – mindig ugyanaz a néhány forrás, ezeket idézik a legkülönbözőbb szövegösszefüggésekben, holott ezek a ránk maradt középkori szövegeknek csupán egy elenyésző részét képezik. Sőt, ha az önállóan alkotó szerzők irodalmi munkáinak összességét vesszük figyelembe, amelyek a saját nemzetüket dicsőítő, más nemzeteket gúnyoló kijelentéseket tartalmaznak, akkor ezek mennyiségileg végképp nem jönnek számításba.

Az igaz ugyanis, hogy a középkori irodalomnak csak elenyésző hányadát teszik ki a nacionalista megnyilvánulások. A középkor embere nem csupán nemzeti közösségének volt tudatos tagja (ha egyáltalán az volt!), hanem igen gyakran mindennek előtt városlakó volt, vagy vidéki, vagy pedig egy adott vidék szülőtte; ezenkívül keresztény volt – vagyis egy olyan, sokkal tágabb közösség tagja, amely érzelmileg az első helyen állt. Világos tehát, hogy az írásbeli megnyilatkozásokban az emberek magatartását befolyásoló legkülönbözőbb kötődések egyvelegével találkozunk. Hogy a sován magatartás ritka volt, az csak középkori őseink érdeméül tudható be. A más nemzetek lealacsonyítására törő nemzeti büszkeség kiéleződése szerencsére ma sem jellemzi sem a történetírást, sem pedig az irodalmat, és ez természetesen nem bizonyíték a nemzettudat hiánya mellett.

Az e tekintetben rendkívül érzékeny lengyel terminológia lehetővé teszi a nemzettudat éles megkülönböztetését a nacionalizmustól, és a sovínizmustól; sok nyugati tudós a nacionalizmus kifejezésével él mindhárom jelenség jelöléséhez. Az első egészen egyszerűen adott nemzethez való tartozás tudását jelöli, amely tudás csakis rendkívüli körülmények között válik az e nemzethez való tudatos ragaszkodássá; és ebben nincs sem megalómánia, sem pedig a szomszéd nemzetek iránti megvetés; éppen ezért igen nehéz a forrásokból kihámozni. Innen származik az a kutatási posztulátum-számba menő következtetés, miszerint: ha egyszer a nemzettudatra vonatkozó kutatásaink során azon kevés számú ember véleményének elemzéséhez kell folyamodnunk, akik ráadásul nem is képviselik a társadalom valamennyi csoportját, akkor ezeket a véleményeket a maguk egészében kell vizsgálatunk tárgyává tennünk: csak így tűnhet elő, hogy az általunk vizsgált szerző a saját nemzetéhez való tartozását mennyire emelte az egyéb közösségekhez való tartozás fölé. És ez gyakran nem a közvetlenül nemzeti tárgyú kijelentésekből következik, hanem más problémák vizsgálatából; gyakran tudni kell „olvasni a sorok között”, de nem beleolvasni a sorokba. Jó módszernek látszik, ha a különböző szerzőknél megvizsgáljuk a „mi”, a „miénk” (az „a mi...” jelzős) névmások jelentését, mivel ezek spontán megnyilvánulások, amelyeket nem befolyásolt a hivatalos formula. Reinhard Wenskus, Rudolf Buchner és Friedrich Lotter nyugatnémet történészek szerint az ezirányú kutatásokban fontos eredményeket értek el az NDK-ban, nevezetesen Eckhard Müller-Mertens és Wolfgang Eggert.³

A középkori nemzettudat egyik lényeges elemét képezte az eredeti közösségben való hit. Ez rendszerint valamely konkrét eredetmítoszhoz kapcsolódott, aminek többszörös funkciója volt: e mítosz szerint az illető nemzet valamely nagy és híres ókori néptől származik; bekapcsolta abba a

genealógiába, amely az európai népeket Noé valamely fiától (de nem Chamtól!) származtatja és genealógiailag magyarázza a többi, nyelvileg rokon népekkel való együvértartozást. Az eredetmítoszok egy része a régi múltban keletkezett, és az egyik (általában az államalapító) törzs tudatában öröklődött tovább; másik részük azonban az „elkötelezett tudomány” szándékos alkotásai, olyan történészek és írók kitalálásai, akik a Biblia és más ókori művek segítségével a nemzet történelmét és genealógiáját vissza tudták vezetni egészen a történelem hajnaláig, azaz egészen Noéig. Csupán az olaszok képeznek kivételt, mivel ők a rómaiak közvetlen leszármazottjainak tekintették magukat, és teljes egészében átvették mítoszukat: annyiban azonban kiegészítették, hogy őseiket Noétól származtatták.

Az eredetmítoszok értékes források, amelyeket a kialakuló nemzet elitjének öntudatát tanulmányozó tudósok mindezideig még nem merítették ki.⁴ Mítoszokat a viszonylag késői közösségek is gyártottak; ezek kicsinyes érdekek alapján létrejött közösségek voltak, amelyek ellentétben álltak a nyelvi rokonsággal vagy a történelmi hagyománnyal. Így például a svájciak a 15. században svédektől származtatták magukat: ezek a svédek, mint erre Guy Marchal nemrégiben megjelent monográfiájában rámutat, a Szentföldre indultak volna, amikor szétszóródtak;⁵ érdemes megjegyezni, hogy a svédek révén a svájciak a gótokkal is kapcsolatba kerültek, akik a középkorban igen nagy becsben álltak, mint lehetséges ősök.

A középkorban a nemzettudat – legalábbis egyetemes szinten – mint valami új jelenség indult fejlődésnek. Az ókorban a kutatók mindössze két olyan esetet jegyeztek föl, amelyek nemzettudatról árulkodnak: az egyik a héberek vagy izraeliták, akiknek messianisztikus vallási vízióvá alakult eredetmítosza összekapcsolódik hazájukhoz, az isteni „Ígéret földjéhez” való fanatikus ragaszkodásukkal, a másik pedig a görögök, akik politikai feldaraboltságuk ellenére, kulturális közösségük révén létre tudták hozni közös mitológiájukat és kialakítani azon meggyőződésüket, hogy felette állnak a barbároknak. A görögök nemzettudata később feloldódott a hellén kozmopolitizmus tengerében.

A nemzettudat fejlődésének útján kétségkívül ott találjuk a perzsákat is – a korai államiság idején – és a rómaiakat, amikor a pun háborúk folynak. Mindkét esetben azonban világbirodalom született, még mielőtt az államformáló erő felszívhatta volna az etnikai közösséget. Így a rómaiak helyi patriotizmusa még nem tudott latin nemzettudattá fejlődni, amikor Róma már a sztoikus emberieségen alapuló, a civilizált világ közösségét hirdető eszmét írta zászlájára. A rómaiak latinul beszéltek, de nem tartották megukat latinnak; a római államot úgy hozták létre, hogy az egyetlen

város kormányzására kialakított intézményeiket paradox módon kiterjesztették a világbirodalomra.

A kozmopolita római birodalomban nem volt hely a nemzeti közösségek számára. A különböző részein kitört lázadásokat megpróbálják ugyan nemzeti elszakadó mozgalmaknak betudni, de az első galliai lázadásokon és az Arminius-féle germániai felkelésen kívül kevés példát találni, amely ezt az értelmezést támasztaná alá. Egyébként pedig mindkét esetben a törzsi szeparatizmus továbbéléséről, és nem nemzeti mozgalomról volt szó. Ugyanez áll az 5–7. századi egyiptomi és szíriai monofizita eretnekmozgalmakra is, amelyek – mint ezt legutóbb Ewa Wipszycka igyekezett bebizonyítani – szintén nem magyarázhatók szír és kopt nemzeti szeparatizmussal.⁶

A népvándorlás idején a birodalmat megtámadó barbár törzsek sikerüket nagyrészt igen erős törzsi tudatuknak köszönhették. Amint erre Reinhard Wenskus⁷ rámutatott, a törzsek politikai organizmusok, s az őket alkotó legkülönbözőbb elemek a törzsi öntudatot és hagyományt hűen megőrző mag körül csoportosulnak. Ebbe az öntudatba beletartozik a közös eredetben való hit, a hősi múlt kultusza, a törzsi vallás, a szokásjog, olykor pedig a ruházat és egy erkölcsi normarendszer. A törzsbe beolvadó idegen elemek lemondtak saját hagyományukról és egy olyan folyamaton estek át, amelyet Wenskus „pszeudológiai identifikáció”-nak nevezett el. Az idegen elemek felszívása során a törzs olykor elfelejtette eredeti nyelvét, de ez mitsem ártott a törzsi öntudat fennmaradásának. Ugyanígy az új vallás – a kereszténység – felvétele sem gyengítette a törzsi öntudatot. Az a tény, hogy a germán törzsek egy jelentős része fölvette a kereszténységet, ill. annak egy válfaját, az ariánus hitet, csak megerősítette a római környezettől való különállásukat.

Róma nemigen tudott mit felmutatni a germán törzsi öntudat ellenében, holott ez igen jelentős szerepet játszott a germánok harciasságában, kezdeményező képességében és a harcok folyamán megmutatkozó kitartásában. A római társadalom felsőbb rétegei, amelyek érzelmileg igen erősen kötődtek az államhoz és a mediterrán római kultúrához, távolról sem alkottak egységet; a hagyományos vallás hívei és a keresztények kölcsönösen egymásra hártották a felelősséget az állami intézmények elzülése, valamint az állampolgárok önfeláldozó szelleme miatt; az Egyház sem tudta ellátni azt a feladatát, hogy megteremtse a társadalom ideológiai egységét, így maga is beleveszett a dogmatikai viták tengerébe: az állam hivatalosan vallott humanitarizmusa, amely szerint ő lett volna a béke, a rend és az igazság védelmezője, éles ellentétben állt az igazságtalan és min-

dig növekvő adók rendszerével, a hivatali elnyomással és a bírósági visszaélésekkel. Még a művelt rétegek körében is számosan akadtak, így pl. Szent Ágoston, akik úgy látták, hogy a birodalom saját hibás mechanizmusának súlya alatt hajlik meg, vagy Salvien de Marseille, aki a birodalom hanyatlását a Gondviselés igazságos ítéletének tekintette. A birodalom lakóinak zöme azonban nem kötődött érzelmileg az államhoz. Védekezett ugyan a barbárok erőszakos ténykedései ellen, de belenyugodott a már kiépült barbár uralomba, különösen akkor, ha ez egyszerűen az adóterhektől és a római tisztek visszaéléseitől való megszabadulást jelentette.⁸

A barbárok a birodalom területén építették ki többnyire tartós uralmukat. Hogy államuk mennyire volt stabil, az attól függött, hogy a hódítók milyen kapcsolatokat építettek ki a bennszülött lakossággal, hogy az új uralkodók az integrációra vagy inkább a szeparatizmusra törekedtek-e, végül pedig, hogyan viszonyultak a mediterrán civilizációhoz. Itt nehéz lenne végignézni az egyes államokon belüli helyzetet. Elég legyen itt csak annyit megjegyeznünk, hogy Nagy Theodoriknak az osztrigótok Itáliájában folytatott politikája, amelynek lényege a római civilizáció iránti türelem és tisztelet, valamint a gótok és rómaiak szigorú szétválasztása úgy, hogy az utóbbiak másodrendű állampolgároknak minősültek, végülis katasztrófához vezetett. Afrikában a vandálok önként tették magukévá a helyben talált civilizációt és nem elleneztek a helyi lakosság integrációját, amely mindazonáltal kénytelen volt belépni az arianus egyházba. A katolikusok üldözése csak elmélyítette a szakadékot a két közösség között, aminek következtében a vandál állam még az osztrigótokénál is hevesebb katasztrófába sodródott.⁹

Ezzel szemben a vizigótok, frankok, burgundok, végül pedig a longobárdok államaikban képesek voltak a társadalmi integráció megvalósítására. A vizigótok esetében komoly akadályt jelentett az, hogy úgy kötődtek az arianizmushoz, mint hagyományuk fontos részét képező valláshoz; a longobárdoknál a problémát egy alacsonyabb rendű kultúrához való kötődésük és a római állammal és civilizációval szemben elfoglalt ellenséges magatartásuk jelentette. A gyengeségüknél fogva legtoleránsabb burgundok államukba elég hamar integrálták a római és a germán elemet; egyfelől beleolvadtak a római népességbe, másfelől viszont ők adták öntudatukat és a nevüket. Államuk 534-ben történt szétesésének burgund földön mindössze a helyi szeparatizmus lett a következménye.¹⁰ A frankoknak jutott a legjobb osztályrész.

Azokban az államokban, ahol a hódítók és a római társadalom felsőbb rétegei között kompromisszum jött létre, kedvezően alakult a helyzet

egy olyan integráció létrejöttéhez, amely végülis egy homogén nemzet kialakulásához vezethetett. Itt két fajta ideológia összeütközésével állunk szemben: egyrészt ott van az újonnan jött germánok törzsi öntudata, másrészt pedig a helyi lakosság meglehetősen passzív kötődése a római civilizációhoz, és egyes római intézményekhez, így pl. az Egyházhoz is. Az egyedüli Itália kivételével, ahol a római államhoz való kötődés is megfigyelhető.

Mindazon barbár államokban, ahol létrejött a társadalmi integráció, a társadalom oly módon szerveződött, hogy a hódítók átvették a bentlakók nyelvét és vallását, viszont az ő törzsi öntudatuk, és gyakran nevük kerekedett felül. A törzsi öntudatban, egy kivételével, már fellelhetjük a tágabb nemzettudat legtöbb ismertetőjegyét. Ez a kivétel pedig a hazához mint konkrét földrajzi területhez való kötődés. A törzsi öntudat hordozóinak az új országban való tartós letelepedése, valamint lakóinak a közösségbe való beépülése tette lehetővé a nemzet létrejöttét.

Érdekes Spanyolország példája. Itt nyomon követhetjük a helybéli római elit fokozatos beolvadását a vizigót államba.¹¹ Az integráció még akkor is a hódítók civilizálásának és romanizálásának irányába haladt, amikor a vizigótok többsége ariánus volt. Az a kísérlet, hogy Spanyolországot a „törvényes” Justinianus császáron keresztül visszaszerezzék, kudarcba fulladt; de Afrikában, Szicíliaiban és Itáliában éppen az ellenkezője történt; a bizánciakat a spanyolországi római lakosság, köztük a katolikus krónikások, idegen betolakodóknak tekintik. Sevillai Isidore történeti munkáiban már úgy jelenik meg a spanyol haza szeretete, mint a spanyol urak tetteinek büszkesége, vagyis azoké a vizigótoké, akik a hatalmas római összeomlását előidéztek, és Julien de Tolédo pedig egyszerűen csak spanyolokról beszél, nem különböztetve meg a gótokat a spanyolországi római lakoságtól. A királyi hatalom gyengesége a gót Spanyolországot az egyházi és világi méltóságok oligarchiájának területévé tette, és az állam iránti felelősséget az embereknek egy szélesebb körére ruházta. Amikor az arab invázió véget vetett a vizigót államnak, a spanyol nemzet már kialakulóban volt. Az elkövetkező évszázadok során megfigyelhető különféle törekvések dacára, és annak ellenére, hogy a Reconquista államain belül olyan különálló közösségek jöttek létre, amelyeknek mind megvoltak a maguk történelmi hagyományai, törvényei, gazdasági és nyelvi sajátosságai, Spanyolországnak a gót uralom alatti egysége eleven emlék maradt, és nagyban hozzájárult az újraegyesítés programjának megszületéséhez, amely program azután León és Kasztília királyainak vezérelve lett, de amely csak a 15. és 16. század során valósult meg.¹²

A vízigótok viszonylag magas kultúrszintje megkönnyítette számukra a római lakosságba való beolvadást; a vízigótok államában az írásbeli kultúra az állam fennállásának végéig viszonylag elterjedt volt, és a világiakra is kiterjedt. Kevésbé kedvező volt a longobárdok helyzete,¹³ akik itáliai tevékenységüket azzal kezdték, hogy megsemmisítették az összes római politikai, adminisztratív és egyházi intézményt. A római társadalom felsőbb rétegeit képviselők többsége menekülni volt kénytelen a bizánci helyőrségek által védett városokból, vagy ha nem, hát a hódítók pallosának esett áldozatul. Csak egy bizonyos idő elmúltával jelentek meg a helybéli lakosság számára bizonyos *modus vivendi*-t jelentő állam létrehozására vonatkozó elképzelések. Mindazonáltal a hódítók dühöngése és a lakosság terrorizálása végül nem maradt eredmény nélkül: a longobárdoknak soha sem sikerült saját hatalmuk alatt Itáliát újraegyesíteni, míg a bizánci uralom alatt maradt területeken élők megőrizték a hódítókkal szembeni gyűlöletüket, ez viszont lehetetlenné tette valamiféle „itáliai” közösség létrehozását. Itáliában lehetetlennek bizonyult az egész helyi lakosságnak a longobárd törzsi hagyománnyal való beoltása, mivel az emlékezetében Auduinnél és Alboinnél nevesebb ősokeket őrzött.

Mindazonáltal a longobárdoknak végül is, némi bizonytalanság és ellenállás után, sikerült létrehozniok saját államukat, amelyben helyet kapott egy igazi integrált közösség is; romanizáltak, átvették mindazt, ami megmaradt a római mezőgazdasági szervezésből, és – legalább részben – a városi életből, majd pedig az ariánus vallást a katolikussal cserélték föl. A római elit eltűnése megkönnyítette számukra azt a feladatot, hogy saját öntudatukat a megmaradt római lakosságba átültessék. A longobárd királyságban élő rómaiak ivadékai hamarosan longobárdoknak vagy lombardoknak hívják magukat. A címükben az egész Itáliára kiterjedő hatalmat követelő longobárd királyok törekvése azzal a furcsa következménnyel járt, hogy Itálián már csak a longobárd államot értik. Róma kívül esett ezen az Itálián: még a 11. században is azt írták VII. Gergelyről, hogy „néhány Itáliában töltött nap után visszatért Rómába.” A 7–11. század során külön longobárd-itáliai nemzettudat kialakulásáról beszélhetünk. Ennek stabilizációját persze megakadályozta a mindenütt jelen levő római történelem, amelyet a Római Birodalom minduntalan „megújítása” során emlegettek.

A birodalom területén megtelepedett népek közül a frankok futották be a legfényesebb karriert.¹⁴ Bár igen alacsony volt a kultúrszintjük, a katolicizmusra való korai áttérésük révén a galliai római társadalomban támaszra leltek a vízigót és burgund ellenfeleikkel folytatott harcaikban. A gallo-román arisztokrata, Tours-i Gergely már a 6. században anélkül,

hogy franknak vallotta volna magát, a frankokban az ország urait látta. A frankok erős törzsi öntudattal rendelkeztek, amelyet némi messianizmus is színezt, és amelyről, ha máshonnan nem, hát a száli törvény híres prológusából tudhatunk: gallo-román honfitársaik felruházták őket a trójai származás mítoszával, ami által az Aeneastól származó rómaiak testvérei lettek; mindennek nem csekély jelentősége volt a két etnikai csoport integrációja szempontjából. Ha a frank állam megmaradt volna Gallia határai között, semmi sem akadályozta volna meg a frank nemzettudat kialakulását, különösen akkortól kezdve, amikor Gallia északi részének szabad lakossága egyszer csak franknak kezdte hívni magát. Klodvig, hódítósaival már elérte a Rajna jobbpartját, utódai pedig vagy legyőzték, vagy le-törték az összes germán törzset, egészen a szláv előőrsökig.

Így a frankok újból egy birodalom közepén találták magukat, ez azonban meghaladta az egységesítésre irányuló lehetőségeiket. Valamennyi sorra meghódított germán törzsnek megvolt a maga külön hagyománya, törvénye és hazája, amelyet meg akart védeni a frankokkal szemben; a burgund szeparatizmus fellángolt; nyugaton a bretonok tiltakoztak a „frankká” válás ellen; Aquitánia lakosai, akik először szívesen vették, hogy a vizigótok uralmát a frank főnhatóság váltja fel, a 7. századtól kezdve kiváltak, kialakították a maguk másodlagos közösségét, amelynek egyre nyilvánvalóbb etnikai színezete a politikai különállást erősítette.

Erős törzsi öntudatuk dacára magukon a frankokon belül is egyre nyilvánvalóbb szakadás következett be: egyik részük romanizált, más részük viszont megőrizte a germán nyelvet. És ha ehhez még azt is hozzáteszszük, hogy ezt a két fogalmat, hogy „frankok” és „Frankhon” gyakran az egész államra és annak minden szabad lakójára kiterjesztették, és hogy a frank messianizmus szerint a frankokra hárul a kereszténység újraegyesítésének és megvédésének feladata, mindjárt megértjük, hogy a frank nemzet kialakulásának folyamata miért szenvedett csorbát, és államuk miért aprózódott fel. Most tegyük félre annak a problémának a vizsgálatát, hogy mi volt a katasztrófa elsődleges oka: hogy a széthullás vezetett a különböző frank csoportok közötti kapcsolatok meglazulásához, vagy pedig a kapcsolathány tette lehetővé a felbomlást. Azt semmiképp sem hagyhatjuk számitáson kívül, hogy amiképpen Spanyolországban a gót egység, úgy itt a frank egység hagyománya különféle alakokban élt tovább, és egészen a legújabbkori történelemig, számos politikai program alapját képezte.

A Verdun-i szerződés idején, 843-ban a keleti és nyugati frankok nem ébredtek annak tudatára, hogy a szerződés nem a három fivér uralmi kompetenciájának pillanatnyi felosztását jelentette, hanem az elszakadást.

Mikor negyven évvel később megkísérelték az újraegyesülést, kiderült, hogy az elszakadás végleges.¹⁵

Az egység gondolatát a Francia media vagy a Regnum Lotharii tartotta legtovább ébren, az az átmeneti rész tehát, amely hol a keleti államban, hol pedig a nyugatban kereste a helyét és amelyet erős szálak fűztek a karoling hagyományokhoz.¹⁶ Verdunban a nyelvi szubsztrátumot, mint a felosztás lehetséges kritériumát nem vették igazán tekintetbe, mégis jelentős szerepe volt a keleti és nyugati királyság későbbi fejlődésének alakulásában. A nyugati királyságnak, amelyből nem hiányzott teljesen a germán elem és amelynek arisztokráciája nagyrészt a frank nyelvet használta, szembe kellett néznie a román lakosság felsőbbrendűségével és Flandriát és Bretagne-t kivéve, tökéletesen romanizálódott. A francia karolingok végig beszélték a frank (tehát germán) nyelvet; az új dinasztia megalapítója viszont, Kapet Hugó, aleman származása és német anyja dacára sem beszélte ezt a nyelvet. A két királyság megkülönböztetésére az egyházi írók a 9. századtól kezdve használják a két klasszikussá vált nevet, Galliát és Germániát, bár soha nem következetesen (ami ma sokszor félreértésekre ad alkalmat).¹⁷ A 10. században némiképp tisztább lett a helyzet, mivel a nyugati királyságban a Karolingok felvették a *rex Francorum* címet, ezzel is hangsúlyozva, hogy ők a frank hagyomány örökösei, nem pedig a szász hercegek, akik megtették magukat a keleti királyság trónjának uraivá. Eredetileg a szász hercegek – I. Henrik személyében – nem nézték jó szemmel, hogy a Rajnától keletre a frankok uralkodnak a többi germán törzs fölött, éppen ezért csak ritkán használták a „frank” címet. I. Ottónak, amikor Aix-la-Chapelle-ban frank ruhában koronáztatta meg magát, újra vissza kellett nyúlnia a frank hagyományhoz, de végülis az új és fényesebb római császári cím háttérbe szorította a többit.

Az utolsó Karolingok ambíciói és büszke címei még a gondolat világra is kihatással voltak. A frankok királya címének használata azzal a következménnyel járt, hogy a név az alattvalókat is jelölte már, és hogy a Francia szó egyedül a nyugati királyságra vonatkozott. A *rex Francorum* cím a Karolingokról utódaikra, a kapetingekre szállt, akik ily módon megújították a frank történeti hagyományt, és idővel a Karoling dinasztiát is, amelytől a 12. századtól kezdve származtatták magukat.¹⁸

Míg a Regnum Francorum Kopasz Károly egész örökségét jelölte, a Francia név csak ennek északi részét (Burgundia és Aquitánia nélkül), és nem vonatkozott Bretagne-ra és Normandiára, amelyek független tartományokká emelkedtek. Francia egyébként az a terület volt, amelyet az 5. század vége felé a frankok gyarmatosítottak. Ugyanezek a már régóta romani-

zált frankok adták át a kialakulóban levő új etnikai közösségnek a frank hagyományt a trójai mítosszal, a messianizmussal és a karoling legendával együtt. Szerintük a Klodvig, vagy még inkább a legendabeli Faramond-féle frankoktól kiinduló etnikai vonal, amely egészen a korabeli frankokig tart, amely frankok közvetítésével Isten elvette a Szentföldet a hitetlenektől, abszolút töretlen. Ebben hittek a királyok is, akik megerősítették őseiktől, Dagobert-től és Clotaire-től származó előjogaikat.

Gyakran hangsúlyozzák, hogy milyen érdemeik voltak a Kapetingeknek Franciaország megalapításában és fölépítésében: ők növelték a királyi birtokot és ők kényszerítették engedelmességre a király vazallusait, akik mindaddig függetlenséget élveztek, s mindez persze Franciaország fogalmának a kiterjesztését is jelentette: Fülöp-Ágost a 13. század elején ezért cserélhette föl a hagyományos *rex Francorum* címet a *rex Franciae* címével. Ebben az időben már mindenki tudta, hogy Francia az egész államot jelöli.¹⁹ A francia Egyház által a francia királynak, mint „nagyon keresztény király”-nak adományozott hatalom, akit Isten különös kegyelemmel áldott meg: a Szentlélek által küldött szent olaj általi felkenéssel, valamint a gyógyítás csodálatos adományával, az egész nemzetre kiterjedt.²⁰ De azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a francia öntudat (amely eredetileg csak Franciaország északi részének lakóit jelentette!) a dinasztától függetlenül is fejlődött. Élt a karoling hagyomány is a lovagi énekekben, amelyeket Joseph Bédier ragyogó elmélete ellenére sem lehet 11. századi papoknak tulajdonítani; élt a „frankok” felsőbbségének tudata is, amely különösen a bárdolatlan szomszéd népekkel szemben nyilvánult meg úgy morális (lovagi erények, az Egyházhoz való hűség), mint kulturális (a műveltség virágzása, a művészetek fejlődése) vonatkozásában. A frank messianizmus új visszhangra talált az „Egyház legidősebb leánya” fogalmában, ami azt jelentette, hogy ő volt a keresztesháborúk szellemének hordozója, de ez a messianizmus csak gazdagodott a hazaszeretettel, a „dolce France” (édes Frankon) szerelmével, amely oly nagy hévvel jelenik meg a Roland énekekben vagy a többi hőskölteményben. Ehhez még hozzátehetjük a francia nyelv iránti szeretetet is, amely „est la plus délitabile à lire et à oïr que nule autre” (oly édes olvasásra és hallgatásra, mint semelyik más), amint ezt maguk a külföldiek is vallották (Martino de Canale).

A francia nemzettudat közvetlen kapcsolatban állt a frank-karoling hagyománnyal, csakhogy ezt alaposan átalakította. A franciák számára teljesen egyértelmű volt, hogy Nagy Károly franciául beszélt és azért uralkodott Németországban is, mivel bátor lovagjaival meghódította ezt az országot: „cels de France, qui les regnes conquierent” (franciákkal, akik meghó-

dították). Nagy Károly római császár is volt, így hát utódaira, a francia királyokra kell szálljon a császári korona; a német császárok trónbitorlók.

De vajon meddig terjedt ez a francia nemzettudat? Úgy tűnik, a franciáknak igen jelentős részét meghódította, nem csupán a papságot és a lovagságot, de minden bizonnyal a polgárságot is, sőt, még a parasztság bizonyos rétegei sem voltak mentesek tőle. Abból, hogy valaki francia volt, még nem következett feltétlenül valamiféle francia patriotizmus is, vagy az, hogy a nemzeti kötelék fontosabb lett volna a tájhoz való kötődésnél. A herceg vagy az angol király iránti hűség (amely király szintén beszélt franciául, és a francia kultúrkörhöz tartozott) a vazallusok számára fontosabb volt, mint a nemzeti hovatarozás. Azt is hozzá kell tennünk, hogy az Aquitániában lakó „provanszálók” a 12–13. században nem tekintették magukat franciáknak, sőt éppen saját nemzettudatuk kifermálásán fáradoztak, mikor az északi franciák meghódították őket.

Más úton járt a nemzettudat fejlődése a volt keleti frank államban, amely egészen a 11. századig nem is dicsekedhetett hivatalos elnevezéssel. 919-ben megszűnt a frank hegemonia, amelyet a bajorok, szászok, svábok és thüringiaiak oly nehezen viseltek: a kívülről fenyegető veszély, az egység fenntartására törekvő egyházi politika, az új egyeduralgó, a szász herceg energikus fellépése döntött annak a területnek a sorsáról, amelyet a 10. században hol Frank és Szász királyságnak hívtak, hol pedig valamelyik törzs nevére el neveztek, vagy egyszerűen a Germánia földrajzi elnevezését használták. A szász dinasztiaiból származó királyok az Egyház segítségével végül megszilárdították a királyságot, és ez csak megerősítette a 9. századtól amúgy is egyre szorosabb kapcsolatokat a törzsek között.²¹ A legfontosabb tényező ebben a közös nyelv volt, amely a karoling-korszak idején már az irodalmi nyelv rangjára emelkedett. A *lingua theodisca* – a frank népnelv, amely nem azonos a latinnal, sem a *lingua rustica romana*-val – általános elnevezéssé, sőt, paradox módon egy nemzet nevévé vált.²² A folyamat kronológiáját firtató tudósok sorában én a magam részéről szkeptikus vagyok e nemzeti név korai datálását illetően. Gotschalk d'Orbais nézete szerint a *Theodisci* névvel csak azokat jelölték, akik a germán nyelvet használták, és nem általában a németeket. E nevek módosulásainak sorában fontos helyet foglal el az, hogy a *Theodisci*-t azonosították az ókori teutonokkal (*Theutonici*), így vált lehetővé a nemzeti egység oly módon való megteremtése, hogy valamennyi német törzset a teutonoktól származtattak. Ez persze lassú folyamat volt, amely a tudósok szobáiból indult el, nem pedig a társadalom legszélesebb köreiből: a *Deutsche* elnevezés későbbi, mint a teuton. Notker Labeo, aki a 10.

sz. vége felé a klasszikus irodalmat németre fordította és maga is németül írt saját nemzetéről, így fejezte ki magát: *wir Theutones* (mi teutonok). Így hát a nyelvhasználat még nem ismerte a *Deutsche* elnevezést, ezért élt a latin formulával.

A királyság növekvő ereje és elért sikerei inkább elősegítették a királysághoz való kötődést és a patriotizmus kialakulását, mint az új név megjelenése. Eckhard Müller-Mertens – véleményem szerint kellőképpen – bebizonyította, hogy a *Regnum Teutonicorum* (teuton királyság) vonatkozó, 920-as évszámmal ellátott megjegyzés az *Annales Iuvavenses maximi*-ban nem korabeli, mivel a *Regnum Teutonicorum* vagy *Teutonicum* először Itáliában bukkan föl a 10. és 11. század fordulóján, és Németországban csak 11. század második felében válik általánossá. Ezzel szemben az államhoz való kötődés és integritásáért való aggodalom már a 10. század második felében keletkezett irodalmi alkotásokban érezhető, így például a Widukind-féle Krónikában vagy Ruotger *Vita Brunonis*-ában. Brun de Querfurt pedig igazi német hazafi, amikor a *Theutonum tellus*-ről (Német föld) mint *delectabilis* és *desiderabilis Germaniá*-ról (édes és kívánatos Germánia) ír. Nála a *Teutones* kifejezés már minden németre vonatkozik. Megvan a közös nyelvük (innen van az, hogy III. Ottó szerint a németek *sui linguatici*) és megvannak nemzeti sajátosságai (*magnanimitas* – bátorság). Úgy tűnik, hogy a 10–11. század fordulója a társadalmi elit nemzet-tudatának kialakulásában ugrásszerű fejlődést jelent. A Brunnál fellelt tudatosság megnyilvánulásait találjuk kortársánál is, Thietmárnál, majd valamivel később pedig az utrechti Adalboldnál.²³

A német nemzettudat kialakulása folyamatát némiképp meggátolta az a tény, hogy a még nem „német” karakterű állam csak egy részét képezte az Itáliát és Burgundiát is magába foglaló császárság hatalmas struktúrájának, és így tökéletesen át volt itatva a keresztény univerzalista ideológiával. A császárok Augustusz és Traianus utódainak vallották magukat, és a katalógusokban a számok sorrendjét Augustusz elsősége szabta meg. Még császárrá koronázásuk előtt is a *rex Romanorum*, és nem *Teutonicorum* címet viselték. Az itáliai uralom és az újraegyesítésére való törekvés újabb és újabb nehézségeket vetett fel, amelyek háttérbe szorították a német ügyeket, különösen azt, hogy a hercegek és más feudális nagyurak javára tett engedmények az Alpokon túli területekért cserébe történtek.

A különállásra irányuló törekvések erősödtek. Igaz ugyan, hogy a császár-királyoknak sikerült felosztatniuk a régi törzsi fejedelemségeket, de ezek helyén olyan újabb területi egységek jöttek létre, amelyeknek különállása csak erősödött a szomszédok elleni csatározásokban. A szomszéd-

dos szláv területek meghódításával egyes területek olyan hatalmas uradalommá nőttek, amelyeknek urai teljes függetlenséget élveztek. Magában Németországban a Hohenstaufen dinasztia császárai kénytelenek voltak lemondani az egyre több megüresedő püspökség királyi haszonélvezetéről, és más királyi felségjogokról, s mindezt a helyi urak javára.

A régi törzsi különállási törekvések a megváltozott körülmények között erőre kaptak. A különböző törzsi dialektusok (beleértve azokat a dialektusokat is, amelyek a különböző, törzsi összetételű németeknek a néhai szláv területeken történt letelepedése eredményeképp jöttek létre), az eltérő jogszokások pedig elősegítették azt, hogy a 12–13. századtól kezdve az új területeken egy újfajta regionális öntudat alakuljon ki. A több csoportra oszló bajorokon, thüringiaiakon, szászokon, valamint a frankokon és svábokon kívül megjelenik egy különálló brandenburgi, mecklenburgi, osztrák, pomerániai némettudat is. Ezek a területek, amelyek nem csak a helyi dinasztia érdekeit védték a szomszédos területek hasonló fejlődésével szemben, hanem bizonyos mértékig az alattvalókéét is, olyan állandó karaktert nyertek, amely, kedvező körülmények között, nagyszerű kiindulópont lehetett különálló nemzetek kialakulásához. Ez történt meg visszavonhatatlanul az észak-nyugati (holland) területekkel, Svájjal, de hasonló történhetett az osztrákokkal és bajorokkal is.

Mindez nem jelenti azt, hogy a német nemzettudat eltűnt volna. A Hohenstaufen-időszakra éppen a nemzettudat elmélyülése és kiszélesedése a jellemző, mivel ekkorra esnek a katonai sikerek, a kulturális élet felvirágzása, a felnémet irodalom kibontakozása, valamint a gazdasági kapcsolatok fejlődése. A hódításként elkönyvelt itáliai katonai hadjáratok, amelyeknek dicsősége nem csupán a császárt illette meg joggal, hanem Alpokon túli lovagjait is, a szláv területek meghódítása, a kereszteshadjáratok során elfoglalt területek, mindez arra ösztökélte a németeket, hogy tudatára ébredjenek, hogy az idegenekkel szemben valami közösséget képeznek, s nemzeti küldetésüket messianisztikus feladatnak lássák, amellyel a kereszténységnek tartoznak. E feladat lényegét azután a politikai szupremácia gyakorlásában és a kereszténység külföldön való megvédésében látják; jelképe a német királyok kezében levő római korona volt.

És még egy paradoxon. A császárok itáliai politikája, amely erejüket egyre inkább kimerítette, s németországi pozíciójukat is gyengítette a 12. században, sőt még később is, fontos elemét képezte a német nemzettudatnak. Kevés német akadt akkoriban, aki hajlandó lett volna megválni az arany Róma képtől, bár sokan voltak, akik megértették, milyen veszélyes a hercegek hatalmának megnövekedése. A középső és alsó papság, az

alacsonyabb rendű lovagság körében, a városokban tovább élt a német hazafiság eszméje, amely Walter von der Vogelweide politikai verseiben ragyog fel a legtisztábban, és amelyet osnabrücker Jordan és Alexander von Roes politikai beszédei éltetnek. Ez a patriotizmus, megfelelő körülmények között a különállási törekvésekkel szemben ellenerőt képezhetett volna, de a 13–14. században ezek a körülmények még nem léteztek.

Olaszországban a nemzettudat kifejlődésében két tényező játszott döntő szerepet: a longobárd állam és a római hagyomány.²⁴ Az első nem tűnt el Nagy Károly hódításaival: szerkezeti felépítése továbbélt a Karolingok uralma alatt, és a 9. századtól kezdve az itáliai királyság tulajdonképpen a régi longobárd monarchia folytatása volt, az Itália újraegyesítésére való törekvésekkel együtt is. Azután, hogy a szász dinasztiából származó császárok uralmuk alá hajtották a királyságot, a longobárd urak, elég hosszú időn át, igyekeztek visszaszerezni a függetlenségüket és Pávia trónjára nem-német királyt ültetni. A római hagyományok megnövekedett súlya következtében azonban ezek a longobárd függetlenségi törekvések eltűntek, vagy jobban szólva, formájukban megváltoztak.

A Bizánc hatalma alatt álló itáliai területek továbbra is az Imperium Romanum-hoz tartoztak, amelyre a kozmopolitizmus és a keresztény univerzalizmus volt a jellemző. Az elgörögösödött császársággal szembeni idegenség-érzés fokozódása tovább lazította a még meglévő kapcsolatokat; A konstantinápolyi császár hatalmát még elismerő városok és vidékek eltűnése lehetetlenné tette az egységbe tömörülést, pedig ez ellenerőt jelenthetett volna Bizánccal és a longobárdokkal szemben. Ehelyett azonban kialakult az autonóm városok és autonómiára törő vidékek olyan együttese, amelynek tagjai a maguk módján igyekeztek megoldani belső problémáikat és megszervezni az ellenséggel szembeni védelmet. Ehhez alkalmazkodtak azután a dél-itáliai longobárd hercegségek, amelyek formálisan csak a Karoling hegemonia eltűnése óta, ténylegesen azonban már régóta függetlenséget élveztek. Dél-Itáliában kiváltképpen helyi különállással és hazafisággal találkozunk, de ez később átterjedt az észak-itáliai városokra is az itteni királyi hatalom erejének kimerülése után.

Ezen kívül ott volt Róma, amelynek lakossága a közösség nagyságának, elhivatottságának és különös jogainak meggyőződésében élt. A Róma nagyságával kapcsolatos hagyomány soha nem veszett ki; abban az állandó várakozásban éltek itt az emberek, hogy valami esemény egyszerre csak visszaállítja az Örök Város nagyságát. Sajnos a római hagyomány a pápai és császári univerzalizmus részét képezte. A pápa és a császár egyaránt fellevenítette ezeket a hagyományokat; ti. Szent Péter és a többi mártír, és

a császárok Rómájának legendáját. A római előkelők azonban, de a lakosság jelentős része is a köztársasági időkig nyúltak vissza a hagyomány-kutatásban: innen van a „szenátori” cím, az SPQR kezdőbetűk, a hatalom székhelyét megtestesítő Capitolium újjáépítési tervei.

Róma azonban nem válhatott Itália újraegyesítésének központjává, mivel a rómaiak állandóan szemben álltak a hagyományosan gyűlölt lombárdokkal, akik szerintük a hódítók leszármazottai voltak. Csakis a császárok léptek fel az egyesítés érdekében, ugyanakkor azonban ugyanezek a császárok álltak az Alpokon túli fosztogató csapatok élén, akik „barbárok-ból”, németekből toborzódtak. Itália gyűlölte a barbárokat, és a 10–13. századi német betörések szemében a félszigetet elárasztó, 5. századi „barbár invázió” folytatásai voltak.

A 11. század során Lombardia és Toszkána jelentős folyamaton esett át. A városi közösségeket és az itáliai királyság longobárd hagyományait képviselő városi előkelőségeket egymás ellen uszító harcok során a városok maguk a római hagyomány mellett foglaltak állást, és a longobárd hagyományt, mint a hódítók hagyományát elvetették. Ekkoriban minden nagyváros tudni kezdte, hogy őt a rómaiak alapították, valamennyien Róma örökösének és műve folytatójának tekintették magukat, sőt voltak, amelyek az „Új Róma” elnevezéssel dicsekedtek. Ez egyaránt vonatkozik Pizára, Siennára, Firenzére, Milánóra, Mantovára vagy Veronára.

A római hagyomány újra közkinccsé lett, az egész Itáliában megtalálható római romok pedig nagyban hozzájárultak az ehhez kapcsolódó ideológia meggyökerezéséhez. A 11. század végétől kezdve megjelenik az itáliaiak (*Itali, Italici*) együttműködésének jelszava, amely az Alpokon túli népek egyre elviselhetlenebb behatolásai ellen irányul. Az eladdig igencsak gyenge és az ellentmondó érdekektől megosztott Lombárd Liga most először tudja maga mögött a barbárok elleni harcban az itáliai lakosságot. Az újraegyesítés hívei eddig a császári törekvéseket támogatták. Az Ottók korától egészen a 15. századig találni olyan itáliai hazafiakat, akik a császárságban Itália természetes uralkodóját látták, akit támogatni kell az ország újraegyesítéséért vívott harcában. Ilyen körülmények között Itália lehetett egyedül a restaurált keresztény császárság központja; ettől nem tudták elválasztani az itáliai hazát, mint különálló egységet. Itáliának a Regnum Teutonicumtól való elválasztásával VII. Gergely pápa megvetette az önálló karakterű félszigetnek az alapját. A Lombárd Liga, III. Sándor támogatásával még tovább ment, és az ország érdekeit elválasztotta a pápai érdekektől. Ettől kezdve a *Tedeschi* (németek) csakis mint betolakodók jelennek meg. Hasonló minősítést kaptak a franciák is a 13. században.

Azelőtt, hogy a német veszélyt a francia váltotta volna föl, történt valami, ami elősegítette az olasz öntudat kikristályosodását. Az apai ágon német származású II. Frigyes császár, aki ennek ellenére nem idegenként szerepelt Itáliában, harcot indított az ország egyesítéséért, így szembekeült úgy a városi különállással, mint a pápasággal, a félsziget újraegyesítésének legfőbb akadályával. Frigyes az addig külön életet élő Dél-Itáliát és Szicíliát megnyerte egész Itália ügyének, s felszólította az olaszokat, akiket a rómaiak leszármazottainak, vagy egész egyszerűen rómaiaknak tekintett, hogy működjenek közre a császárság felállításán, amelynek Róma lenne a központja. A császárság az ő elképzelésében a keresztény világ feletti hegemoniát megszerző Itália volt. Még azt is meg kell említenünk, hogy milyen szerepet játszott Frigyes az első olasz költői nyelv megteremtésében. Dante, aki Frigyeset a pokolba helyezte, mindazonáltal politikai elgondolásának folytatója volt. Mivel számot vetett a történelmi folyamatok visszafordíthatatlan jellegével, az olaszokat nem nevezte rómaiaknak, és, bár csodálta a latin nyelv tökéletességét, felismerte, hogy olaszul kell írni, a nyelv szépsége megindította, bár ennek fejlődését – a szomszédos népek nyelvvel összehasonlítva – igencsak hátráltatta az olaszok „római” tudata, így hát a latinnak kellett lennie a természetes nyelvnek. Dante Olaszország és az olasz egység szerelmese volt, s az olasz államok egymás elleni harcát testvérgyilkos háborúnak tartotta. A *Divina Commedia* szerzőjének közmopolitizmusáról szóló tézisek ellenére, a magam részéről én ezeket a műveket ama folyamat betetőzésének tartom, amelynek során az olasz nemzettudat kialakult.

Az eddigiekben a nemzettudat kialakulásának három útját vázoltam föl, s hangsúlyozni igyekeztem, hogy ezeknek közös gyökerük van, az ti., hogy a Nagy Károly-féle monarchia felosztása nyomán indult útnak ez a fejlődés, kivéve az olasz utat, amely nem kapcsolódott a frank öntudathoz. Ideje hát összegyűjtenünk a középkori nemzetek kialakulásának módjáról szerzett információinkat. Ebben még más példák is segítségemre lesznek, s ezek nem tartoznak a Karolingok Európájához. A középkori nemzet elvben egy államalkotta közösségként születik meg. Ez a közösség, pontosabban annak politikailag tudatos felső rétegei akkor válnak nemzetté, mikor a közös hagyomány (és nem annyira tényleges történelem, mint inkább a közös eredetmítosz) és a hazához, mint a letelepedésük helyéhez való kötődés, amelyet bizonyos érzelmi viszony színez nemesebbé, egyesíti őket. Az eredet nagyszerűségét és az ősök tetteit kinagyító hagyomány nagyban hozzájárult azon elképzelés kialakulásához, hogy a nemzetnek különös feladatai vannak az emberiséggel szemben, ugyanakkor pedig a nem-

zeti karakter különös pozitív vonásai képessé teszik e feladatok végrehajtására.

A kialakulóban levő nemzet magvát általában a „politikai nemzet” képezte, vagy a hatalomhoz közel álló csoport, amely felelősséget vállalt az állam sorsa miatt, és amely idővel megkaparintotta magát a hatalmat. A papság és a lovagság felsőbb rétegeit egyesítő csoporton belül a legnagyobb szerepet az értelmiségi elit játszotta, amely művein keresztül a nemzeti ideológiát nem csupán megszólaltatta, hanem azt a társadalom legszélesebb köreiben terjesztette is. Ezen ideológia jelentősége változó volt: az államot vagy a nemzeti értékeket fenyegető veszély érzete passzív formában elkötelezte a legszélesebb rétegeket is, de aktivizálta a lovagság jelentős részét, a polgárság felső rétegeit, s bizonyos értelemben és csak olykor a parasztságot is mozgósította.

A nemzettudat kiszélesedéséhez és elmélyüléséhez nagyban hozzájárult az egyház, pontosabban a papság azon köreinek tevékenysége, akik a monarchiával és a hatalmon levő csoporttal való együttműködésükben formálták ki a nemzeti ideológiát. A nemzeti egyházak más-más formát öltöttek, s különbözőségüket a saját színódusi törvénykezéssel, a külön liturgiához való ragaszkodásukkal, s legkivált a nemzeti szentek kultuszával igyekeztek fönntartani. Ez utóbbinak rendkívüli jelentősége volt a nemzeti ideológia széles körökben való terjesztésében: a nemzeti szimbólum szerepét Franciaországban Szt. Denis, Spanyolországban Szt. Jakab (különösen Kasztíliában), Lengyelországban pedig Szt. Stanislas játszotta. Az, hogy sem Németországban, sem pedig Olaszországban nem volt ilyen közös nemzeti kultusz, kétségkívül nagyban megnehezítette a nemzettudat kialakulását. Közép-Európa számos (északi és keleti) országában a nemzet szentje az uralkodó dinasztia egy kanonizált tagja volt. A krónikások mint valami magától értetődő dolgot emlegetik, mikor a szent egy döntő ütközetben a nemzet segítségére siet (pl. Szt. Venceslas a chlumeci, vagy Szt. Stanislas a grunwaldi csatában stb.).²⁵

A nemzeti és vallási érzelmeket egyaránt felszívó nemzeti szimbólum a nemzet szentjeinek egyes relikviáiban öltött testet: így porhüvelyük egy darabjában, vagy egy állítólagosan hozzájuk tartozó tárgyban (Szt. Venceslas lándzsája pl.). Nemzeti szimbólummá válhatott egy-egy világi hőshöz kapcsolódó tárgy is: a Zászló és a Kard Franciaországban Nagy Károly zászlaja és kardja volt, a királyi korona vagy az a trón, amelyen az uralkodókat megkoronázták.²⁶

A vulgáris nyelven írott irodalom megjelenésével és e nyelveknek a kancellári hivatalokban és az egyházban való fokozatos elterjedésével, ma-

ga a nyelv a nemzeti hovatarozás egyik kritériumává válhatott, sőt érzelmi kötődést is kiválthatott. Az irodalmi nyelv a beszélt nyelv dialektusaira ráarakódott, a bírósági akták pedig eltörölték a területi különbségeket; így módon lehetett már azonosítani nyelvet és nemzetet a 13. század eleji Európa terminológiájában. A jog viszont, amely valaha a törzsi tudatnak volt lényeges eleme, inkább akadályt jelentett a nemzet kialakulásában és a különállási törekvések egyik fő alkotóelemévé vált.

A 13–14. század során alakult ki egy olyan európai nemzeti egység, amely lényegében máig megmaradt. Azt sem szabad azonban elfelejtenünk, hogy Spanyolországban és Olaszországban a nemzettudat kialakulásának folyamata még nem zárult le, sőt továbbra is nyitva maradt annak lehetősége, hogy a két félszigeten többféle nemzet szülessék. Nagy-Britanniában például három nemzet volt kialakulóban, mikor Skandináviában a közösség és a hagyományos megosztottság továbbfejlesztése közötti této-vázásnak lehetünk tanúi. Az sem volt világos, mi történik majd a Németalföldön, Poroszországban vagy Livóniában; keleten Oroszország éppen három etnikai közösségre készült bomlani.

Úgy gondolom, illő lenne mindezeket az észrevételeket azzal a végkövetkeztetéssel zárni, hogy a nemzet szerkezetének terén a középkorban keletkezett, de ma is érvényes valóság az általunk vizsgált korszakban fennálló lehetőségek valamelyikének a megvalósulása következtében alakult ki. Éppen e lehetőségek valóra válását a különféle típusú kapcsolatokban működő hatóerő tette lehetővé, hiszen ez az erő fogta össze végső soron magát a közösséget is. A nemzet ugyanis, Ernest Renan szavaival élve, a vállalt áldozatok által létrejött hatalmas szolidaritás, ahol a vállalandó áldozatok nem kis szerepet játszanak. A nemzet közös múltat feltételez, de egy kitapintható tényen keresztül a jelenben valósul meg: azáltal ui., hogy a közösség tagjai tisztán kifejezésre juttatják azon összehangzó óhajukat, hogy folytassák a közösen élt életet.²⁷

Jegyzetek

**A szöveg bővített változata annak az előadásnak, amely 1980. december 14-én hangzott el Kazimierz-ben a középkori Lengyelországban és Európában a nemzeti, állami és vallási tudatosság problémáiról tartott konferencián. A jegyzetek csak a legszükségesebb tudnivalókat és a legújabb irodalmat tartalmazzák.*

1. B. Zientara: Struktury narodowe Ćedniowiecza. Próba analizy terminologii przedkapitalistycznych form świadomości narodowej (A középkori nemzet-struktúrák.

- Bevezetés a nemzettudat prekapitalista formáinak meghatározásába). „Kwartalnik Historyczny”, 1977. 287–311. Vö. *A. Gieysztor: Wigź narodowa i regionalna w polskim średniowieczu* (A középkori Lengyelország nemzeti és vallási kötelékei). In: *Polska dzielnicowa i zjednoczona*. Warszawa, 1972. 9–36.
2. *R. Jaworski: Zur Frage vormoderner Nationalismen in Ostmitteleuropa*. „Geschichte und Gesellschaft”, V. k. 1979. H. 3. 398–417. Vö. *S. Gawlas észrevételeivel nem publikált doktori disszertációjában: Polska świadomość narodowa w XIV i XV wieku* (A lengyel nemzettudat a 14–15. században). Hasonló irányban haladnak *J. Szűcs* kritikai észrevételei is: *Nationalität und Nationalbewusstsein in Mittelalter. Versuch einer einheitlichen Begriffssprache*. „Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae”, XVIII. k. 1972. 1–38. és 245–265.
3. *R. Wenskus: Studien zur historisch-politischen Gedankenwelt Bruns von Querfurt*. Münster–Köln, 1956.; *R. Buchner: Geschichtsbild und Reichsbegriff bei Hermann Reichenau*. „Archiv für Kulturgeschichte”, II. k. 1960. 37–60.; *id.* Die politische Vorstellungswelt Adams von Bremen. uo., XLV. k. 1963. 15–69.; *F. Lotter: Die Vita Brunonis des Ruotger*. Bonn, 1958.; *E. Müller-Mertens: Regnum Teutonicum. Aufkommen und Verbreitung des deutschen Reichs- und Königsauffassung im frühen Mittelalter*. Weimar, 1970.; *W. Eggert: Das ostfränkisch-deutsche Reich in der Auffassung seiner Zeitgenossen*. Wien–Köln–Graz, 1973.; *id.* Identifikation und Wir-Gefühl bei mittelalterlichen Geschichtsschreibern bis zum Investiturstreit. „Philologus”, 123. 1979. 54–63. Lásd még a *B. Guenée* irányítása alatt készült gyűjteményes munkát: *Le métier d'historien au Moyen Age. Etudes sur l'historiographie médiévale*. Paris, 1977, valamint az alábbi, módszertani szempontból rendkívül fontos munkákat: *D. Třeštk: Kosmova Kronika. Studie k počátkům českého dějepiscetvi a politického myšlení*. Praha, 1968, és *J. Banaszkiewicz: Kronika Dzierzwy, XIV-wieczne kompendium historii ojczyzny* (Dzierzwa krónikája, XIV. századi nemzetörténeti kompendium). Wrocław, 1979.
4. *A. Borst: Der Turmbau von Babel. Geschichte der Meinungen über Ursprung und Vielfalt der Sprachen der Völker*. I–IV. k. Stuttgart, 1957–1963.; *K. Pomian: Przeszość jako przedmiot wiary* (A múlt, mint a hit tárgya). Warszawa, 1968.; *L. Poljakov: Des mythes des origines au mythe aryen*. „Annales ESC”, 25. 1970. 408–433.; *A. Grau: Der Gedanke der Herkunft in der deutschen Geschichtsschreibung des Mittelalters* (Trojasage und Verwandtes). Dissz. Leipzig, 1938.; *M. Kippel: Die Darstellung der fränkischen Trojanersage in Geschichtsschreibung und Dichtung vom Mittelalter bis zur Renaissance in Frankreich*. Marburg, 1936.; *A. Ostmann: Die Bedeutung der Arthurtradition für die englische Gesellschaft des 12. und 13. Jahrhunderts*. Berlin, 1975.
5. *G. P. Marschal: Die formen Schweden in Schwyz*. Basel és Stuttgart, 1976.
6. *E. Wipszycka: Czy u schyłku starożytności istniały ruchy narodowe? (Az ókor vége felé voltak-e nemzeti megmozdulások?)* „Kwartalnik Historyczny”. 1977. 551–563.; lásd még *A. H. M. Jones: Were Ancient Heroes National or Social Movements in Disguise?* „Journal of Theological Studies.” N.S. X/2. 1959. 280–298.
7. *R. Wenskus: Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen gentes*. Köln–Graz, 1961.

8. *P. Courcelle*: Histoire littéraire des grandes invasions germaniques. Paris, 1948.; *E. Sestan*: Stato e nazione nell' alto Medioevo. Ricerche sulle origine nazionali in Francia, Italia, Germania, Napoli, 1952.
9. *O. Bertolini*: Gothia e Romania. In: I Goti in Occidente. III. Settimana di studio del Centro italiano di studi sull' alto Medioevo. Spoleto, 1956. 11–33.; *K. F. Stroheker*: Die geschichtliche Stellung der ostgermanischen Staaten am Mittelmeer. „Speculum”, XII. k. 1961. 140–157. A keleti gótok és Nagy Theodorik politikájáról lásd *W. Ensslin*: Theodorisch der Grosse. München, 1947, és *E. Sestan*: id. mű (lásd a 8. jegyzetet). A vandálokról *Ch. Courtois*: Les Vandales et l'Afrique. Paris, 1955.; *H. J. Diesner*: Das Vandalenreich. Aufstieg und Untergang. Stuttgart, 1966.
10. *L. Böhm*: Geschichte Burgunds. Politik-Staatsbildungen-Kultur. Stuttgart, 1971.; *M. Chaume*: Le sentiment national bourguignon de Gondebaud jusqu'à Charles le Téméraire. „Mémoires de l'Académie de Dijon”, V. k. 1922, n° 4. 195–260.
11. A spanyolországi vízigótok és a vízigót állam történetéhez lásd *J. Strzelczyk*: Goci: rzeczywistość i legenda (A gótok: valóság és legenda) (sajtó alatt); *E. A. Thompson*: The Gots in Spain. Oxford, 1969.; *D. Claude*: Geschichte der Westgoten. Stuttgart, 1970.
12. *R. d' Abadal-i-de Vinyals*: A propos du legs visigothique en Espagne. In: Caratteri dei secolo VII in Occidente. V. Settimana di studio del Centro italiano di studi sull' alto Medioevo. Spoleto, 1958. II. k. 541–585.
13. *C. G. Mor*: Lo stato longobardo nel VII secolo. In Caratteri del secolo VII... I.k. 271–307.; *E. Sestan*: La composizione etnica della società in rapporto allo svolgimento della civitta in Italia nel secolo VII. uo. II.k. 649–677.; *O. Bertolini*: Roma e i Longobardi. Roma, 1972.
14. *G. Kurth*: Etudes franques. I–II. k. Paris, 1919.; *F. Petri*: Germanisches Völker in Wallonien und Nordfrankreich. Die fränkische Landnahme in Frankreich und den Niederlanden und die Bildung der westlichen Sprachgrenze. Bonn, 1937.; *F. Lot*: Naissance de la France. Paris, 1948.; *E. Ewig*: Volkstum und Volksbewusstsein im Frankreich des 7. Jahrhunderts. In: Caratteri del secolo VII... II. k. 587–648.; *E. Zöllner*: Die politische Stellung der Völker im Frankreich. Wien, 1950.; *M. H. Serejski*: Idea jedności Wien, 1950.; *M. H. Serejski*: Idea jedności karolińskiej. Studium nad geneza wspólnoty europejskiej w średnowieczu (A karoling egységesszme. Az európai közösség genezise a középkorban). Warszawa, 1937.
15. Der Vertrag von Verdun. Neun Aufsätze zur Begründung der europäischen Völker- und Staatenwelt. kiadta: *Th. Mayer*. Leipzig, 1943. *G. Tellenbach*: Die Entstehung des Deutschen Reiches. 3. kiadás. München, 1947.; *L. Halphen*: Charlemagne et l'Empire Carolingien. Paris, 1949.; *H. Fichtenau*: Das Karolingische Imperium. Soziale und geistige Problematik eines Grossreiches. Zürich, 1949.; *F. Lot*: Naissance...
16. *E. Hlawitschka*: Lotharingen und das Reich an der Schwelle der deutschen Geschichte. Stuttgart, 1968.
17. *M. Lugge*: Gallia und Francia im Mittelalter. Untersuchungen über den Zusammenhang zwischen geographischhistorischer Terminologie und politischen Denken vom 6. bis 15. Jahrhundert. Bonn, 1960.

18. *K. F. Werner*: Die Legitimität der Kapetinger und die Entstehung des Reditus regni Francorum ad stirpem Karoli. „Welt als Geschichte“, 12. 1952. 203–226.
19. *B. Guenée*: Etat et nation en France au Moyen Age. „Revue Historique“, 237. 1967. 17–30.
20. *J. R. Strayer*: France, the Holy Land, the Chosen People, the Most-Christian King. In: Action and Conviction in Early Modern Europe. Essays in Memory of E. H. Harbison. Princeton, 1969. 3–16.
21. *Vö. E. Müller-Mertens*: Regnum Teutonicum; *W. Eggert*: Das ostfränkisch-deutsche Reich...; *G. Tellenbach*: Die Entstehung...; *M. Lintzel*: Die Anfänge des Deutschen Reiches. München und Berlin, 1942.; Die Entstehung des Deutschen Reiches (cikkgyűjtemény). Kiadta *H. Kämpf*. 3. kiadás. Darmstadt, 1971.; *H. Beumann*: Die Bedeutung des Kaisertums für die Entstehung der deutschen Nation im Spiegel der Bezeichnungen von Reich und Herrscher. In: Nationes In: Aspekte der Nationenbildung im Mittelalter. Sigmaringen, 1978. 317–365.; *C. Brühl*: Die Anfänge der deutschen Geschichte. Wiesbaden, 1972.
22. A folyamat körüli vitáról a legjobb tájékozódást a *H. Eggers* kiadásában megjelent Die Volksname Deutsch c. cikkgyűjtemény nyújtja. Darmstadt, 1970; ezen kívül: *H. Thomas*: Regnum Teutonicorum-Duitiskono richi? Bemerkungen zur Doppelwahl des Jahres 919. „Rheinische Vierteljahrsblätter“, 40. 1976. 17–45.; *K. H. Rexroth*: Volkssprache und werdendes Volksbewusstsein im ostfränkischen Reich. In: Nationes I... 275–315.; *W. Schroeder*: Zum Verhältnis von Lateinisch und Deutsch um das Jahr 1000. Uo. 425–438.
23. *C. Brühl* (lásd a 21. jegyzetet) úgy tűnik, ekkorra teszi Németország történelmének kezdetét: II. Henriket az első német királynak tartja (persze bizonyos korlátozásokkal); az Ottók korát a frank korszak, a keleti frank állam folytatásának tartja. *E. Müller-Mertens* viszont úgy tartja, hogy az investitúra-harcok idején kristályosodott csak ki a német nemzet tudat, és az 1122-es wormsi konkordátum után vált ki Németország abból a zavaros egyvelegből, amit az Ottók és a Henrikek Regnum-Imperium-a jelentett (Regnum Teutonicum... 375 sk.); lásd még legújabb munkáját: Die Reichsstruktur im Spiegel der Herrschaftspraxis Ottos des Grossen. Berlin, 1980. 68. sk.
24. *G. Volpe*: Italia che nasce. Firenze, 1969.; *W. Goetz*: Die Entstehung der italienischen Nationalität és *idem*: Das Werden des italienischen Nationalgefühls. In: *idem*: Italien in Mittelalter. I. k. Leipzig, 1942. 6–69., 61–124.; *F. Schneider*: Rom und Romgedanke im Mittelalter. München, 1926.; *P. E. Schramm*: Kaiser, Rom und Renovatio. I–II. k. Leipzig und Berlin, 1929.; *E. Kantorowicz*: Kaiser Friedrich der Zweite. 3. kiadás. Berlin, 1931.; *A. Buck*: Zur Geschichte des italienischen Selbstverständnisses im Mittelalter. In: Medium Aevum Romanicum. Festschrift für Hans Rheinfelder. München, 1963. 63–77.; *idem*: Dante und die Ausbildung des italienischen Nationalbewusstseins. In: Nationes I... 489–503.; *M. Handelsman*: System narodowopolityczny Coli di Rienzo (Cola di Rienzo politikai rendszere). In: *idem*: Sredniowiecze polskie i powszechnie. Wybór pism. Warszawa, 1966. 233–327.
25. *G. M. Spiegel*: The Cult of Saint Denis and Capetian Kingship. „Journal of Medieval History” 1. 1975. 43–69.; *F. Graus*: Der Heilige als Schlachtenhelfer. Zur Nationalisierung einer Wundererzählung in der mittelalterlichen Chronistik. In:

- Festschrift für Beumann zum 65. Geburtstag. Sigmaringen, 1977. 330–348.
26. *H. Meyer*: Die Oriflamme und das französische Nationalgefühl. „Nachrichten von der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen“, Phil-Hist. Klasse. 1930. 95–135.; *H. Loomis-Hibbard*: L'Oriflamme de France et le cri Montjoie au XIIe siècle. „Le Moyen Age“, 65. 1959. 469–499.; *J. Déer*: Die Heilige Krone Ungarns. Wien, 1966.; *R. Schmidt*: Die Einsetzung der böhmischen Herzöge auf den Tron zu Prag. In: *Nationes I...* 439–463. Lásd még *D. Třeštík* a 3. jegyzetben idézett munkáját.
27. *E. Renan*: Qu'est ce qu'une nation? Paris, 1882. 27.

A SZÁZÉVES HÁBORÚ ELSŐ ÉVTIZEDEINEK MÍTOSZA
ÉS SZIMBÓLUMRENDSZERE;
A NEMZETTUDAT KIALAKULÁSA

(*Le Moyen Age*, t. LXXXIX. 1983:1. 85–99)

A középkori nacionalizmus kérdése már számtalanszor felvetődött, s a kérdés megítélésében a tudósok véleménye nemcsak igen eltérő volt, hanem ellentmondó is. Kohn a nacionalizmus modern jellegét hangsúlyozza, amely szerinte összeegyeztethetetlen úgy a feudalizmussal, mint a kereszténység egyetemességével.¹ Huizinga ezzel szemben úgy véli, hogy a nacionalizmus mindenfajta társadalmi élet egyik jellemvonása, az emberi társadalom ősi ösztöne,² Guenée, Keeney és Post pedig rábukkanni véltek egy középkor végi nacionalizmus kezdeményeire, amely azonban a tér és az idő függvényében lehet gyengébb vagy erősebb.³

De a történészeknek a középkor végi nacionalizmus meglétére vonatkozó bizonytalansága mögött is egyértelműen felfedezhetjük annak bizonyosságát, hogy létezett egy állami szerkezet, amelynek két tartópillére a király és a királyi hivatal; azonban igen fontos annak felkutatása, hogy a különböző társadalmi-gazdasági csoportok milyen mértékben azonosultak ezzel a struktúrával, hogy milyenek voltak politikai rugóik, hogy a különféle irodalmi műfajok, jellegük és az alkotók révén, mennyire befolyásolták a kor ideológiáját, valamint hogy ezeket a műfajokat nem tekinthetjük-e joggal a társadalmi spektrumot többé-kevésbé hűen tükröző forrásnak.

Jelen tanulmány a tizennegyedik század első felének Franciaországát és Angliáját veszi közelebbről szemügyre; e két nyugat-európai nagyhatalom közös vonása, hogy minden erejével azon volt, hogy a monarchikus hatalom megerősítésével gátat vessen az anarchikus erőknek.⁴ Ezen kívül pedig, a százéves háborúban való szembenállásuk arra készítette őket, hogy önvizsgálatot tartsanak. Azok a nemzeti mítoszok és szimbólumok, amelyek a középkori nacionalizmusra új fényt vetnek, ebben a történelmi keretben kristályosodtak ki.

Hertz már régebben kiemelte, hogy a háború mennyire a katalizátor

*Haifai Egyetem

1. szerepét játszotta a nacionalizmus kialakulásában. A külső veszéllyel való megküzdés felgyorsította azt a folyamatot, amelyben a közös föld, nyelv, vallás, vagyis egy egész civilizáció összetartó ereje kialakulhatott.⁵ A nemzeti szimbólumok megszületése csak megerősítette ezt a kohéziót, mivel nagyban hozzájárult sajátos jellegük, azaz egy mitikus és családi múlt kiválásához. A múlt és annak szimbólumai önvédelemül szolgáltak egy olyan válságállapottal szemben, amelyet a tizennegyedik század embere nem értett.⁶ Furcsa módon a mitikus múltba való menekülés némiképp igazolta a jelen valóságát, és utat tört egy jövőbeli nemzettudat kialakulásához.

2. A nemzeti sztereotípiák kialakulásának elején az első ihletforrás a szent király képe. Klodvig, Martell Károly, Nagy Károly, Szent Lajos erkölcsi tekintélyével vette kezdetét az, hogy a Capetingek „Krisztus lovagjai”-nak tekintik magukat. A tizennegyedik század elején az a névtelen prédikátor, aki a flamand háborúk alatt a franciákat buzdította, már a francia király, a katolikus hit, az Egyház és a Szent Föld oszthatatlan egységéről beszél. Bármily cselekedet, amely a király szellemét sérti, a keresztény társadalom alapvető értékei elleni támadásnak minősül.⁷

† A tizennegyedik század első felében Franciaországot igencsak sújtó dinasztikus küzdelmek mitsem változtattak ezen a helyzeten. Ellenkezőleg, az első Valois-k gyengesége csak hangsúlyozta a keresztény király képével való azonosításukat. Guillaume de Nangis munkájának folytatói VI. Fülöpöt úgy állítják be, mint *verus catholicus ac pugil Christi fidei fortissimus* (igaz katolikus és Krisztus hitének erős harcosa).⁸ Az első négy Valois krónikája még kategorikusabb, *par ce qu' il fut dit que le roy de France estoit le plus noble roy des crestiens et que c'est chose notoire par toute crestienté* (mivel megmondattott, hogy a francia király a keresztények legnemesebb királya és ez közismert dolog az egész keresztény világban⁹). Ez a szellemi felsőbbrendűség az ideológiai ellensúly szerepét volt hivatva játszani az angolok politikai és katonai téren megnyilvánuló fölényével szemben.

Az angol királyok, akiket nem övezett a capeting királlyá avatás dicső glóriája, az egyház iránti odaadásukban semmivel sem maradtak el a franciák mögött. II. Edward például a skótokkal való összetűzést úgy állítja be, mint az „angolok” harcát ezekkel a „lázadókkal és a korona ellenségeivel”, akik persze templomrombolók is, és a keresztények vérszívói.¹⁰ III. Edward és VI. Fülöp nem csupán a francia koronáért versengett egymással, hanem azért is, hogy melyikük adózik ősibb tisztelettel az egyháznak és a hitnek. 1339-ben a kardinálisokhoz intézett levelében Edward a következőképpen mutatja be az angol királyokat: *illustres Christi pugiles, fidei athletas, sanctae Romanae matris ecclesiae amantissimos zelatores,*

ejusque mandatorum devotissimos servatores (Krisztus kiváló harcosai, a hit bajnokai, a Római Anyaszentegyház buzgó szerelmesei, az ő rendeleteinek odaadó szolgálói¹¹).

Egy nagyobb, nemzeti egységet megszemélyesítő király képe mindkét esetben a konfliktusok politikai természetének semlegesítésére szolgált. A felkent király által viselt háborúk új dimenziót kaptak, mivel most már nem csupán politikai és történelmi szükséglet hívta életre ezeket, hanem az isteni akarat; a politikai küzdelmek más síkra terelődtek, a *Bellum Justum*, az igaz háború síkjára. Az avignoni pápasággal való kiegyezés csak növelte a királyt övező szent dicsfényt, hiszen sikere érdekében egyházi büntetéseket is foganatosíthatott. A 14. század elején a Flandriát és Skóciát sújtó egyházi átkok és kiközösítések csupán egyetlen kézzelfogható eredménye az egyházi és a világi igazságszolgáltatás között létrejött meg egyezésnek.¹²

A százéves háború, a keresztény igazhitűség két bajnokának szembeállításával meggyorsította a nemzeti szimbólum elszemélytelenedésének folyamatát: a keresztény király képe új fogalomnak adta át a helyét; megszületett a keresztény nemzet fogalma.¹³

A százéves háború idején élt emberek tisztában voltak a harc egész problematikájával. Egyes krónikások ebben a keresztények között folyó küzdelemben a Sátán kezét látták, amely mindkét köztársaságra csak bajt hozhat – vélték.¹⁴ Mások viszont a „*Propter peccatorum*”, a bűnökért való bűnhődés hagyományos módján elemezték a katasztrófát.¹⁵ Ez az értelmezés különösen az angol krónikákban feltűnő, amelyekben szinte újjonganak a franciák fölött aratott győzelmek miatt. Az angolok számbeli kisebbsége dacára Crécyben és Poitiers-ban aratott győzelmeiket annak fényes bizonyítékának tekintették, hogy az Isten az angolokkal összejárt-szik a franciák ellen.¹⁶

Huizinga már régen felfigyelt rá, hogy válságidőszakban komoly hajlam mutatkozik egy „általános elidegenedés”-re: a válság tagadása a múlt megszépítését váltja ki.¹⁷ A 14. századi Franciaországban, amelyet a harcmezőn elszenvedett vereséget csak hangsúlyosabbá tevő anarchia jellemezett, a dicsőséges múlt felelevenítésének folyamata arra szolgál, hogy a képzelet világába való meneküléssel ellensúlyozzák az aggasztó valóságot. Szép János megmondta: „*et est grand pitié et dommage quant par mauvais conseil le royaume de France, qui tout le monde avait surmonté de honneur, de sens, de clergie, de chevalerie, de marchandise et de toutes bontez, est ainsi triboulez et a tel mischief alé par ses anemis...*” (Nagy kár és veszteség, hogy rossz tanács miatt a francia királyságot, amely az egész vi-

lágot túlszárnyalta dicsőségben, értelemben, tudományban, lovagiasságban, portékáiban és minden egyéb javaiban, ellenségei ilyen ínségbe és ilyen bajba sodorták...¹⁸⁾ Vagy pedig Guillaume de Nangis utódoi, akik másutt a múlt és a jelen közötti szakadékot hangsúlyozzák: *tunc enim terra et patria illa Franciae, quae antea, prae omnibus regnis mundi et partibus, gloria et honore et divitiis pacisque praeconio secura, et omnibus bonorum affluentis fuerat opulenta, incoepit magis ac magis haberi contemptui, et aliis nationibus, proh dolor! in derisum esse, et in opprobrium aliorum* (akkor ugyanis Franciaország ama földje és hazája, amely azelőtt a világ valamennyi országát és részét megelőzve dicsőségben és megtiszteltetésben és gazdagságban és a béke magasztalásában biztonságban élt, és a javak mindenféle bőségében gazdag volt, lassan mindinkább a megvéteés tárgya lett, és más nemzetek szemében is – ó fájdalom! – nevetségessé lett és mások előtt szégyenteljessé vált.¹⁹⁾

Az összehasonlításból születő sérelem az ellenség újrameghatározásának szándékát váltja ki; ezt az erőfeszítést olvashatjuk ki akár a Szép János korabeli krónikákból, akár pedig az első négy Valois-féle Krónikából: *car Anglois ce que ils pensent, ils veullent qu' il soit fait* (mert az angolok, bármit gondolnak, azt akarják, hogy úgy is legyen.²⁰⁾ Az összeomlás az ellenség újraértékeléséhez vezetett, ez pedig már nem fért össze a múltbeli sé mákkal; az ellenség megváltozott, újra meg kellett ismerni, vagyis új meghatározást találni rá.

Az irodalmi tehetséggel megáldott Froissart egész krónikáján végig az angolok leírására törekszik; ez a leírás minden pontjában megegyezik a *Germania* Tacitusának leírásával.²¹⁾ Úgy véli, hogy az angolok viszonya a királyhoz pusztán haszonelvű, *car ja ne l' ameront (le roi) ne honneront, se il n' est victorieux, et se il n' aime les armes et la guerre a ses voisins, et par especial a plus forts et a plus riches que il ne soient... Englès sont de marvilleuses conditions chant et boullant, tos esmeu en ire, tar apaisié ne amodé en douçour; et se delittent et confortent en batailles et en ocisions. Convoiteus et envieus sont trop grandement sus le bien d' autrui et ne se pueent conjoindre parfaitement ne naturelement en l' amour ne aliance de nation estragne, et sont couvert et orgueilleus. Et par especial desous le solei n' a plus perilleus peuple, tant que de hommes mestis, comme il sont en Engleterre* (mivel nem is szeretnék [a királyt], nem is tisztelnék, ha nem lenne győztes, ha nem szeretné a fegyvert, ha nem szívesen viselne hadat legkivált a nála erősebb és gazdagabb szomszédai ellen ... Az angolok előkelőek, énekes kedvűek (boullant), mind könnyen gerjed haragra, nehezen békél meg és hajlik a szép szóra; kedvüket lelik a csatákban és a gyilkolás-

ban. Sóvárognak és irigykednek a mások javai után, és természetüknél fogva nem tudnak szeretetben vagy szövetségben élni idegen nemzetekkel, egyebekben pedig zárkóztak és büszkék. És nincs ártalmasabb nép a nap alatt, nincs sehol annyi kevert népség, mint Angolföldön).²² Az angoloknak a franciákkal szemben tanúsított agresszivitását talán a két nép között hiányzó nyelvi kommunikáció indokolja: *il n'entendent point bien tous les termes dou langage de France* (nem értik jól Franciaország nyelvének minden kifejezését ²³).

De túl a nyelvi sajátságokon, amelyeket Froissart említ, mégiscsak lehetséges valamiféle kommunikáció, éppen a szimbólumrendszer révén.

A szimbólum mindig az önmaga és a világ fölött elmélkedő ember alapvető kifejezési formája volt, a kritikus távolságtartás és a projekció legfőbb eszköze. A szimbólumalkotás képessége teszi lehetővé számára, hogy birtokba vegye a világot és kapcsolatot teremtsen a többi emberrel.²⁴

A *Liliom regényében* (Le Roman de la fleur de lys, 1338) Guillaume de Digulleville inkább a természetfelettihez fordul, amikor az Istenség és Franciaország közötti különleges viszonyt kívánja bizonyítani. A lilium felkenés, a hősiesség, valamint azon adományok jelképeként tűnik itt föl, amelyeket Franciaország és a király, az Egyház védnöke kapott az Istentől. Ez a lilium-szimbólum, amellet, hogy a franciák számára az identifikáció szerepét tölti be, lassanként a többi nemzettől való különbözőség képévé is vált:

*Aucuns ont signe de lieppars,
aucuns d'aigles qui de deux pars
regardent et ont doubles testes,*

Kiket a leopárd jelöl,
kiket a sas, amely két felől
néz és kettős a feje is;

A francia király jelvénye pedig olyan,

*Que doubteront aigle et grifon,
que devant lui fuiront lieppars*

Hogy fél tőle sas és griffmadár,
hogy előle futnak a leopárdok.²⁵

A liliumvirág ily módon francia attributúmmá lett. Nem csupán nemzeti szimbólum, hanem *crestienté... paix et justise... foy et franchise... amour et chevalerie* (keresztység... béke és igazság... hit és becsület... sze-

relem és lovagiasság)²⁶ jelképe is. Ez lesz tehát Franciaország pajzsa az angol leopárddal szemben, amely a hamisságot és az árulást jelképezi, vagy a kétfejű német sassal szemben, amely a kettősség jelképeként igencsak szörnyű kép.

Ezekből a versekből is kitűnik a szimbólum pszichológiai veleje: világos, hogy az ismerős terminológiával konkretizált nemzet fogalom szorosabbá teszi a közösséggel való kapcsolatot, és éppen ezáltal megnyugtató elv lesz az egyén számára is.²⁷

Mindebből az következik, hogy a szimbólumnak, valamilyen furcsa ambivalens módon, egyszerre van biztonságot és bizonytalanságot nyújtó jellege; egy nemzet szimbólikus ábrázolása fordított arányban áll egy másik nemzet hasonló ábrázolásával; mivel ennek biztonsága a másik bizonytalanságának függvénye.²⁸ Ez a jelenség világosan észlelhető *Az Angolföld és Flandria lázongásáról írott költemény*-ben (Le dit de la rébellion d'Angleterre et de la Flandre), amely szerint az angol múlt nem egyéb, mint *grant fraude et barat* (nagy csalás és árulás), majd erre a következtetésre jut:

*Que tel lyon²⁹ et tel lyepart
plus ne traie de ceste part,
deça signorier ne vingne.*

Se oroszlán, se leopárd
Ne jöjjön e határon át,
Úr se igen merészkedjen.

Itt nem csupán a költő óhajáról van szó, mert mindjárt ott találjuk a múltból levont és már megmásíthatatlan tanulságot:

*Englois onc François n'ama,
Male dragie entr'eulz y a;
Hui sont en pais, demain en guerre...
Riens n'i vault, foy ne serement.*³⁰

Angol és Francia nem barát,
Gonoszság van közöttük;
Ma béke van, holnap háború...
Ezen nem sejt semmi, se hit, se eskü.

Egy tisztán kirajzolódó törekvést vehetünk itt észre. A szeretett népeknek pozitív attribútumaik vannak, míg az ellenséges népekre ráaggatják a legcsúfabb jelzőket.³¹ Ez a költemény a nemzeti szimbólumot a valóságos világ lényeinek, oroszlánoknak, leopárdoknak a világába ülteti, amelye-

ket a féltékenység és a szerelem, a gyűlölet és a hűség érzései hevítenek. A nemzeti jelképek megszemélyesítésének azok a korlátok szabnak határt, amelyekbe az ember absztraháló és kombináló képessége ütközik.³² A La Manche túlsó oldalán, a honfitársaik győzelmét megéneklő angol szerzők szintén felidézik a múltat, csak nem a franciák melankólikus hangján, hanem annak biztos tudatában, hogy a múltbeli dicsőség a jelenben is állandóan ott van.³³ Az *An invective against France* (Förmedvény Francia-hon ellen, 1346) c. költeményben a virág- és a leopárd-szimbólum sokkal nagyobb erővel jelenik meg:

*Anglia regna mundi, rosa, flos sine spina
Mel sine sentina, vicisti bella marina...
Anglica gens humilis, pia, pauper et absque vigore,
Vicit cum jubilis Francos labente cruore.*³⁴

Anglia, te világ trónusa, rózsa tövis nélkül
Te szintiszta méz, aki győztél a tengeri háborúban...
Az alázatos, jámbor, szegény és erőtlen angol nép
legyőzte újjongva a frankokat, nagy vérontás közepette.

Egy másik politikai költeményben, a *Battle of Nevile Cross*-ban (Nevil Cross csatája) hasonló kifejezésekkel találkozunk:

*Rex leo vincetur, cor, cauda, caput ferietur;
Vincet rex aquila, regula, flos simila...
Est leo rex Francus, Anglicus est aquila...*³⁵

Legyőzik az oroszánkirályt, eltalálják szívét, farkát, fejét;
És győz a saskirály, szálegyenes, virághoz hasonló...
Az oroszlán a frank király, az angol a sas...

Jean de Bridlington próféciáiban az angol király *taurus* (bika), a francia *gallus* (kakas), a skót pedig *cancer* (rák).³⁶ III. Edward a leírásban *taurus erit fortis... audax veluti leopardus* (a bika erős... olyan merész, mint a leopárd). A jövendöléshez írott kommentárjaiban a szerző így értelmezi ezeket a mellékneveket: a bika a fizikai erőt jelenti, a leopárd pedig az ellen-séggel szemben tanúsított bátorságot.³⁷ A flamandok pedig a szerző szerint azért kapták a „disznó” gúnynevet, *propter eorum immunditiam et bestilitatem* (mivel tisztátalanok és durvák)³⁸.

A legrosszabb azonban Franciaország királyának jut:

*Francia, foeminea, pharisaea, vigoris idea,
Lynxea, viperea, vulpina, lupina, Medea
Callida, syrena, crudelis, acerba, superba...
Sub duce Philippo Valeys, cognomine lippo...*³⁹

Franciaország, te nöstény, farizeus, erőeszmény,
 olyan vagy, mint a hiúz, a vipera, a róka vagy a farkas,
 ravasz Médea, te szirén, kegyetlen, ádáz, gőgös...
 a vezetőd Valois Fülöp, akinek csúfneve: csipás...

Szemben a keresztény motívumokból merítő királyi krónikákkal és nyilatkozatokkal, a dalok és jövendölések növényi és állati szimbólum-rendszert használnak. A 14. század embere, mikor önmagáról vagy más nemzetekről vall, gazdag szimbolikával él; általában a virágok, de különösen a liliom, oroszlánok, leopárdok, farkasok, sasok, mind megannyi eszközül szolgál olyan elvont eszmék kifejezésére, mint amilyen például az e korban ébredező nemzettudat. A primitív ember azon törekvése, hogy a természettel azonosítsa magát, a középkor növényi és állati szimbólum-rendszerében tükröződik.

Az ókor is a virágon keresztül fejezte ki a szerelmet, a tisztaságot és a szépséget; sőt, a liliomvirág a kiválasztott nép bibliikus fogalmát jelképezte (Hos. XIV.5.). A liliom „reneszánsza” a 14. században új jelentőséget nyer: a nemzettudat képviselőjévé válik. Az oroszlán a hatalmat és az uralkodást szimbolizálta (Gen. XLIV.9.), állkapcsa az erő és bátorság jelképe (Joel I.6.), büszke és kegyetlen természete az ellenség gonoszságának leírásában játszott szerepet (Zsolt. X.9.). A farkas a kegyetlenség szimbóluma (Gen. XLIX.27.), az igazságtalanságé (Ezék. XXII.27.) vagy a vadságé (Hab. I.8.). A leopárd tompora a gyorsaságot idézi (Hab. I.8.), az ügyességet és az uralkodást (Dán. VII.6.). A sas pedig isteni jel gyanánt élt (Ezék. I.10.); a kicsinyei iránti szeretetét ahhoz a szeretethez hasonlították, amellyel Isten szereti a zsidó népet (Deut. XXXII.11.).

Mindez a szimbolika azonban nem egyedül a zsidó nép sajátja. Az Ótestamentumot jól ismerő középkori társadalom önállósította ezeket a bibliai képeket, és a nemzettudat optikájába állította azokat.

A forrásokban igen gyakran előbukkanó állatmitosz azonban nem bizonyult elegendőnek valamennyi érzelme kifejezésére. Katonai győzelmeikkel az angolok is részesei lettek a kiválasztott népet illető javaknak, ami addig csupán a franciák monopóliuma volt.⁴⁰ Saul és Dávid jól ismert története a VI. Fülöp és III. Edward közötti viszonyt volt hivatva megjeleníteni. Természetesen III. Edwardot Dáviddal azonosították.⁴¹ A bibliai örökség nem pusztán a királynak juttatott a dicsőségből, hanem környezetének is. A bárók az igazak megtestesítői voltak. Noé, Jób, Dániel... Loth, Sámson és Salamon magvai.⁴² A David Bruce elleni harc egyik hőstét, Henry Percyt „Macchabeus”-nak nevezték el, mivel ez volt a közös nevezője vala-

mennyi angol harcosnak. Így tehát, aki részt vesz a „szent háborúban”, az mind részesül az isteni kegyelemben.⁴³ Ezzel párhuzamosan persze, az el-lenség elnevezésében is a bibliai forrásokból merítették. A skótokat csak „Leviathán”-nak (Ézs. XXVII.1.; Jób III.8.) hívták, a skót összeesküvőzt Kórét, Dáthán és Ábiráméhoz (Nu. XVI.27–33.) hasonlítják, fajtájuk pedig olyan, mint a Gabalitaké, Ammonitaké és Hagarénusoké (Zsolt. LXXXIII. 6–7.).⁴⁴

Az eddig alapul vett példák új megvilágításba helyezik a középkori nacionalizmus és a szimbolizmus mint kifejezési eszköz szerepének kérdését.

A százéves háború korának a forrásait összehasonlítva azt tapasztaljuk, hogy igen nagy eltérés van a krónikák, valamint az egyéb irodalmi műfajok között. Persze ezeknek a forrásoknak igen eltérő indíttatásuk volt. A daloknak és jövendöléseknek – mint eredetileg szóbeli műfajoknak – a hallgatósághoz kellett szólniuk, ezért is vannak teli olyan sztereotip képekkel, amelyek ma már begyökereztek a népi gondolkodásba. A krónika viszont szűkebb közönséghez szól. Feladata az, hogy a múltat megörökítse a jelenben és a jövőben.

Maga a százéves háború korabeli krónika is szükségesnek érezte, hogy együtt haladjon a történelmi folyamattal. Ennek ellenére azonban hű maradt az isteni beavatkozás elvén alapuló történetírási hagyományhoz. Se aktívan, se passzívan nem vesz részt a nemzettudat fejlődésében-fejlesztésében. Az isteni determinizmus olyan mély nyomot hagy rajta, hogy kiszorul a valóságból. Szempontjait egyáltalán nem befolyásolják a való élet eseményei, sem a százéves háború kialakította helyzet. Mintha téren és időn kívül alkották volna meg.

A két másik forrás, a királyi kijelentések, dalok és jövendölések azonban egészen mások. Annak ellenére, hogy nyelvében és szimbólumrendszerének kifinomultságában a két műfaj eltérése igen szembetűnő, mégis úgy tűnik, hogy mindet az a közös erőfeszítés határozta meg, hogy pontos és hű legyen. A százéves háború katalizátorként szolgált. A veszéllyel szemben a király és a nép egyaránt szükségét érezte, persze mindegyik a maga nyelvezetén, hogy a belső összetartást fejezze ki. A „Nemzet” fogalma a 14. század embere számára igen elvont és távoli fogalom volt, ezért is volt szükségük a felkent király által megszemélyesített konkrét képre. Ugyanaz a gondolat éltette mindkettőjüket. A nemzeti egység megvalósításához azonban az kellett, hogy ez a két konvergáló tudati világ találkozzék; egyrészt tehát a királyi párt, amely a nép felé tartott; a királyi propaganda révén megkezdődött egy lefelé irányuló mozgás. Másrészt a népi szimboli-

ka a királlyal való azonosulás szükségletét fejezte ki. Mindkét fél megértette, hogy csak kölcsönhatásukban kristályosodhat ki a nemzetfogalom.

Jegyzetek

1. *H. Kohn*, The idea of nationalism: A study of its origins and background. New York, 1933. 78–79.
2. *J. Huizinga*, Men and Ideas: History, the Middle Ages, the Renaissance. New York, 1960. 97–99.
3. *B. Guenée*, Etat et Nation en France au moyen Age. *Revue Historique* CCXXXVII. köt., 1967. 17–30; *B. Keeney*, Military service and the development of nationalism in England, 1272–1327. *Speculum*, XXII. köt., 1947. 534–49; *G. Post*, Two notes on Nationalism in the Middle Ages. *Traditio*, IX. köt., 1953. 281–320. A következő munkákkal egészíteném ki: *J. Strayer*, The laicization of French and English Society in the XIIIth century. *Speculum*, XV. köt., 1940. 76–86.; *B. Shafer*, Nationalism: Myth and Reality. New York, 1955. 59–63, 67–71; *L. Loomis*, Nationality at the Council of Constance: an Anglo-French dispute. *American Historical Review* XLIV. köt., 1939, 508–27.
4. *A. Goodman*, A History of England from Edward II to James I. New York, 1977, 159–160. *R. Cazelles*, La société politique et la crise de la royauté sous Philippe de Valois. Paris, 1958. 71–72.
5. *F. Hertz*, Nationality in History and Politics. Londres, 1944. 127–18.
6. *G. Duby*, Les trois ordres ou l'imaginaire du féodalisme. 1978, 21.
7. *Qui contra regem invehitur, laborat contra totam ecclesiam, contra doctrinam catholicam, contra sanctitatem, et iustitiam et Terram Sanctum.* (Aki a király ellen támad, az az egész egyház, a katolikus hit, a szentség és igazság, valamint a Szentföld ellen dolgozik.) *D. Leclerq*, Un sermon prononcé pendant la guerre de Flandre sous Philippe le Bel. *Revue du Moyen Age latin*, I. k. 1945. 165–72.
8. *H. Geraud* (kiadó) Chronique latine de Guillaume de Nangis de 1113 à 1300, avec les continuations de cette chronique de 1300 à 1368, Paris, 1843. ad. a. 1333. 137.
9. *M. S. Luce* (kiadó) Chronique des quatre premiers Valois (1327–1393). Paris, 1862, ad. a. 1353. 24.
10. *T. Rymer*, Foedera, Conventiones, Literae... La Haye, 1739–1745, reprod. 1967. 1–4, 197. 2–1, 70, 99.
11. *W. Stubbs* (kiadó): Gesta Edwardi Tertii auctore Bridlingtoniensi, in: *Chronicles of the Regins of Edward I and II*, Rolls Series, II. Londres, 1882, ad. a. 1339. 146.
12. A pápa skóciai politikájáról vö.: Foedera, i. m. I–II. köt. 49, 52; II–I. köt. 134, 189, II–II. 6, 11. 46, 77. stb. Flandriáról vö.: Registrum Clementis Papae V, kiadta cura e studio monachorum Ordinis S. Benedicti. Rome, 1885–92. n° 1680; *Coulon et Clemencez* Lettres secrètes et curiales du Pape Jean XXII relatives à la France, reprod. 1965. N° 74, 75, 202, 204, 206, 216, 219, 1051 stb.

13. Nogaret már a század elején megmondta: *Natio Gallicana, natio notorie Christianissima* (A gall nemzet közismerten a legkeresztényibb nemzet), *P. Dupuy, Histoire du différend d'entre le pape Boniface VIII et Philippe le Bel*. Paris, 1655, okmányok 335.
14. Chronique latine de Guillaume de Nangis, i. m. ad a. 1340. 137.
15. Chronique de Richard Lescot, *J. Lemoine* (kiadó), Société de l'histoire de France. Paris, 1896, ad a. 1345. 74. Ez ugyanaz a beállítottság, mint amit Guillaume de Nangis követőinél láthatunk a flandriai háborúk alatt: *non fuit opus hominum sed Dei* (nem emberi munka volt, hanem isteni), Chronique latine de Guillaume de Nangis, i. m. ad a. 1328. 100.
16. *Robertus de Avesbury: De Gestis Mirabilibus Regis Edwardi Tertii*, *E. Thompson* (kiadó), Rolls Series. Londres, 1889, ad a. 1346. 369; *Eulogium Historiarum*, *F. Haydon* (kiadó) Rolls Series, Londres, 1863, III. köt. ad a. 1346, 210; ad. a. 1356, 224–25; *H. Knighton: Chronicon*, *J. Lumby* (kiadó), Rolls Series. Londres 1895. II. köt. ad a. 1356, 88–90. Szép János tisztában volt ezzel az irányzattal, és helyeselte is; a Poitiers-i angol győzelem után ezt mondta: *laquelle chose doihvent bien les Angloys et les Gascons faire mettre en leurs croniques, si belle aventure n'avint a poy de gens en crestienté*, *Chronique de Jean le Bel* (ezt a dolgot az angoloknak és a gaszkonyiaknak bele kell venniük a krónikájukba, mivel a kereszténység körében kevés embernek jut ilyen szép kaland), *Chronique de Jean le Bel*, *J. Viard és E. Déprez* (kiadók), Société de l'histoire de France. Paris, 1904. ad a. 1356. 235.
17. *J. Huizinga, The Waning of the Middle Ages*. Londres, 1924. repr. 1970. 28–29.
18. Chronique de Jean le Bel, i. m. ad a. 1346. 66–67.
19. Chronique latine de Guillaume de Nangis, i. m. ad a. 1346. 246.
20. Chronique des quatre premiers Valois, i. m. ad. a. 1328. 2.
21. *Tacitus, Germania*. *U. Zernial* (kiadó). Berlin, 1890. 39–41.
22. *Froissart: Chroniques*. *G. Diller* (kiadó). Paris, 1972. 42; lásd még 207, 172, 221.
23. uo. 189.
24. *J. Grand'Maison, Symboliques d'hier et d'aujourd'hui*. Montréal, 1974. 20.
25. *A. Piaget, Un poème inédit de Guillaume de Digulleville: le Roman de la fleur de lis. Romania*, LXII. köt. 1936. 336.–337.
26. *Gervais du Bus, Le Roman de Fauvel. A Langfors* (kiadó) Paris, 1914. 116.
27. *J. Fishman, An examination of the process and function of social stereotyping. Journal of Social Psychology*, XLIII. köt. 1956. 40.
28. *K. Building, The Image*. Michigan, 1966. 114.
29. Az oroszlán a flamandok jelképe. Egy másik korabeli dal az oroszlán állkapcsával (clauwaerts) jelenítette meg a flamandokat; Vö.: *F. Van Kalken, Histoire de Belgique*. Bruxelles, 1944. 115.
30. *A. Coville, Poèmes historiques du début de la Guerre de Cent Ans. Histoire littéraire de la France*, XXXVIII. köt. 1849. 264–66.
31. *W. Scott, Psychological and Social correlates of International Images*, in: *International Behavior*, H. Kelman (kiadó). New York, 1965. 100; *J. Salazar et G. Marin, National stereotypes as a function of conflict and territorial proximity. The Journal of Social Psychology*, CI. köt. 1977. 13–19.

32. *M. Farbridge*, *Studies in Biblical and Semitic Symbolism*. New York, 1923. 53–55.
33. Boulding, i. m. 110–12.
34. *T. Wright* (kiadó) *Political poems and songs relating to English History composed during the period from the accession of Edward III to that of Richard III*, *Rolls Series*, London, 1859. I. köt. 35–40.
35. Uo. 41. Az asszír emlékekben a sasnak az oroszlánnal szembeni felsőbbrendűsége a szellem és a fizikai erő közötti viszonyt volt hivatva megjeleníteni; Vö.: *Farbridge*, i. m. 83.
36. *Wright*: i. m. 126.
37. Uo. 137–38.
38. Uo. 204–205.
39. Uo. 26.
40. *J. Strayer*, *France, the Holy Land, the Chosen People and the Most Christian King*, in: *T. Rabb et J. Seigel* (kiadók) *Action and Conviction in Early Modern Europe*. Princeton, 1969. 3–16.
41. *Wright* i. m. 30, 96, 99, 166 stb.
42. Uo. 56.
43. Uo. 45, 106, 52.
44. Uo. 42.

LENGYEL NEMZETTUDAT A 16–17. SZÁZADBAN

(*Acta Poloniae Historica*, XLVI. 1982. 47–72)

A reneszánsz és a humanizmus korszaka, amit számos, ezzel a témával foglalkozó publikáció bizonyított – köztük különös figyelmet érdemel Stanislaw Kot negyven évvel ezelőtt írt cikke¹ – nem hozott lényeges változásokat a nemzettudat fogalmában, ha összehasonlítjuk a 14. század végével és különösen a 15. századdal. Kétségtelen, hogy a nemzeti azonosság érzése erősebb volt a reneszánsz idején ugyanúgy, mint ahogy a magukat lengyelnek tekintők száma is megnövekedett, de ez a tény nem jelenti még azt, hogy a fogalom maga lényegesen megváltozott volna. A 16. századig a lengyel nemzetet még olyan közösségnek tekintették, amely ugyanazon a területen él, azonos szokásokkal, történelemmel és nyelvvvel rendelkező népesség csoportjait öleli fel. Csak a 16. század vége hozott lényeges változásokat a nemzettudatban a köznemesség körében egy új politikai helyzet, a társadalmi, gazdasági, kulturális, valamint a vallásos életben történt átalakulások eredményeképpen. Különleges jelentősége van a Lublini Unió következményeinek és a hatalomnak, amelyet a köznemesség, majd a mágnások szereztek a társadalom más osztályai, és ami még fontosabb, maga az uralkodó felett. Ekkor következett a győzedelmes ellen-reformáció, amelynek az államon belüli vallási egység visszaállítása volt a célja.

Mindez megmagyarázza azt, hogy miért voltak teljesen különbözőek a fő tényezők, amelyek a köznemesség nemzettudatának kialakulásakor számításba vehetők. Elsősorban, tekintettel a területi fekvésre, a 16. század második feléig a lengyel etnikai csoport egy eléggé zárt területen élt, amely magában foglalta ha nem is a népesség egészét, de többségét. A Lublini Unió előtti területszerzések között is volt olyan rész, ahol legalábbis egy bizonyos számú lengyel lakott. Ezek a területek nem csak az 1456-ban a Koronához csatolt Oświęcim-i hercegséget, a Zator-i hercegséget (1494) és az 1526-ban bekebelezett Mazovia-t tartalmazták, hanem az 1466-os Toruhí béke után a koronával egyesített Királyi Poroszországot is, ahol részben lengyelek laktak. Nem csoda tehát, hogy a lengyel állam védelmére felszólító akkori felhívások az államot a lengyel származású és nyelvű népesség által lakott területtel azonosították. Jan Długosz-tól kezdve Andrzej Ciesielski-n át Stanisław Łubieński-ig, sok újságíró és történész követelte

Szilézia, Nyugat-Pomeránia vagy a Lubusz-i terület visszaszerzését. Ugyancsak érdekes megjegyezni, hogy a hangoztatott érvek közül hiányzott az, hogy a szóbanforgó földeket honfitársaik, Krakkó-i, Poznan-i vagy Lublin-i városi lakosok népesítették be. Másfelől ez az az érv, amellyel találkozhatunk sziléziai polgárok, például Szymon Pistorius műveiben, a többit szinte nem is említve. Itt az egyedüli kivétel Lubienski, aki Szilézia visszaszerzésére vonatkozó követeléseiben vérkötelékekről tett homályos említéseket. Emlékeznünk kell arra, hogy a feudalizmus korában egy adott területhez való jogok alátámasztására ritkán volt döntő érv az etnikai egység.

Ezeket a jogokat általában – Lengyelország esetében is – bizonyos törvényes kötelezettségek alapján formálták, azaz a terület valamikor lengyel királyok vagy hűbéreseik uralma alá tartozott. Ez az állásfoglalás a 16. század második felében teljesen megváltozott. A „Lengyelország” kifejezést még a nemesi köztársasággal felcserélhetően használták, de kétségtelen volt, hogy országukat már nem lehet csupán Mazovia-val, Nagy- és Kis-Lengyelországgal vagy Pomerániával azonosítani.

Az új területi egységnek, amely legnagyobb kiterjedése idején (1634) majdnem egymillió négyzetkilométernyi területet ölelt fel, volt egy közös jellemzője, nevezetesen az, hogy egyenletesen, bár elég gyéren szétszóródott köznemességgel rendelkezett, amely a 17. században teljes egészében egyetlen etnikai csoporthoz tartozott. Ugyanakkor a parasztok kolonizációja sem maradt nyom nélkül. A mazuri telepések a Porosz hercegségben egészen a 20. századig megőrizték a németekétől teljesen eltérő nyelvüket és szokásaikat, azonban az Ukrajnában letelepedett lengyel parasztok hamarosan teljesen elvegyültek a ruténokkal, átvették a helyi lakosság vallását és nyelvét. És míg a mazur nép a lengyel államon kívüli földeken telepedett le, addig Ukrajna évekig annak szerves része volt. Ez társadalmi okoknak tulajdonítható, azaz a Porosz Hercegségben a német nemességgel szembeni ellenségeskedésnek vagy az ukránokkal szembeninek, akiket ellengyelesítettek. Azonban a többi okról sem szabad elfeledkeznünk, amelyek következtében északon és keleten az események különbözőképpen zajlottak le. A mazúri, meglehetősen nagyszabású letelepedés egy gyéren benépesített területen történt, míg a lengyel parasztok Ukrajnában egy jól berendezett közösségben találták magukat, megértették az ott használt nyelvet, amely sokkal jobban hasonlított az övékhez, mint a német. Azonban a lengyel gyarmatosítók mindkét csoportjának volt egy közös jellemvonása: elhagyták eredeti vallásukat. A mazúrok az evangélikus vallást vették fel, míg a vad pusztákon leteleplő lengyel parasztok az ortodox egyház tagjai lettek.

Az országban szétszóródott köznemesség ugyanazokat a szokásokat, nyelvet és vallást gyakorolta a 17. század folyamán. Mint társadalmi csoport, eredetét bizonyos közös történelmi hagyományokra vezette vissza. T. Ulewicz tanulmányai ismertetik, hogy a lengyel történetírás a 15. században Jan Długosz-tól kezdve, olyan szerzőket is beleértve a 16. században, mint Maciej Miechowita, Marcin Bielski, Aleksander Gwagnin, Marcin Kromer vagy Stanisław Sarnicki, azon a véleményen volt, hogy eredetileg a Don és az Alsó-Volga között a Fekete-tenger pusztaságain élő néhány szarmata elhagyta lakhelyét, hogy a Dnyeper és a Visztula közötti területen telepedjen le, jobbágysorba taszítva ugyanakkor a helyi lakosságot. Ez a nézet fokozatosan egyre több követőre talált a 16. században, különösen a nemesek körében, majd a következő században a szarmatizmus néven ismertté vált fő ideológia lett.

Amint Ulewicz megállapítja, eredetileg a „Szarmataföld” elnevezés nyilván összetartó feladatot töltött be, mivel magába foglalta „in se in un tutto unico gli elementi etnici così eterogenici e linguisticamente diversi della Republica”² Ily módon fejlődött és egyidejűleg el is különült a köznemesség történelmi tradíciója: a lengyelek hősi tetteinek emléke, amelyet krónikákból merítettek, és amely csak lengyel etnikumú személyek között élt így gazdagodott a szarmata kard hódításainak legendájával a Piastok uralkodását megelőző időszakban. Ez a leszármazás elsősorban a lengyel köznemesség tudatában játszott fontos szerepet. Az akkori orosz köznemesség eredetét a Kijevi Oroszország nagyságának időszakára vezette szívesen vissza és őseit – a Ruryk dinasztiát – akarta dicsőíteni. A litván köznemesség is buzgón idézte fel múltbeli tetteit, és szükségképpen Maciej Strykowski egy középkori mondát élesztett újjá, és úgy építette fel, hogy az a litván nemesek római származását bizonyítsa. Ez a monda a litvánokat elhelyezte az európai nemzetek nagy családjában, hogy ősi származásuk révén a lengyelekéhez hasonlóan méltó helyzetet biztosítson számukra.

Nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy a 16. századi Lengyelország Ausztriával és Törökországgal egyetemben, a nagy etnikai és vallási különbségek országa volt. A Lublini Unió (1569) után e hatalmas ország lakói nem ugyanazt a nyelvet beszélték, vallási hitük és szokásaik sem ugyanazok voltak. Ezért voltak olyan fontosak és nagyszerűek az integrációra való felhívások. Egyike ezeknek az egyesítő elemeknek Szarmataföld fogalma volt, amelynek magában kell foglalnia a Lengyel nemesi köztársasághoz tartozó összes földet, bár a szarmatákat mindenekelőtt lengyeleknek tekintették.³ Ugyanakkortájt Kelet-Európára néha úgy utaltak, mint

Szarmataföldre, és a szarmaták kifejezést alkalmazták minden szlávra. Az az eszme nyújtott történelmi érvet a Keletre irányuló terjeszkedéshez a Vad Pusztaságok, sőt a lengyel állam határain túli területek felé, hogy a lengyel köznemességet az Oka, a Volga és a Don folyók közti részen elterülő földek tulajdonosainak leszármazottjai és örökösei alkotják. A harmadik Róma címet viselő Moszkvai nagyfejedelemség hasonló módon próbálta igazolni nyugati irányú terjeszkedését és Törökországgal folytatott háborúit. Ebben az értelemben a szarmatizmus létrehozott egy történelmi bázist a Lengyel-Litván Nemzetközösség létének alátámasztására, amelynek azonban a 17. század közepén nem sikerült megtartania harmadik tagját, névszerint az ukránokat, mivel az erre irányuló kísérletek már túl későn történtek meg. Egy nemzet eredetét bizonyos törzsekre visszavezetni, amelyek valamikor azon a területen éltek, ahol most ez a nemzet, akkoriban nem volt egészen eredeti vállalkozás; a 16. századi Franciaországban nagy népszerűségnek örvendő francia-gallizmus vagy Skandináviában a nordizmus hasonló példák, miközben a hollandok ősi batáviaiaknak tekintették magukat stb. Úgy tűnik azonban, hogy csak Lengyelországban segített ez a látszólag történelmi érvelés a köznemesség nemzetfogalmának kialakításában. Ez nyilvánvalóan a gondolkodásmód szubjektív kategóriája, ami aligha hozható összhangba a valósággal. Azon a meggyőződésen alapult, hogy csak az uralkodó osztály alkotja a lengyel nemzetet, míg a többi rend létezésének – bár a társadalom sajátos működéséhez szükséges – valójában más oka nincs. Tadeusz Ulewicz, e problémák szakértője megjegyzi, hogy „néha előfordulhatott, hogy egy polgárt alkalomadtán és habozva a szarmaták közé soroltak, de ez soha nem történhetett meg egy paraszt esetében, hacsak nem sikerült elhagynia osztályát (például a papság tagja lett)”.⁴

A reneszánsz idején egy nemzet fő megkülönböztető jellemzője nyelv volt. Senki sem tagadhatta, Jan Długosz-tól kezdve Andrzej Frycz Modrzewski-ig, hogy mivel egy nyelvet használtak, a parasztok a lengyel nemzet szerves részét alkották. Egy kiváló szótárszerkesztő, Jan Maczyński lengyel–latin szótárában a *natio* szót a következőképpen magyarázta: „ugyanazt a nyelvet használó nemzet”.⁵ A nemzeti kultúra fejlődése szempontjából hangsúlyozta a nemzeti nyelv jelentőségét a krakkói nyomdász, Hieronim Wietor is, valamint olyan írók, mint Andrzej Frycz Modrzewski és Szymon Budny, aki azt írta, hogy mindenki ragaszkodik országához szokásaihoz és utálja az olyan beszédet, amelyet nem képes megérteni. Azok is, akik egy Piast megválasztását támogatták a lengyel trónra, a nemzeti nyelv védelmének szükségességét hangsúlyozták, amelyet a Habs-

burg dinasztia egyik tagjának megválasztása esetén a német nyelv beáradása fenyegethetett volna, mint ahogy Csehország esetében történt.

A lengyel nyelv e győzelme a reneszánsz időszakában valamivel részletesebb említést érdemel. Először is, a lengyel már akkor irodalmi nyelv volt, azaz tanult emberek használták szerte az országban. Másodsor, a törvényes és társadalmi dokumentumokban használt, a mindennapi étellel kapcsolatos szavak, mint például tárgyak, szerszámok neve a köznyelvben is szerepelt. Akkoriban még, a tudomány terén, ahol nagyobb pontosságra volt szükség, a latin terminológiát alkalmazták. Más szavakkal, az első geometriai és mérési kézikönyvet Stanisław Grzepski már a 16. században lengyelül jelentette meg, míg teológiai értekezések egészen a 18. századig latin nyelven íródtak, amelyet később a francia váltott fel. A lengyel nyelv teológiai vitákban való használatával szembeni idegenkedés nem csak a papság körében ismeretes elzárkózásra való hajlamból származott, hanem elterjedt abból a hiedelemből kifolyólag is, hogy a lengyel szóhasználat, amelyet Róma nem hagyott jóvá, különféle eretnokségeknek adhatna alkalmat, amelyek veszélyesek lehetnek az egyházra nézve.

Nagy jelentőségű az a tény, hogy a gazdasággal és méréssel kapcsolatos elnevezéseket, a dolgok természetes rendjéből fakadóan, alacsonyabb műveltségi szintű emberek számára jelölték ki, mint azok, akik filozófiai és teológiai tanulmányokkal foglalkoztak. Ezenkívül a 18. században a latin már másfajta szerepet is betöltött. A reneszánsz alatt, amikor a lengyel terminológia igencsak korlátozott volt, némely esetekben a latin elkerülhetetlen volt, míg a barokk korszakban a latin kifejezések, mint később a franciák, a nyelv díszítésére szolgáltak. Ez az össze-vissza irányzat nagymértékben erősítette a szellemi elit, azaz a köznemesség elkülönülését. Ez a nyelv világában egyenértékű volt a nemesek osztályára korlátozott nemzetfogalommal.

A parasztok kizárása a nemzet közösségéből kétségtelenül siralmas gazdasági és jogi helyzetük következményeiből fakadt: a köznemességnek a polgárok és parasztok rovására elnyert érvényesülése magyarázza a köznemesség, mint nemzet fogalmának kialakulását. Érdemes lenne itt megjegyezni, hogyan tükröződtek a különféle társadalmi és nemzeti konfliktusok olyan kísérletekben, amelyeket egy eltérő származás megteremtésére folytattak ezek a rendek. Jól ismert tény, hogy a köznemesek azt állították, hogy ősük eltérnek a parasztokéitól, azonban azt is jól tudjuk, hogy a mágnások legnagyobb jelentőségük idején ebben a vonatkozásban ugyanúgy igyekeztek elhatárolni magukat a köznemesektől. Egyes mágnás családok azt tartották, hogy ők nem szarmata, hanem római patríciusok leszá-

mazottai. Ősi eredetük bizonyítására szolgáló tendencia fejeződött ki a palota-építészet példáiban (pl. a Krasziński palota Varsóban), vagy a kastélyok belső díszítésében, a szobrokban stb., amelyeket nyilvánvalóan klaszszikus minták után formáztak meg.⁶

A köznemesség nemzetként való felfogása nagymértékben hozzájárult az osztály egységessé válásának folyamatához az egész országban. Néhány évtizeddel később e kiváltságok a nyelv és a szokások közösségét idézték elő, amit a litván, orosz és ukrán köznemesség rohamos lengyelesítésével lehet bemutatni. Ezt a folyamatot a keleti divatirányzatok elterjedése kísérte a köznemesség körében Nagy- és Kis-Lengyelországban, különös tekintettel az öltözködésre, a lakások díszítésére stb.

Úgy tűnik, hogy az akkori Európa semmilyen más országában sem gyakorolhattak jogi és politikai intézményt alkotó kiváltságok olyan erős befolyást a nemzettudat kialakulására az uralkodó osztály tagjainak körében, mint Lengyelországban. A köznemességnek élénk fogalma volt a nyelv, a szokások különbözőségéről, valamint tudatában voltak a lengyel politikai rendszer egyedülálló jellegének. Az e politikai közösségben élvezett részesedésük, amely politikai közösség egy hatalmas méretű államot fogott át, és amely tulajdonosainak tekintették magukat, bizonyos köteleket hozott létre valamennyi nemes között az egész országban. Ez viszont ahhoz a meggyőződéshez vezetett, hogy a Nemzetközösséget az „arany szabadság” belső ellenzőivel szemben ugyanúgy meg kell védeni, mint a külső ellenséggel szemben.

A dinasztíához való hűség feudális alapelve maradt a többi európai országban az elsődleges összetartó tényező. Lengyelországban a Jagellók kihalása gyengítette ezt az érzést. A királyokat választás útján egész életükre nevezték ki, de megfoszthatták őket hivataluktól, azaz a tróntól, ha túllépték hatáskörüket. A svéd invázió (1655–1660) nehéz időszakában egy előljáráshoz (pl. egy tiszthez) vagy egy mágnáshoz – aki gyakran protektor is volt – való hűség, valamint az államhoz és annak politikai intézményeihez (nem a dinasztíához) való hűség közötti konfliktus láthatóvá vált. A svédekkel, brandenburgiakkal vagy az erdélyi ellenséggel tárgyalókat akkor még árulóként kezelték. A külföldi intervenció támogatói úgy magyarázták politikájukat, hogy csupán az uralkodó személyét kívánják megváltoztatni (János Kázmér helyett Károly Gusztávot). 1655-ben a köznemesség többsége már egyetértett ezzel az érveléssel, és az ennek megfelelő viselkedést nem tekintette felsegárulásnak. Ennek eredményeképpen a Porosz királyság lakói éppúgy nem támogatták a brandenburgi választófejedelmet, ahogy a litván köznemesség ellenezte Janusz és Boguszlaw Radzi-

will politikáját. Az a tény, hogy a toruni béke és a lublini unió eredményei megmaradtak, valószínűleg azon politikai szabadság vonzerejének tulajdonítható, amelyet a köznemesség konföderációja részére választott fejedelmének uralkodása biztosított, és amely erősebb volt, mint a svéd származású félabzolutisztikus jellegű egyeduralmók perspektivikus uralma. Ezek a szabadságjogok magyarázzák meg azt a tényt, hogy 17. század közepén, amikor az ellenreformáció tért hódított Lengyelországban, a lutheránus vallású és német születésű köznemesek a lengyel államot támogatták a Porosz Hercegségben. Azonban az a kívánságuk, hogy alávehessék magukat a lengyel királyok uralmának, tartalmazott bizonyos csodálatot is a Koronában uralkodó politikai anarchia egyes jelenségei iránt, amelyeket inkább helyteleníteniük kellett volna. Így nem csoda, hogy a modern állam működésébe bevont porosz köznemesség, amely állam akkoriban erős hadsereget szervezett, feláldozva ezáltal a polgárok kiváltságait, megtöltve a kincstárat és hatékony ügyintézők testületét hozva létre, irigykedve tekintett szomszédjára, ahol a főnemes földesúri birtokán a maga ura volt, és potenciális jelöltnek számított a trónra. Ezenkívül gazdasági kötelek és ebből kifolyólag gazdasági profitok is hozzájárulhattak a lengyel konföderáció iránti hűséghez, amelyet a Porosz királyság városai (különösen Gdansk) tanúsítottak a svéd invázió idején. Már a 16. század végén, az angol W. Bruce, aki beutazta Lengyelországot, hangsúlyozta az egységből eredő „lengyel szabadság, mentelmi jogok, kiváltságok, tisztségek és az idegen hatalommal szembeni biztonság erejét, amelyet semmilyen más kormány alatt nem élveztek volna (a tartományok).”⁷

A kozák lázadások miatt vonakodtak megadni azokat a kiváltságokat a kozák felsőbb köröknek, amelyeket a lengyel köznemesség élvezett. Ha a Hadziacz-i egyezményt mintegy húsz évvel korábban megkötötték volna (azaz 1638-ban és nem 1658-ban), akkor lehetőség nyílt volna a helyi társadalmi elit egy másik nemzedékének lengyellé válására.

Felmerül a kérdés: miféle nemzeti integritás jellemezte a beolvadt litván, ukrán és belorusz köznemességet, illetve a német és örmény polgárokat, akik hasonló erők hatása alatt álltak. Ami a főnemeseket illeti, őket, amint már említettük, kiváltságosokból álló kötelék kapcsolta Lengyelországhoz. Ily módon jött létre az ún. „politikai lengyel”, azaz olyan polgár, aki mindenekelőtt egy bizonyos politikai és társadalmi közösség tagjának tekintette magát, és csak másodsorban egy nyelvi közösség tagjának. S. Kot helyesen jegyzi meg, hogy ilyen volt a 16. századi rutén köznemesség is, amely magát a lengyel nemzethez tartozónak tekintette, amint ezt Stanislaw Orzechowski alábbi példája mutatja, aki így jellemezte magát: „gente Ruthenus, natione Polonus”.

A lengyellé váláshoz vezető ösvények eltérőek voltak és nem mindig egyenesek. A litván főnemesek például elvéve beszélték csak saját nyelvüket, és az orosz t a lengyellel cserélték fel. A 17. század elején Janusz Radziwill azt írta a bátyjának, Krzysztofnak, hogy ő litván és litvánként fog meghalni, de „országunkban lengyel kifejezéseket kell használni”.⁸ A nemzeti azonosság kérdéséhez szorosan kapcsolódó vallási probléma is igen bonyolult volt. Az ortodox rutén vagy belorusz köznemesség, amely a reformáció idején a kálvinizmust, a lutheranizmust vette fel, vagy a lengyel testvérekhez csatlakozott, asszimilálódása folyamán fokozatosan elhagyta vallását, és végül áttért a katolikus hitre. Ezt a jelenséget megmagyarázhatjuk azzal a ténnyel, hogy a 16. században ezek voltak azok a csoportok, amelyek bizalmatlanok voltak a latin hittel szemben, amely oly szorosan összefonódott a lengyel kultúrával és szokásokkal, hogy a Litván nagyhercegséghez, illetve a Koronához tartozó többi főnemes közti civilizációs szakadék még szélesebb lett. Bármilyen volt is formája vagy fogadtatása, a reformáció nyugati kultúrát honosított meg.⁹ Másfelől, a lengyel kultúra más oldalaival levő bizonyos kapcsolatok kikövezték az utat a katolicizmus számára ezen a vidéken.

S. Herbst szerint a 17. századi Porosz királyságban a belgának vagy a hollandnak megfelelő új porosz nemzetiség öltött formát. Ezt a fejlődést azonban gátolta a szomszédos Porosz hercegség és a köznemesség nemzetként való felfogásának terjedése, amely visszavetette a toruni, gdanski, illetve elblagi városlakókat.¹⁰ A porosz lutheranizmus inkább (Königsberg) Królewiec) felé húzódott és nem meglepő, hogy a sandomierzi unió (1570) leghevesebb ellenségei a Porosz királyság városaiból jöttek. Ezek a városi központok azonban nem keresték a kapcsolatot azonos hitű más városokkal vagy a lutheránus köznemességgel. A szolidaritás e hiánya valószínűleg a polgárok különböző etnikai eredetéből származott. Azonban emlékeznünk kell arra, hogy az ilyen etnikai különbözőség nem zavarta a köznemességet, amely tekintet nélkül születési helyére vagy nyelvére, azonos ideológiát vallott, és ennek eredményeképpen elérte a teljes lengyellé válást. Úgy tűnik, hogy a Porosz királyság és Nagy-Lengyelország városai-ban lezajlott asszimilációs folyamatokat egyrészt a polgári csoportokon belüli szolidaritás hiánya gátolta, másrészt a még erősebb társadalmi korlátok, amelyek korlátozták a lengyel nemesek és a német eredetű nők között kötendő házasságok számát és amelyek végül is késleltették az arisztokrácia lengyellé válásának folyamatát. Meg kell azonban említenünk G. Lengnich példáját, aki német nyelven írt és számos alkalommal nyilvánította ki a lengyel királyok iránti hűségét. Pomeránia Lengyelországba való beolvasztásához (1454) kapcsolódó évfordulóról (1654, 1754), vala-

mint a lengyel királyok megválasztásáról számos latin és német nyelvű műben emlékeztek meg, amelyek dicsőítették a konföderációt, és kihangsúlyozták szerzőik Lengyelország iránt táplált nagy szeretetét.

Ennélfogva az ún. „politikai lengyel” a Porosz királyságban is létezett, és a nyelvnek, amelyet beszélt, nem volt jelentősége. A soknemzetiségű Habsburg birodalomban is a németek, csehek és magyarok nagy hányada osztráknak tekintette magát a születésük és lakóhelyük országával való egységre és a közös politikai szervezettel való szolidaritásra gondolva.[†] Kétségtelen, hogy a nemzeti azonosság fogalmát nézve a 16. és 17. században a nyelv maga kevésbé fontos tényező volt, ha összehasonlítjuk például a 14. században a nyelvnek tulajdonított jelentőséggel. Ugyanennek a jelenségnek a példáit még ma is megfigyelhetjük: az NDK, Ausztria és Svájc némely részének lakossága ugyanazt a nyelvet beszéli, de nem tekinti magát ugyanazon család tagjának. Könnyebb megérteni, hogy a Porosz királyság németül beszélő polgárai miért nem éreztek pusztán a nyelvi rokonság eredményeképpen semmilyen köteléket a szászokkal, a bajorokkal vagy a Porosz Hercegség polgáraival. Továbbá Németországot akkoriban még semmilyen területi és nemzeti entitással nem azonosították;¹¹ az egyes tartományok közötti antagonizmus egészen a 19. századig megnehezítette az állam egységesítésének feladatát.

A konföderáció keleti részeiben az észti és a lett nemzeti azonosság jelei is nyilvánvalóvá váltak. A Balti-tengeri országokban ez nagy mértékben az ellenreformációnak köszönhető, amely a katolicizmust terjesztette a köznyelvben, míg ugyanezt a feladatot Ukrajnában az ortodox egyház látta el. Ezek a problémák azonban, valamint az ukrán és litván nemzeti tudatosság jelentkezése meghaladják e tanulmány keretét.

* Különös figyelmet kell fordítanunk arra, hogy milyen módon hatott a vallás a nemzeti azonosság fogalmának fejlődésére. A 16. század elején, közvetlenül a reformáció megindulását megelőzően Lengyelországban valamennyi etnikai közösség egy meghatározott egyházhoz ragaszkodott, amely sajátosan jellemző volt a csoportok mindegyikére. Így a lengyelek katolikusok voltak, a zsidók a judaizmust vallották, a ruténok az ortodox egyházhoz tartoztak, a tatárok az iszlámot gyakorolták, az örmények monofiziták voltak, és nagyon sok litván paraszt, bár titokban, de pogány isteneket imádozott. Azonban egy kivétel volt e szabály alól, a németek, akik bár asszimilálódtak a Koronában, megőrizték saját nemzeti státusukat a Porosz királyságban. Csak a lutheranizmus hozta el etnikai elkülönülésük

[†]Magyarországon volt egy hungarus tudat, amely elutasította az osztrákokhoz való tartozást (szerk.).

megerősítését, amit addig nélkülöztek, és így a lengyelekkel és litvánokkal azonos vallási közösségbe tartoztak. Ez lehetett az egyik oka a lutheránusokhoz való általánosan elterjedt közeledésnek a német városlakók részéről Sziléziában, a Porosz királyságban és Nagy-Lengyelországban.¹² Hasonlóképpen, az ortodox testvérek nem csak az ortodox meggyőződés védelmezői voltak, de központokat is létrehoztak az orosz kultúra terjesztésére. A lengyeleknél a vallási megosztottság a reformáció eredménye.

Nem meglepő tehát, hogy amikor az egyház a reformáció ellen harcba szállt, a nemzeti egység érzésére hivatkozott, és a reformáció mozgalmát idegen eredettel vádolta. Valójában a reformáció ellenségeit éppen olyan könnyen lehetett idegen származással vádolni és a pápai ideológia olasz forrásaira gyakran fel is hívták a figyelmet. A „katolikus” kifejezést fokozatosan a „római” (pápa, püspök, hit stb.) váltotta fel, nyilvánvalóan pejoratív értelemben. A különböző vallási elnevezések közötti kapcsolatok új ellenreformációs modelljét a lengyel nemzeti jelleggel (amely természeténél fogva szelíd és a vérontástól húzódozó) és történelmi múltjukkal ellentmondónak tekintették.

Elég gyakran ütköztek össze heves vitákban olyan ellátétek, mint: nemzeti kontra idegen, lengyel kontra olasz vagy német, lengyel jelleg és hagyományok kontra más nemzetek „szokásai”. A használt kifejezések nyilvánvalóan a nemzeti azonosság különböző jeleire utalnak. A 16. században azonban az ellenreformáció minden erőfeszítés ellenére a válás, legalábbis ha a lengyeleket nézzük, és a nemzeti lét külön problémaként léteztek tovább. A szakadárokhoz hasonlóan, akik nem hoztak létre saját politikai pártot és a társadalomtól elkülönült csoportot sem alkottak, a kálvinisták és az áriánusok a katolikusokkal együtt, minden kétséget kizáróan, egy nemzetet alkottak. A mennonitáknak, a cseh testvérek egységének vagy a német származású anabaptistáknak a helyzete, akik Pomeránia Ulawy területén telepedtek le, teljesen különböző volt.

Az ellenreformáció előrehaladtával a szakadárok száma a lengyelek körében csökkent. Ez segítette annak a tézisnek az elterjesztését, hogy az egyetlen igaz vallás a katolicizmus. Amint a svéd invázió alatt megmutatkozott, a „lutheránus” olyan valakit is jelentett, aki idegen, érthetetlen nyelvet beszélt. Ilyen helyzetben a katolikusok többségének véleménye szerint a nemzeti közösségből a szakadár kizárta magát. Az ellenreformáció megkísérelte a közösség határain kívülre helyezni a szakadárokat, mint a lengyel történelmi hagyományokkal szembenálló elemeket. Ez a konföderáció nyugati határa melletti területeken történt meg. A Nagy-Lengyelországban letelepedett lutheránus papság és a cseh testvérek ekkor a brandenburgi választófejedelem védelmét kezdték keresni. A Porosz Hercegség

nagyon sok emigráns lutheránus köznemest látott vendégül. Őket protestáns prédikátorok és olyan fiatal emberek kísérték, akik további tanulmányaik folytatása végett mentek oda. Sok szakadár csoport németté válása származott ebből; a „katolikus-lengyel” fogalma meglazította kötelékeit a lengyel nemzettel.¹³ A vallási tolerancia fokozatos hanyatlása, mind az elméletben, mind a gyakorlatban, érthetővé teszi, hogy a másként gondolkodók gyakran Lengyelország politikai ellenségeinek támogatását keresték és ez nemzeti státusukat még inkább megkérdőjelezhetővé tette.

A 17. században a különböző vallási elnevezések együttélését elfogadták ugyanazon államon belül, de nem ugyanazon nemzeten belül. Amikor Rakówban a Socinus Akadémiát bezárták és a városokban a lengyel kálvinistákat üldözték, ugyanakkor a lengyel köznemesség lutheránus telepeket hívhatott Németországból és Sziléziából Nagy-Lengyelországba és a Lublini területre és felajánlhatta nekik védelmét. Ezekre a jövevényekre azonban a lengyel városlakók és parasztok nagyfokú ellenségeséggel tekintettek. Még az etnikailag idegen, a katolikustól eltérő hit követőit is nagyobb toleranciával kezelte az uralkodó osztály, mint a saját honfitársaik közül kikerülő szakadárokat. A Porosz királyság városaiban a német lakoságnak tett engedmények a lengyel szakadár arisztokraták gyanakvását és elégedetlenségét idézte elő Krakkóban és Lublinban. Hasonlóan, a Porosz királyságban a lengyeleket, akár katolikusok, akár áriánusok voltak, megtűrték, míg a németek között szétszóródott kálvinistákat üldözték.

Első pillantásra úgy tűnik, hogy ez a megfigyelés ellentmond a Brześci Uniónak (1596), amely az ortodox egyházat egyesítette a római katolikkal. Az uniót Róma ösztönözte és a konföderációban lanyha lelkesedésre talált. Azonkívül az egész törvényt a nemesség támogatásának elnyerése céljából hozták létre, amely nemességet helyzeténél fogva, a 17. században egyazon nemzeti közösség tagjának tekintették. Az idegen hit elterjesztéséért azonban honfitársaikat okolták. 1613-ban Jakub Zawisza megjegyezte, hogy „sem a zsidó, sem a tatár szekták nem ártnak az igaz hitnek”, mivel évszázadok óta senki nem tért át azokra a vallásokra, míg az „eretnekek” megfosztják híveitől az egyházat.¹⁴ Másodszor egy szakadár-honfitárs a politikai és a szakmai pályán rivális lehet, így azonban az „eretnecség” elleni harc ürügyével könnyen eltávolítható. Feltételezhetjük, hogy ha az áriánusok olyan vallási kisebbséget alkottak volna, amely külföldi eredetű, akkor valószínűleg nem úzték volna ki őket Lengyelországból. Száműzetésük eredményeképpen nem csak elméletileg, de gyakorlatilag is kirekesztették őket a nemzeti közösségből. Ez a fajta mechanizmus működött a 16. és a 17. század folyamán, bár egyes esetekben eltért ettől.

A nemzeti azonosság növekvő érzése a reneszánsz idején megelőzte a reformációs mozgalmat, jóllehet ugyanez a nemzettudat-fogalom a következő században olyan tendenciáknak kedvezett, amelyek segítettek valamennyi, a lengyel államtól idegen elemet mellőzni mind társadalmi, mind vallási értelemben.

Ily módon a 17. században egy nemesember nemzetfelfogása két kritériummal gazdagodott: kiváltságok közös birtoklása (vagy az ilyen kiváltságok hiánya) és a vallási probléma, amely olyan meghatározó tényező volt a nemzeti azonosság fogalmának kialakításában, mint soha még azelőtt, vagy azután. Ha az első kritérium nyilvánvalóan Lengyelország politikai rendszeréhez kapcsolódott, akkor a második bizonyos fokig a nemzetközi helyzettől függött. A mohamedán Törökországgal, a protestáns Svédországgal, vagy az ortodox Oroszországgal folytatott háborúk a nemzeti azonosulás érzését erősítették, amely erősen a vallási elkülönülés meggyőződésére támaszkodott. A középkorban például a nemzeti védőszentek kultusza is fejlesztette a nemzeti lét érzését és ez a tudat most a vidékiek magasztalásához vezetett. Az a felfogás, amely a lengyel etnikai közösséget kizárólag a köznemességre, azaz annak katolikus részére korlátozta, a szakadárak erős ellenvetéseit váltotta ki. Az utóbbiak gyakran hangoztatták Lengyelország iránti hűségüket, hasonlóképpen a lutheránusok Sziléziában és Pomerániában vagy a száműzött áriánusok, akik dicsőítették a törökök felett aratott lengyel győzelmeket, és megemlékeztek Michael Korybut Wiśniowiecki vagy III. Sobieski János megválasztásáról. Másfelől, a kiváltságokat élvező osztályok képviselői, olyanok, mint a költő Jan Jurkowski, a Vilnai Akadémia tanára, Aaron Aleksander Olizarowski vagy a Máriánus Atyák alapítója, Stanisław Papczyński azt vallották, hogy a paraszt ugyanannak az etnikai közösségnek a tagja és a törvénynek a túlzott társadalmi kizsákmányolással szemben meg kellene védenie, mivel ő ugyanolyan jó lengyel, mint ura.

Az egész helyzet szigorú bírálatát adta Andrzej Frycz Modrzewski, majd később, a 16. század végén egy kiváló kálvinista író, Andrzej Wolan, aki elítélte a lengyel törvényt, amely azonos nemzethez tartozó emberekkel rosszabbul bánt, mint a római rabszolgákkal.¹⁵ Piotr Skarga hasonló értelemben arra emlékeztetett, hogy a parasztok „ugyanannak a nemzetnek lengyelei”.¹⁶ Amikor a 16. században az áriánus zsinatokon felhívásokat tettek közzé a jobbágmunka megszüntetésére, akkor főleg a Szentírásra hivatkoztak. A lengyel testvérek érvelése szerint a paraszt ugyanannak a vallási, de nem etnikai közösségnek a tagja.

Városi körökben egyik írónak sincs kétsége afelől, hogy osztálya a lengyel nemzeti közösség része. Mint korábban, a király személyesítette meg az egységet és nem az osztálykiváltságok, amelyeket majdnem teljes egészében a köznemességnek adományoztak; sok polgár az erős királyi hatalom buzgó támogatója volt. A lengyel harmadik rend legfelvilágosultabb képviselői ugyanolyan értelemben tekintették magukat lengyelnek, mint ahogyan ma értjük a kifejezést, és állásfoglalásukat a svéd invázió éveiben igazolták is. A nemzeti tudattartalomban megpróbálhatunk még a társadalmi eltérő különbségeket is észrevenni, azaz a társadalom felvilágosult részének és a közembereknek a tudata közötti különbséget. Ez azonban nem változtatta meg azt a tényt, hogy az egyszerű, műveletlen földbirtokos ugyanazon nemzet tagjának tekintette magát, mint a legmagasabb rangú mágnás és habozás nélkül kizárta ebből a nemzetből társadalmi származásuk miatt a Krakkói Akadémia tanárait. Ugyanakkor a polgári szerzők valamennyi szakadár eltávolítását követelték, bármilyen légyen is társadalmi helyzetük. Emlékeznünk kell arra is, hogy a protestáns nemesek, valamint katolikus megfelelőik a parasztokat és a városi lakosságot kizárták a lengyel nemzet államából. Így mindkét csoport vádolható: úgy tűnik, ugyanannyira önző az egyik, mint amennyire fantasztikus a másik. Ez a tényállás származás helyzetet eredményezett, amikor a svéd invázió idején a parasztok megtámadták a kálvinista és áriánus köznemességhez tartozó majorságokat.

A nemzettudat kérdése a szegény városi lakosság és a parasztság körében külön probléma, amelyet eddig még nem vizsgáltunk meg kielégítő módon. Úgy tűnik, ebben a vonatkozásban a helyzet a 16. században messze kedvezőbb volt, amikor számos parasztyerek nemcsak közösségi iskolában, de egyetemre is járhatott. Érdekes megjegyezni, hogy a 17. században a paraszt szerepe az irodalomban gyakorlatilag a nehéz társadalmi helyzetre vonatkozó panaszkodásra korlátozódott, míg az előző században a paraszt még különböző, általános témákról folytatott vitákban is részt vehetett. Mind a kálvinista szerző, Mikolaj Rej „Rövid beszélgetés három személy, egy nemes, egy intéző és egy plébános között” (Krótka rozprawa między Panem, wójtem i plebanem) című művében, mind a katolikus író, Wit Korczewski „Latinnal fűszerezett lengyel társalgás” (Rozmowy polskie...) című művében habozás nélkül tettek szószólójukká egy parasztot egy vallási reformok mellett és ellen szóló vitában. Korczewski művében egy Wittenbergben tanuló fiatal paraszt megpróbálja apját a lutheránus hitre áttéríteni.¹⁷

A helyzet a következő évszázad folyamán romlott. Az egyetemekre

való sokkal nehezebb bejutás, valamint a köznemesség nyíltan kifejezett megvetése szegénységgel párosult és mindez elkerülhetetlenül arra készítette a parasztot, hogy elhiggye, ura és ő etnikailag különböző származású. A 19. és 20. század fordulójáig a falusi lakosság körében használt „lengyel” szót a köznemességre alkalmazták és ez az orszellenes felkelések emlékét is befolyásolta, ahogy az a parasztok tudatában tükröződött és fennmaradt. 1846-ban a galíciai parasztok egy része azt állította, hogy ők a lengyelekkel szemben kötelesek voltak megvédeni az osztrák császárt. Kétségtelen, hogy ez a nemzet korlátozott megértésének eredménye volt, azé a nemzeté, amelyet csak a nemesség alkotott.

A 17. századi falusi lakosság mindenekelőtt egy adott születési helylyel és lakóhellyel, annak környékével és egyházközségével azonosította magát. Ez a területtel való azonosulás helyettesítette az etnikai köteleket. Úgy tűnik, érdemes megjegyezni, hogy a parasztok általában úgy döntöttek, hogy ellenállást tanúsítanak az ellenséggel szemben, amikor az a hozzájuk közel eső majorságokat megtámadta; ez volt a helyzet a német hadsereg ellen folytatott parasztháború esetében is, amikor a németek 1520-ban a Kaszuby területen meneteltek keresztül Albrecht Hohenzollern megsegítésére, valamint a hegylakók és a Kurpie terület svédok elleni felkelésekor a 17. században. A szükség, hogy házukat, falujukat vagy vidéküket megvédjék, még szorongatóbb volt, amikor a megszállók a nyelv és vallás tekintetében különböztek tőlük, mint ahogy az megmutatkozott a svéd invázió idején. A hozzáférhető anyag szűkössége miatt jobbra még ismeretlen számunkra az, hogy milyen módon hatott a nemzeti azonosság érzésére ez a nehéz időszak. Más kategóriába tartoznak az ún. szabad emberek, akik gyakran magasabb kulturális szinttel rendelkeztek, az országban utazgattak és világosabb fogalmuk volt az általános helyzetről.

Az etnikai elkülönülés fogalma más nemzetek szokásaival, nyelvvel és történelmi hagyományaival való szembeállítás során alakul ki. Ez különösen a németekre vonatkozik: a középkor végén az erős szembenállás nyilvánvalóvá vált. Nem csoda tehát, hogy a jólismert vers (Póki *świat* *światem* / Nigdy Niemiec nie będzie Polakowi bratem / Amíg a világ világ, német lengyelnek soha nem lesz barátja) a 16. század közepéről származik.¹⁸ Ez az ellentét a reformáció alatt tovább nőtt, és a nemzeti státus akkorra mindkét fél által használt érv lett.¹⁹

A jelen tanulmányunk tárgyát képező időszakot azonban a lengyel-német katonai összecsapások szünetelése jellemezte. 1525-ben a krakkói hűbéreskü, ami által Hohenzollern Albrecht elismerte a lengyel király fennhatóságát, véget vetett a Porosz hercegséggel folytatott háborúk hosszú

időszakának. Az ellenségeskedések csak az 1655–1657-es években kezdődtek újra, amikor a brandenburgi választófejedelem, egyben Poroszország hercege is, támogatásáról biztosította a svédeket. Azonban a Lengyelország nyugati határainál fekvő területeken akkor nem folytak harcok. Ebben a helyzetben, a lengyel–német szembenállás belső ellentétté vált, amely hasonlított, ha más arányokban is, a konföderáció olyan népcsoportjaival szembeni viselkedésre, mint a zsidók, örmények vagy tatárok.

A németellenes érzést hamarosan felváltotta a lengyelek nemzeti elkülönülésének növekvő érzése, akik a délről érkező törökök és a délkeletről érkező tatárok támadásaival találták magukat szemben. A 17. században oly gyakori katonai konfliktusok a szolidaritás érzését keltették fel egy idegenekkel körülvevett nemzetben. Továbbá, ez a meggyőződés a nyugat-európai nemzetek iránt táplált idegenszerűség érzésével párosult, amelyeknek a kultúrájával és szokásaival a lengyelek vagy külföldi utazásaik során, vagy magában Lengyelországban ismerkedtek meg, az újonnan megválasztott uralkodók külföldi udvaroncainak (olaszok vagy franciák), bevándorló kézműveseknek, kereskedőknek (skótok, angolok vagy hollandok) megjelenése következtében. A lengyel szokásokat, jellegzetes öltözködést és ízlést is szívesen mutatták be. Ezt a jellemvonást azonban nem szabad túlbecsülni. Egyfelől a lengyel felsőbb osztályok készségesen utánozták a külföldi divatot, míg másfelől a szokásokat tekintve az országban magában jelentős különbségek léteztek. Megemlíthetjük a más népcsoportok számára nevetséges mazóviaiakat vagy litvánokat. A szokások nem válhattak a közösség egységesítőjévé azért sem, mert mindegyik társadalmi csoportnál eltértek a kultúra, a gazdaság és a külföldi kapcsolatok szintjétől függően.

Egészében véve a 17. század, amely Lengyelország számára túlnyomóan köznemesi jellegű, élénk és egyedülálló szarmata kultúrát jelentett, az előző századoknál nagyobb mértékben járult hozzá a köznemesi osztály tagjainak körében kialakult elkülönülés növekvő érzéséhez. Ehhez szorosan kapcsolódik az a tény, hogy a barokk kultúra a reneszánsz korival összehasonlítva, főképpen hazai termék. A 17. század is erősebb hajlamot mutatott a Lengyelország és Nyugat-Európa közti ellentét hangsúlyozására és a fokozott idegengyűlöletre, amely a lengyel köznemesség körében hozsantartó, valóban veszélyes kórrá nőtte ki magát. Általános meggyőződés volt, hogy bármi, ami idegen, fenyegetést jelenthet a lengyel nyelvre, hagyományokra és ami még fontosabb, a köznemesség által élvezett szabadságjogokra.²⁰

Az elkülönülés növekvő érzésének eredményeképpen a 16. század-

tól kezdve számos mű jelent meg azzal a céllal, hogy a lengyelekről mint egész nemzetről vagy sajátos csoportjairól mutassanak be önarcképet. Ez szorosan kapcsolódik az akkori próbálkozásokhoz, amelyekkel a nemzeti jelleget vagy inkább az elsősorban észrevett erényeket igyekeztek ábrázolni. Ezenkívül más lengyel tartományok lakóiról gyakran rosszindulatú képek alakultak ki, mint például a mazóviaiakat bemutatók. Felébredt az érdeklődés a nemzeti múlt iránt és a reneszánsz történetírás a hazafiság iskolájává vált. Joachim Bielski ezt élesen kifejezésre juttatta, azt követelve, hogy a történetírás őseinket tisztelettudóan kezelje, tekintve, hogy életüket a lengyel állam határainak a kiterjesztésére szentelték. E történetíró szemében a hazaszeretet a történetírás fő tengelye. Nagy jelentőségű volt az ilyen kijelentés az akkori nemzettudat számára, és amint egy lengyel tudós, Dobrowolski írta néhány évvel ezelőtt „...az elmúlt nemzedékek életére és műveire való visszaemlékezés alkotott kapcsolatot országunk múlt és jelen történelme között.”²¹

Hasonló szerepet játszottak a 17. században írt történelmi művek, például olyan íróké, mint Pawel Piasecki, Wespazjan Kochowski vagy Szymon Rudawski. A történelmi eseményeket ezekben pragmatikus szemszögből nézték. Nagy jelentőséget tulajdonítottak a köznemesség erőfeszítéseinek, amelyeket osztálykiváltságaik megőrzésére és kiterjesztésére tettek, valamint annak a küzdelemnek, amelyet a lengyel trónon ülő külföldi uralkodók ellen folytattak, akik megpróbálták megcsonkítani ezeket a kiváltságokat. Ily módon a köznemesség nemzete saját történelmi leszarmazásának a megalkotásán dolgozott. Megjegyezzük, hogy ez két különálló szintet tartalmazott: a mitikus szármatakhöz visszanyúló közös történelmi múlt érzését, amelyet az egész lengyel köznemesség átélt, és egy aránylag újabb keletű történelem emlékeit, amely eltérő volt Nagy-Lengyelországban, Mazóvia vagy Kis-Lengyelország lakóinak körében. Az utóbbi esetben a színhagyomány az irodalommal együtt fontos feladatot töltött be. A költészet a hazafiság különleges iskolája volt. Olyan szerzők magasztalták a lengyel hadsereg katonai sikereit, mint Wacław Potocki, Samuel Twardowski vagy Zbigniew Morsztyn. Az akkori időben létrehozott értékek a lengyel kultúra lényeges részévé váltak, és megmaradtak egészen a 19. századig vagy még tovább.²² Néhány hős (Stefan Czarniecki, Stanisław Żółkiewski) egyéni eszményképként még ma is él. Másrészt azok, akiket kortársaik (Janusz Radziwiłł vagy Hieronim Radziejowski) árulónak nyilvánítottak, a mai történelem tankönyvekben is magukon viselik ezt a bélyeget.

Ezek után hasznosnak tűnik átgondolni, valójában mit értettek a

nemzettudat növekedésére vonatkozó alapvető fogalmakon. A „lengyel” szó ugyanúgy jelentette egy bizonyos etnikai közösség tagját, mint egy bizonyos adott terület lakóját, általában Kis- vagy Nagy-Lengyelországit, azét a két területét, amely már a 14. században egy államszervezetet alkotott. Ugyanakkor ez az elnevezés hamarosan a konföderáció bármely állampolgárát jelentette nyelvre való tekintet nélkül. Elég volt annyi, hogy Lengyelország volt lakóhelye és a lengyel király alattvalója volt. Ez az oka annak, hogy a német származású nyomdász, Hieronim Wietor miért nevezte magát „lengyel lakosnak” és miért intette Sigismund Augustus poroszországi Albrechtet arra, hogy „jó lengyel” legyen. Száz évvel később Maciej Sarbiewski nem csak a lengyelül beszélő emberekre alkalmazta a „lengyel” szót, hanem azokra is, „akiket idővel befogadtak vagy akik csatlakoztak e nagy állam szervezetéhez”.²³ A fogalom ilyen értelmének távoli visszhangját hallhatjuk a nemzeti himnusz szövegében: „lengyelek leszünk”, amint az ország újra elnyeri függetlenségét. Poroszország lakóját „porosznak” hívták, Litvániáét „litvánnak”. Mind Kosciuszko, mind Mickiewicz a szó ilyen értelmében litvánnak tekintette magát. A „poroszok” ahogy magukat nevezték, hevesen tiltakoztak a „külföldieknek” vagy „idegeneknek”, azaz a konföderáció többi részéből származó embereknek a területükre való beözönlése ellen.

A 15. század folyamán és a 16. század elején, amikor még a latin terminológiát használták, olyan fogalmaknak, mint gens, populus és natio, nem volt szigorúan meghatározott jelentésük; például a Florianski zsoldárskönyvben (Psalterz Floriański) vagy a Zofia királynő bibliájában a „nemzet” szó eredetileg „generatio”-t, törzset jelentett. Ennek a kifejezésnek a kétértelműsége a 16. században is tovább élt, amikor mint már bemutattuk, a „nemzet” szó ugyanúgy jelentett egy közös nyelvet használó entitást, mint másrészt származási és társadalmi státust. Ily módon az alkotmányokban és az országgyűlési jegyzékekben szembekerülhetett az egymás mellé helyezés: a „közös nemzet” emberei kontra „nemesi nemzet” lengyelei. A szónak nincs világos magyarázata Maczyński már említett szótárában, ahol a latin „natio” fordítása „genus, generatio”. Továbbá előfordult egy olyan „nemzet” szó, amely egy bizonyos állami terület lakosságát jelentette az etnikai közösségekre való tekintet nélkül. Ez utolsó kritérium szerint (és ez különösen vonatkozik a határozatokra), két nemzetet különböztettek meg, lengyeleket és litvánokat, a Koronát magát pedig Lengyelországgal azonosították, amint Rotundus „Vita egy lengyel és egy litván között (Rozmowa Polaka z Litwinem)” című művében is látha-

tó. Azonkívül a „porosz nemzetet” általában a Porosz királyság lakóit, mind a lengyeleket, mind a németeket értették.

A 17. században az átlag nemes felfogásában a „lengyel” szónak és a lengyel nemzet meghatározásának bizonyos szétválasztására került sor. Érdekes megjegyezni, hogy az országgyűlések határozatai és a svéd invázió alatt kiadott különböző kiáltványok inkább a „szülőhaza” szót, mint a „köznemesség nemzetét” használták és hangsúlyozták az ország megvédésének szükségességét.

Hosszú évekig a „szülőhaza” kifejezésen valamely ősköltől örökölt földet értettek. Jan Kochanowski a 16. században két értelemben használta a szót: a mai értelemben és Patrimoniumként. Łukasz Górnicki vagy Stanisław Orzechowski szívesebben írták a patria szót, amikor politikai értelemben gondoltak egy bizonyos területre. Végül is Piotr Skarga korában nyerte el a „szülőhaza” mai jelentését.²⁴ Mindazonáltal egészen a 18. századig valakinek a szülőföldjét az állammal azonosították. A nemzettudatra vonatkozó alapvető kifejezések kétértelműsége három okból terjedhetett el. Először is, kétértelmű gondolkodásmódot tükrözött a 16–17. században, amikor bizonyos problémákat nem különböztettek meg világosan, és nem vették észre az összes következményt. Másodsor mag a nyelv – és ez különösen igaz a lengyelre –, akkoriban képtelen volt bizonyos fogalmakat precízen kifejezni. Még ma is vita folyik a „nemzet” és a „nemzetiség” értelme közötti különbségről. Nem véletlen, hogy a felvilágosodás korában csak ritkán fordultak elő terminológiai félreértések, amikor a nemzeti azonosulás fogalma érettebb, a nyelv pedig pontosabb volt. A félreanyagazás harmadik oka azoknak az eltérő állásfoglalásában rejlik, akik a nemzetet a köznemességre korlátozott fogalomnak tekintették, és azokéban, akik az egész lakosságot belefoglalták.

A társadalmi kötelek alapvető formáját az ember születési és lakóhelyével való azonosulás érzése alkotja. A 17–18. században jelentek meg először leírások különböző lengyel városokról, különösen Krakkóról, amelyek bizonyították ezen kötelek létezését. Adam Jarzębski Varsóra, Piotr Pruszczyk vagy Zygmunt Zaleski Krakkóra, Andrzej Komoniewski Żywiecra vonatkozó kiadványai ezt a lokálpatriotizmust erősítik meg.²⁵

Az etnikai közösség és annak tudatossága sokkal nagyobb területet ölelt fel, mint a nemzeti azonosság. Az utóbbit azonban egy adott nemzeti közösség szinte valamennyi tagja vállalta, míg az etnikai tudatosság ennek a közösségnek csak egy részére volt jellemző. A nemzeti azonosság erős érzésével rendelkező emberek száma állandóan nőtt. Annak ellenére,

hogy T. Łepkowski szerint 1870-ben nem volt több, mint „30–35% lengyelül beszélő ember”.²⁶

Sokkal kisebb hányad azonosította magát egy nagyobb etnikai és vallási közösséggel, azaz a szlávokkal, amelyet kétféleképpen értelmeztek, úgy, mint olyan országok csoportját, ahol szlávok laktak, illetve mint hasonló nyelvet használó emberi entitást. A szláv öntudat különösen a reneszánsz korban és a reformációs mozgalomhoz kapcsolódó vallási ellentétek idején mutatkozott meg. Sok lengyel történész hitt az összes szláv nemzet történelmi egységében. A 15–17. századi lengyel irodalomban „oly sok utalás és oly sok probléma található, mint sehol máshol, a kor semmilyen más szláv irodalmában... egyetlen szláv nem írt annyit szláv dolgokról és más nemzetekről, mint a lengyelek”.²⁷ A német megszállók elleni küzdelmekben a szláv szolidaritásra fektettek hangsúlyt, míg IV. Lajos uralkodása alatt a balkáni szláv államok török iga alóli felszabadítására tettek közzé felhívásokat. Jan Husz példájával is alátámasztott általánosan elterjedt meggyőződés volt továbbá, hogy az isteni gondviselés a szláv népeknek korábban nyilatkoztatta ki az igaz hitet, mint a németeknek. Az etnikai közösség az orosz cároknak a lengyel trónra való jelölésénél is nyomós érvet jelentett. A 16. században a „szláv” és a „szarmata” szavakat gyakorlatilag használták, és így a terület tekintetében, a Szarmataföldként ismert hatalmas területet Észak-Nyugat Európában a lengyelekének tulajdonították.

A 18. század második felében a „lengyel nemzet” kifejezés újra magában foglalta az összes társadalmi osztályt, a parasztokat is. Ez a változás azonban lassú és fokozatos volt; még a Nagy Országgyűlés (Sejm Wielki) idején folytatott vitákban is, vagy az 1791. május 3-i Alkotmányban az elnevezés még az ordo equestris-re korlátozódott, és az állampolgárokat általában a köznemességgel azonosították. Mindazonáltal az Alkotmány utolsó fejezete, amely a nemzeti hadseregre vonatkozik, említést tesz arról, hogy minden állampolgár köteles országát megvédeni, és a „nemzet” szót már modern értelemben használták a törvényhozók. A hazafias párt radikálisabb képviselői számára (mint például Franciszek Salezy Jezierski) szintén polgárokat, és parasztokat is jelentett a „nemzet”.

„Véleményem szerint,” – írta Jezierski „Néhány szó ábécérendben (Niektóre wyrazy porządkiem abecedla zebrane)” című művében – „a köznépet e nemzet első rendjének kellene hívni vagy hogy még pontosabb legyek, magának a nemzetnek.” Hugo Kozłataj is fenntartotta azon álláspontját, hogy a nemzetet „sok millió lengyelül beszélő ember” alkotja. Mindkét szerző számára a parasztok jelentették a nemzet legjavát; ez a rend – hitte Jezierski – „tartja fenn az anyanyelvet, figyelni meg a szokáso-

kat és folytat változatlan életmódot”.²⁸ A felvilágosodás kora, miként a reneszánsz idősza, amelyre hivatkozott, tanúja volt annak, hogy a lengyel nyelv jelentősége újjáéledt a nemzeti kultúra növekedésében és az államegység erősítésében. A lengyel nyelvhez való jogokat követelte Stanisław Korniński és Franciszek Bohomolec.

A példák után következik Koŕataj, aki azt tartotta, hogy „egy anyanyelv, tökéletes formájában az oktatásra alkalmazva és valamennyi állami feladatra felhasználva sokkal inkább meghatározza a nemzet jellegét, mint az öltözködési divat, és összekötő az ország valamennyi tartománya között.”²⁹ Hadjáratot folytattak a latin ellen, amelyet aztán fokozatosan kiszorítottak a nemzeti irodalomból, valamint a francia ellen, amelyet az udvari körök olyan készségesen fogadtak el. E korszak írói a közszőkincsből származó beszélt nyelvet használtak, és visszatértek Öreg Sigismund uralkodásának hagyományaihoz.³⁰ Ez a nyelvi kampány a nemzeti szükségleteknek megfelelő és a Nemzeti Oktatásügyi Bizottság által irányított országos iskolarendszer megszervezését célzó erőfeszítésekkel párosult.

Jegyzetek

1. S. Kot, Świadomość narodowa w Polsce w XV–XVII w. (Nemzeti tudat Lengyelországban a 15–16. sz.-ban), „Kwartalnik Historyczny”, vol. LII, 1938.
2. T. Ulewicz, Il problema del sarmatismo nell cultura e nella letteratura polacca (Problematica generale e profilo storico) „Ricerche Slavistiche”, vol. VIII, 1960 (Roma 1961), 137.
3. Vö.: S. Cynarski, The Shape of Sharmatian Ideology in Poland, „Acta Poloniae Historica”, vol. XIX, 1968.
4. T. Ulewicz, Sarmacja. Studium z problematyki słowiańskiej XV i XVI w. (Szarmataföld. Tanulmány a 15–16. sz-i szláv problémákról) Kraków 1950, 107.
5. J. Maczyński, Lexicon Latino–Polonicum (Regiomonti 1564), Köln, Wien 1973, 482.
6. Vö.: ez utóbbiról tanulmányok in: M. Karpowicz, Sztuka oświeconego sarmatyzmu. Antykizacja i klasycyzacja w środowisku warszawskim czasów Jana III (A felvilágosult szarmatizmus. Ősi és klasszikus elemek a III. János korabeli Varsó miliójében.) Warszawa 1970, 174.
7. Relation of the State of Polonia and the United Provinces of that Crown Anno 1598, ed. C. H. Talbot, in: Elementa ad fontium editiones, vol. XIII. Romae 1965, 135.
8. S. Kot, op. cit., 25.
9. Erre a tényre hívja fel a figyelmet S. Kot tanulmányában: La Réforme dans le Grand Duché de Lithuanie. Facteur d’occidentalisation culturelle, Bruxelles 1953.

10. S. Herbst, Świadomość narodowa na ziemiach pruskich w XV–XVII w. (Nemzeti tudat a Porosz tartományokban a 15–16. sz.-ban.) „Kommunikaty Mazursko-Warmińskie”, 1962. No. 1, 10.
11. Ezt a problémát hangsúlyozza ki J. B. Neveux in: *Vie spirituelle et vie sociale entre Rhin et Baltique au XVIIe siècle*, Paris 1967.
12. Részletesen lásd: J. Tazbir, *Spółczesność wobec reformacji* (Társadalom és reformáció), in: *Polska w epoce Odrodzenia. Państwo-społeczeństwo-kultura*, ed. A. Wyczański, Warszawa 1970, 199–200.
13. Vö: J. Dworzaczkowa, *Sprawa dysydencka w drugiej połowie XVII w.* (Az emigrációs kérdés a 17. sz. második felében), in: *Dzieje Wielkopolski*, vol. I, ed. J. Topolski, Poznań 1969, 734.
14. J. Tazbir, *Il problema dell'intolleranza religiosa in Polonia nel secolo XVI e XVII*, „*Rivista Storica Italiana*”, vol. LXXXVIII, 1976. No. II, 276–277.
15. A. Wolan, *O wolności Rzeczypospolitej albo szlacheckiej*, ed. K. J. Turowski, Kraków 1859, 22.
16. P. Skarga, *Kazania sejmowe*, ed. J. Tazbir, M. Korolka, Wrocław 1972, 196. Biblioteka Narodowa, ser. I. No 70.
17. W. Korczewski, *Rozmowy polskie łacinskim językiem przeplatane, 1535*. Kraków 1883, 31.
18. *Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia* (Politikai írások az Első Interregnum időszakából) ed. J. Czubek, Kraków 1906, 33. Vö: G. Labuda, *Geneza przysłówia „Jak świat światem, nie będzie Niemiec Polakowi bratem”*, in: „*Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza*”, *Historia*, vol. VIII. 1968 18.
19. Vö: ez utóbbiról tanulmányok in: M. Koch-Hillebrecht, *Das Deutschenbild. Gegenwart. Geschichte. Psychologie*, München 1977, 282.
20. Vö.: J. Tazbir, *L'attitude envers les étrangers dans la Pologne au XVIIe siècle*, „*Il Pensiero Politico*” vol. VI. 1973. No. 2.
21. K. Dobrowolski, *Studia nad kulturą naukową w Polsce do schyłku XVI stulecia*, Kraków 1933, 72.
22. Vö: J. Tazbir, *Kultura szlachecka w Polsce. Rozkwit–Upadek–Relikty*, Warszawa 1976, 179.
23. M. K. Sarbiewski, *De perfecta poësi, sive Vergilius et Homerus*, Wrocław 1954, 203.
24. K. Górski, *Zagadnienia Słownictwa reformacji polskiej*, in: *Odrodzenie w Polsce*, vol. III: *Historia języka*, part II, 1962, 235.
25. Vö: J. Bieniarzówna, *Mieszczanstwo krakowskie w XVII wieku*, Kraków 1969, 95.
26. T. Łepkowski, *Narodziny nowożytnego narodu* (A modern nemzet születése), Warszawa 1968, 508.
27. T. Ulewicz, *Sarmatia...*, 145–146 és B. Kürbisówna, *Kształtowanie się pojęć geograficznych o Słowiańszczyźnie w polskich kronikach przeddługoszkowych*, „*Slavia Antiqua*”, vol. IV, 1953.
28. J. Kowecki, *U początku nowoczesnego narodu*, in: *Polska w epoce Oświecenia. Państwo-społeczeństwo-kultura*, ed. B. Leśnodorski, Warszawa 1971. 161–162.
29. H. Kołtáj, *Listy anonima i prawo polityczne narodu polskiego*, vol. I, Warszawa 1954, 370.

30. Erről a témáról számos anyagot tartalmaz az alábbi gyűjtemény: Ludzie Oświecenia o języku i stylu (Felvilágosodáskori vélemények nyelvről és stílusról), vol. I–III, Warszawa 1958.

†

MIRJANA GROSS:

A HORVÁT NEMZET INTEGRÁCIÓJÁRÓL: EGY NEMZETÉPÍTÉSI ESETTANULMÁNY

(East European Quarterly, 15. k. 1981:2. 209–225)

A horvát történészek mindeddig nem vizsgálták a horváth nemzeti integráció folyamatát egészében. Bár készültek tanulmányok a nemzeti mozgalmakról, a politikai és gazdasági trendekről, a nemzeti eszmékről és a kulturális eredményekről, azaz a folyamat struktúraelemeiről, de semmiféle olyan alapvető empirikus kutatást nem végeztek, amire a probléma tényleges megoldását alapozni lehetne. Éppen ezért kényszerít bennünket mindaz, amit a történelmi ismeretek jelenlegi állása mellett tudunk arra, hogy meghatározzuk az elvégzendő kutatások általános körvonalait és lehetséges irányait. Ebben a cikkben szeretnék több hipotézist bemutatni, melyeket lehet, hogy módosítani vagy radikálisan megváltoztatni kell ahhoz, hogy az új kutatásoknál is felhasználhatók legyenek.

A nemzeti integrációs folyamatba tartozó számos az egyéni és a társadalmi életet érintő területen módszertani bonyodalmak állnak a trendek átfogó vizsgálatának útjában. Az első követelmény, hogy alaposan ismerjük a nemzeti léttel kapcsolatos új teóriákat, és a felhasználható modelleket. Szerintem a jelenleg legjobbnak tekinthető modell M. Hroché a „kis” európai nemzetek nemzeti megújulásának az összehasonlítására, azaz olyan nemzeteknek, amelyek a folyamat elindulásakor nem rendelkeztek sem teljes társadalmi struktúrával, sem saját állammal és idegen uralom alatt éltek. Ebben a cikkben a horvát nemzeti integrációs folyamat korszakolásához Hroch modelljét fogom felhasználni, a horvát helyzet sajátos körülményeihez igazítva.

A horvát nemzet 19. századi kialakulásának a magyarázatára tett kísérletnek figyelembe kell vennie a horvát etnikai közösség fejlődésének és importjának az elemeit, azt a nyersanyagot, melyből a horvát nemzet kiformálódott a polgári társadalom megszületésének az időszakában. Itt és most nem áll módunkban a folyamat középkori alapjainak a tárgyalása, de bizonyos – a 16–18. sz. közötti időszakból származó – tényezőket mégsem szabad figyelmen kívül hagynunk, melyek döntő hatással voltak a 19. századi integrációs folyamatra.

Az integrációs folyamatot érintő nehézségeket jórészt az 1500-tól 1800-ig terjedő időszak centrifugális erői magyarázzák, azoknak a különálló politikai és területi egységeknek a kialakulása, amelyeknek eltérő társadalmi struktúrája volt, és alig — ha egyáltalán — kötődtek a szomszédaikhoz. A következő régiókat kellett a horvát nemzetnek magába foglalnia a 19. században: a horvát királyság „maradékának a maradékát” (*reliquie reliquiarum*); a jelenlegi Szlavóniát (a 17. század végéig török uralom alatt állt); a Katonai Határvidéket, amely Észak-Horvátország területe több mint egyharmadának fokozatos elszakításával alakult ki; Nyugat-Dalmáciát; az osztrák feudális földesurak birtokolta Kelet-Isztriát; a Vence uralta Nyugat-Isztriát; és végül Bosznia-Hercegovina egyes területeit, a török uralom alatti horvát etnikai közösség egyik részecskéjét. Ezen politikai és területi egységek mindegyike saját társadalmi struktúrát alakított ki. Horvátország területén a hagyományos európai feudális rendszer volt megtalálható (mezőgazdasági nagybirtokokkal), de a szűkebb *kajkavi* horvátországi (ahol a kajkavi dialektust beszélték) variáns eltért a szlavón fejlődéstől a törököktől való felszabadulás után. A Katonai Határvidéken egy paraszti társadalom jött létre, melyet kizárólag a török betörések meggátolására szerveztek meg, és később olcsó katonautánpótlást biztosított a Habsburgok szolgálatában. Dalmáciát a város és környezetének mediterrán társadalmi szervezete jellemezte. Isztriában együtt élt a feudális és a mediterrán konfiguráció, míg Bosznia-Hercegovina horvát paraszti társadalmja a török feudális struktúrában belül létezett. Bár a 15. században bevezették a pénzgazdálkodást, és ez bizonyos intenzitással működött is egyes területeken és időszakokban, a természetes gazdálkodás mégis uralkodó maradt, csupán elszórt kapcsolatokat engedve meg a szomszédos területek lakossága között. Nem csupán az egyes politikai és területi egységek éltek szigorú elszigeteltségben, de alig volt rendszeres kapcsolat az egyes területi és politikai egységeken belüli közösségek között.

A 16–17. századi török hódítások okozta nagy vándorlások strukturálisan változtatták meg az összes délszláv etnikai közösséget, a dezintegráció újabb mozgatóerejét oltva beléjük. A török betöréseknek kitett egész körzetek néptelenedtek el; a horvát népesség északra vándorolt a szerbek pedig Törökországból a Katonai Határvidékre és Dalmácia egyes részeire települtek át. Nem délszláv etnikai elemek települtek Szlavóniába a 18. században. A hagyományok drasztikus változásokon mentek keresztül lelassítva és visszafogva a nemzeti integráció folyamatát. Maga a folyamat meghatározó módon függött a városi közösségek erejétől és befolyásától, így a feudális régiók elmaradott városai és a dalmát városok gyenge

vagy csak időszakosan jelentős kereskedelmi tevékenysége komoly akadályt jelentette a nemzeti integráció kibontakozásának.

A nemesi hagyományok jelentős összetartó erőt képviseltek a 19. században. Hagyományaik, melyek a koraközépkori független horvát állam emlékében gyökereztek, mozgósították a nemességet a korábbi horvát állam területén meglévő befolyásuk és kiváltságaik megőrzéséért folytatott harcban. Fontos megjegyeznünk, hogy 1500 körül maga a horvát nép a parti területekről a Kupa folyó északi folyása felé tolódtott el, a középkori Szlavóniába, ahogy a nemesség a törökök kirohanásai elől északra vonult vissza. Ezeknek a hagyományoknak azonban nem volt jelentős hatása – kivételt csupán a kajkavi Horvátország képezett –, mivel a feudális társadalom mezőgazdasági és nagybirtokos struktúrája révén csak a nemesség tagjaira korlátozódott. Ők és csak ők voltak ténylegesen a „horvát politikai nemzet”.

A reneszánsz irodalom és Dubrovnik, illetve Dalmácia művészete újabb integráló erőt biztosított, csakúgy, mint a szlávokkal való azonosulás különböző formái, maga a horvát név és a három horvát dialektus fokozatos közelítése, ami a *neoshtokav* időleges dominanciájához vezetett. Ezek az erők is mind területileg, mind társadalmilag korlátozott hatásúak voltak a felsőbb osztályok egyes rétegei között találva támogatókat. Utoljára, de nem utolsó sorban, az emberek mindennapjaiban a szokások, a kulturális formák és a hagyományok fenntartották és megőrizték a természetes nyelvi azonosulás érzetét. Amikor egy polgári társadalom fejlődése lehetségessé válik, és elérnek bizonyos politikai feltételeket, megkezdődik az integráció folyamata, melynek kezdetét a korábban említett tényezők alakították ki.

Az ember, mint társadalmi lény, igyekszik a közösséggel való azonosulással fenntartani és igazolni az életét. Egy etnikai közösséghez való tartozás érzete lényegileg különbözik a későbbi, a nemzeti identitástól. Az etnikai szolidaritás megmarad a nyelvi közlés hasonlóságának a természetes felismerésénél, az életben és a szokásokban, a keresztény rítusokban, az ősök közösségében való hitben és érzetben, a „kis otthon” iránti áhítatban való azonos mentalitás értékelésénél, azaz az egyén által közvetlenül vagy közvetve ismert területnél, annak a közösségnek a területénél, amellyel azonosul. Az etnikai tudatosság területileg behatárolt, statikus és hagyományörző. Forrása az erkölcsi erőnek és biztonságnak pontosan azért, mivel a közösséghez tartoznak azok a hosszan élő hagyományok, melyek az egyént az őseihez kötik. Az etnikai tudatosság nem fenyegeti a közösség tagjait, hogy meg kell változtatniuk kialakult életmódjukat, szokásaikat és hitüket; sőt beléjük neveli azt az erkölcsi kényszert, hogy tisztán

és „érintetlenül” őrizték meg a hagyományokat. Amikor egy jobbágy felkel a feudális kizsákmányolás ellen, szükségét érzi, hogy hivatkozzon ősi „jogaira” abbéli meggyőződésében, hogy életkörülményei megsértik a paraszti közösség évszázados normáit. Ugyanakkor az etnikai tudatosság kiválthatja a lemondást és a visszavonulást is. Másrészt viszont, a nemzeti tudatosság arra készíti az egyént, hogy nemzete érdekében részt vegyen a lehető legszabadabb politikai közösség és a polgári társadalom megteremtéséért folytatott harcban.

A minőségi áttérés a statikus etnikaitól a dinamikus nemzeti tudatosság felé a horvátoknál hosszú és összetett folyamat volt. A jelenség részletes magyarázatát az egyes társadalmi rétegek tagjainak a szélesebb közösséggel való azonosulásában találhatjuk. Bár középkori eredetű, ez az azonosulás mégis megőrzött valamit a lényegi vonásaiból a 19. századra. Az azonosulás egyértelmű és minőségileg eltérő módja azonban nem volt csupán a különböző társadalmi struktúrák eredménye. A tradicionális társadalmakban a „vertikális” szolidaritás csupán rendkívüli körülmények között volt lehetséges (török veszély), míg a nemzeti közösség szembeszökő tulajdonsága, hogy képes túlnőni az alkotó osztályok és rétegek antagonisztikus érdekein.

Egy horvát feudális úr három érdekközösséggel tudott azonosulni. Először, szolidaritást érzett a nyugati kereszténységgel, a magyar és a lengyel bárókkal együtt „a kereszténység védőbástyájának”, a civilizált Európa védelmezőjének látta magát a tatár és a török inváziókkal szemben. Az európai kereszténységgel való azonosulása azon a tudáson alapult, hogy Közép- és Nyugat-Európa feudális urainak legnagyobb része, mint osztály, azonos gazdasági kiváltságokat élvezett és azonos katonai kötelezettségek neheztedek rá, hogy nagyjából hasonló társadalmi struktúrában éltek és közös volt az értékrendszerük.

Másodszor, léte a „helyi jogokban” (*iura municipalia*) gyökeredzett, a középkori, szuverén horvát állam hosszú és töretlen hagyományában, és a nagyságnak és a méreteknek az osztályérdekeken alapuló és az előbbiekből következő érzetében — ez a „jog” kívánta meg, hogy a nemesség gazdasági és politikai hatalmát a lehető legnagyobb terület fölé terjesszék ki. A nemesség megtartotta — egyetlen ilyen osztályként — az adminisztratív körzetek (županije) közötti rendszeres kapcsolatokat és a rendi gyűlést, ahol ők, mint „a horvát politikai nemzet” vitattak meg kérdéseket és hoztak határozatokat. Ez egy „nemzetiség” nélküli nemzet volt, mint *Danica Ilirska* mondta, azaz nemzeti tudat nélküli, és ezért egy „csont nélküli testre” emlékeztetett, mivel a nemesség nem tudott azonosulni a horvát

közösség többi tagjával, a paraszttal és a városlakókkal. A feudális „honi” szerette az „anyaközpontot”, de az anyaföld a bárók birtokait és tulajdonát, valamint a „Királyságot” foglalta magába. Számára a „politikai nemzet”, melynek ő is tagja volt a korábbi szuverén állam területét és hagyományait jelentette. Végül, a horvát feudális földesúr érzelmileg kötődött a földjeihez és a birtokát körülvevő vidékhez.

A horvát paraszt talált egy szélesebb közösséget, mellyel azonosulni tudott, a katolicizmusban, a vigasz forrását és a reményt, hogy a túlvilágon majd minden jóra fordul. A pogány hagyományokkal és a mágiával átszőve a parasztek durva hitfelfogásában, a katolicizmus gyenge összetartó erőnek bizonyult a szerb parasztek életében az ortodoxia által betöltött szerephez képest. A közösség paraszti értelmezése lehatárolódott a *zadrugánál* (házközösség), a feudális földesúr birtokánál, a falunál vagy az általa oly jól ismert vidéknél. Csupán nagyon halvány elképzelésekkel rendelkezett a politikai szervezetet, az országot, az államot, az uralkodóját illetően. Egész élete (munka a földeken, feudális kötelezettségek, utasítások, vallás) olyan szűk skálán mozgott, olyan elszigetelt volt, hogy ezzel a fejében sokkal könnyebb volt megérteni az egy dialektuson belüli különbségeket, a ruhák és a szokások eltéréseit felfedezni a szomszédos faluban.

A kereskedelem fejlődésével, a török fenyegetésével, a vándorlásokkal a paraszti közösségek elszigeteltsége fokozatosan csökkent. Amikor a parasztek felkeltek feudális földesuraik ellen, mindig szélesebb érdekszférákat ismertek fel. Amikor a 18. században feloldották a parasztek földhöz kötését és az állam elérte az ő életüket is, utakat építve és úrbéri rendelkezéseket hozva, horizontjuk kitágult. Ám az évszázados megosztottság a feudális földesúr és a jobbágy között bonyolulttá tette a parasztek beilleszkedését a pénzgazdálkodásba és az 1848 utáni polgári társadalom új formái közé. Ez okozta a hagyományos etnikai tudatosság lassú átalakulását nemzeti tudatossággá. A nemzeti propaganda legjobb esetben is csak a felszabadított jobbágyok gyerekeit, még inkább unokáit tudta a nemzeti mozgalomhoz vonzani.

A paraszthatárőrök (*graničari*) még a jobbágyoknál is tovább éltek tradicionális társadalomban, a katonai hatóságok vonakodtak a kapitalista gazdasági viszonyok bevezetésének az engedélyezésétől, így pedig a Katonai Határvidéknek mind a horvát, mind a szerb parasztsága viszonylag megkéskve kezdett csak résztvenni az integrációs folyamatban.

Isztria, a dalmát hátsóország és Bosznia-Hercegovina paraszti közösségei teljes földrajzi és gazdasági elszigeteltségben léteztek, nem véve tudó-

mást még jócskán előrehaladva a 19. században sem az egész országban végbemenő eseményekről.

A provinciális Horvátországban a városlakók világa nagyjában és egészében városuk falainál és erődítéseinél végződött. Tájékozottabbak voltak a parasztnál, különösen a 18. században, a polgárosodással járó feltételeknek a – bár mérsékelt – kereskedelemnek és a feudális hatóságokkal való elkerülhetetlen kapcsolatoknak köszönhetően. Ezért váltak a városlakók bár megkésve a polgári társadalom fokozatos fejlődésével párhuzamosan a nemzeti közösség megalkotásáért folytatott harc vezetőivé.

Dalmácia társadalmi szerkezete kiemelkedő jelentőséggel bír. A gazdasági és politikai egységet a város és annak környezete képezte. A patríciusok voltak a társadalom elitje. Ők gyakorolták a hivatalokat a közrendűek, azaz a városlakók és a környező vidék parasztjai felett. A helyzet jellegzetes vonása volt a kisbirtokos parasztnak vagy *colonok* (akik szerződéses viszonyban álltak az általuk megművelt föld tulajdonosával) és a városlakók társadalmi mobilitása. Gyakran a parasztnak maguk is a városban éltek és a dalmát parasztságnak az integrációs folyamathoz való kapcsolódása egyszerűbb volt, mint a jobbágyoké Észak-Horváthországban. Természetesen nagy szerepet játszott a városokban kifejtett propaganda, amelynek nacionalistának és nem autonomistának kellett lennie.

Mégis a dalmát városok váltak egy komoly nehézség forrásává. A venét Dalmáciának nem volt szilárdan megalapozott kormányzati rendszere a regionális integráció elősegítésére. Maguk a városok vad versenyt folytattak egymással. Ha emlékezetünkbe idézzük, hogy a 16. és 17. században oly erős nemzeti nyelvű irodalmi hagyomány (Dubrovnikot kivéve) kihalt, és hogy a patríciusok és a városlakók oktatását átítatta az olasz kultúra, könnyebben megérthetjük miért maradt el Dalmácia integrációja Észak-Horvátorszáé mögött.

Így tehát nyilvánvaló, hogy a horvát etnikai közösség egyes részeinek társadalmi szervezete a nemzeti integrálódás előestéjén súlyos teherként jelentett: nem engedte meg még a legcsekélyebb társadalmi mobilitást vagy kapcsolódást sem. A hamarosan horvát nemzetté váló területi és politikai egységek elszigeteltek voltak egymástól. A gazdasági fejlettség alacsony szintje fenntartotta a földrajzi elszigeteltséget, a regionalizmus, a felsőbb osztályok és a nép kultúrája közötti szakadékot, az eltérő dialektusokat. Dinamikus propagandára volt szükség a lakosság mozgósítására, hogy megtalálják azokat a közös kötelékeket, melyek révén a dezintegráció örökölt és új elemei legyőzhetőek.

Az integráció folyamata a többi dél-kelet-európai nemzetnél és a dél-

szlávoknál értelemszerűen hasonlóan ment végbe. A szerbeknél a feltételek elősegítették a folyamat felgyorsulását. A szerb etnikai közösség szintén szétszórtan élt, egymástól elkülönült területi egységekben szerte Szerbiában, Bosznia-Hercegovinában, Dél-Magyarországon, a Katonai Határvidéken és Dalmáciában, társadalmilag azonban sokkal egységesebb volt, mint a horvát közösség. A saját nemességétől megfosztva a paraszti tömegek számos elemét megőrizték a hagyományos közösségi életnek, mivel *rajkáként* kívül maradtak a török feudális társadalmon. A szerb nemzeti propaganda alapjait a Vajdaságban a kereskedő osztály rakta le, amely már a 18. században élénk és kiterjedt üzleti kapcsolatokat tartott fenn. A szerb ortodox egyház összekapcsolta a szerb nevet és vallást, úgy, hogy az átment a névnek vallási hovatartozást jelző használatából a nemzeti azonosulás kategóriájává, és a szerb parasztság ebből következő kapcsolódása a nemzeti integráció folyamatához sokkal gyorsabban ment végbe, mint Horvátországban. A törökök elleni felkelés, és egy független állam fokozatos kialakítása természetesen olyan összehúzó erőnek bizonyultak, mely ellen a szerb paraszt sem tudott védekezni.

Az erőteljes integráló hatások hiányából következően a horvátok a 19. századra sem váltak egységessé. A hatvanas évek elején a „horvát” még körzeti megjelölést jelentett inkább mint például a „szlavin”, a „dalmát” vagy a „bosnyák”. A politikai demokratizálódás és a kapitalizmus kifejlődése nem úgy kezdődött meg, mint egy fejlett nemzetnél, hanem csak oly módon, mint egy nemzetileg eltérően integrálódott régiókból álló tarka gyűjteménynél. Tehát a feladat hatalmas volt: egyesíteni a középkori horvát nép különböző részeit egy modern horvát nemzetben, és mindezt néhány évtizeden belül. Csodálhatjuk-e, ha a 19. század végére a nemzetet alkotó strukturális elemek némelyike még hiányzott?

A nemzetek fejlődési útja mutat hasonlóságokat, de jelentős különbségeket is. Így nem használhatunk számos „nemzet” definíciót Európa és Amerika úgymond „feltörekvő” nemzeteire. Egyes definíciók, például Sztáliné, kísérletet tesznek arra, hogy a nemzet jellemvonásai közül bizonyos külsőket, „objektíveket” meghatározzanak. Az ilyen definíciók nem felelnek meg, mivel minden egyes nemzet az „objektív” jellemvonások új permutációját mutatja. A nemzet „pszichológiai” értelmezését, azaz, azt a meggyőződést, hogy a nemzet a kollektív tudat kinyilatkoztatása, különleges erővel kell visszautasítani. A nemzeti lét megértésének valószínűleg a leggyümölcsözőbb módja az, ha a fejlődés dinamikájából levont elméleteken alapszik. Ezért a 19. századi horvát nemzet elemzését a születéséből

fogjuk levezetni. Először át kell fognunk az etnikai közösség minőségi átalakulásának folyamatát, ahogy a horvát középkori nép horvát nemzetté vált, azt a folyamatot, melyet ezután nemzeti integrációnak fogunk nevezni.

A „nemzeti integráción” egy olyan folyamatot értünk, melynek során az etnikai közösség fokozatosan túlnő a lokalizmuson és a regionalizmuson, kialakul egy politikai közösség, és ezzel együtt létrejönnek a nemzeti közösségek gazdasági koncentrációjának és kulturális homogenizációjának feltételei. A folyamat együttjár az egyéneknek és a csoportoknak a nemzet egészével való egyre erősödő azonosulási érzésével és a nemzeti ideológiák, mítoszok és értékrendszerek ehhez kapcsolódó fejlődésével. Létrejön a nemzeti tudat. Ez nem korlátozódik az odatartozás természetes érzésére, mint az etnikai közösség esetében, arra kényszeríti az egyént, hogy megvalósítsa a nemzeti közösség céljait. A nemzeti tudat a nemzeti közösség életében olyan cél, amely szükséges a közösség politikailag szabad, integrált társadalmi rendszerként való fejlődéséhez. A nemzeti integráció hordozója és hangadója a „nemzeti mozgalom”, mely kezdetben lényegében a „hazafiakból” áll, később a társadalom minden szintjéből feltöltődik és tömegmozgalommá válik.

Kétségtelenül van kapcsolat a polgári társadalom, a munkamegosztás és a nemzeti integráció között, melyben a termelési erők a fejlettség bizonyos szintjét elérik. De a nemzeti integráció egyáltalán nem párhuzamosan fejlődik a polgári társadalommal és a kapitalista viszonyokkal. A nagy európai nemzetek integrációja a kapitalista viszonyok korai szakaszában és az ipari forradalmak megindulása előtt fejeződött be. A szerb nemzet a polgári társadalom összetettebb formáinak megjelenése előtt integrálódott. A horvát nemzet területének legnagyobb részén a sokkal magasabb szinten fejlett polgári társadalom feltételei mellett ment végbe az integráció. De ezekben az esetekben csak paraszti, kispolgári és nem polgári, ipari társadalomról beszélhetünk. A nemzet és a polgári társadalom nem azonosítható egymással, bár a két kategória függőségi viszonyban áll, azaz szakadatlanul és kölcsönösen befolyásolják és áthatják egymást.

A polgári társadalom fejlődésében olyan hajtóerők működnek, amelyek felgyorsítják és/vagy lelassítják a nemzeti integráció folyamatát. A politikai demokrácia, egy közös piac létrehozása, a munkások és a szakemberek koncentrációja, az utak, a víziutak és a vasutak felgyorsítják egy etnikai közösség különböző részeinek nemzetté való kapcsolódását. Másrészt az osztályellentmondások és a munkamegosztás a polgári társadalomban érdekcsoportokat, sőt „szubkultúrákat” hoz létre az osztályokon belül, és

egy gazdaságilag erős idegen burzsoázia magához kötheti az etnikailag különböző eredetű parasztokat és kispolgárokat, amint azok felfelé kapaszkodnak a társadalmi ranglétrán. Következésképpen egy nemzet struktúrája lényegében tér el egy polgári társadalom struktúrájától, bár a nemzeti integráció mint folyamat jelentős alakítója az uralkodó gazdasági és társadalmi erőknek. Egy nemzet nyilvánvalóan törekszik a függetlenségre. Ezt a célt politikai akciókkal és a kormányzat megszervezésével igyekszik elérni. Mivel a nemzeti integráció folyamata többek között egy, a politikai önkifejezésre vágyó közösség megalkotása, így politikailag egészet alkothat saját nemzeti államában, vagy legalábbis eléggé autonóm maradhat egy független politikai lét fenntartásához. A nemzeti integráció elengedhetetlen feltétele a kommunikáció, a horizontális és a vertikális mobilitás: ezért a folyamat természetéből eredően fokozatosan bevonja a társadalom minden rétegét a nemzet közéletébe, különösen politikai és kulturális életébe. A polgári demokrácia, azaz az állampolgárok formálisan elismert politikai egyenlősége szükségszerű ahhoz, hogy nagymértékben csökkentsék az erősebb nemzeti közösséghez vezető út akadályait.

Az integráció folyamatát akkor tekinthetjük befejezettnek, amikor egy gazdaságilag koncentrált és kulturálisan homogén, egységes nemzet jön létre, melynek tagjai dinamikus nemzeti tudattal rendelkeznek. Ekkor egy új szakasz kezdődik egy nemzet életében – alkotó elemei megerősödnek és elmélyülnek. Különböző módokon a polgári társadalom és a kapitalista gazdasági viszonyok fejlettségi fokától és attól függően, hogy „uralkodó” vagy „elnyomott” nemzetről van-e szó, a nemzeti mozgalom mind mélyebben nyomul be a társadalmi élet minden területére, és egyre jobban megerősödik, ahogy eljut a nemzet többségéhez. A nemzeti mozgalmak tömegmozgalmakká válnak.

Azoknak az európai népeknek a nemzeti integrációja, melyek a kapitalista viszonyok kezdete előtt egy másik középkori nép feudális uralma alatt álltak, számos közös vonást mutat. Ezen országok többsége elvesztette középkori államát, vagy soha nem is rendelkezett ilyennel. Lényegében ezek a népek a nemzeti integráció hajnalán nem bírtak teljes társadalmi struktúrával, azaz nem volt honos uralkodó osztályuk (pl. szlovének), politikailag és gazdaságilag egy külföldi „elittől” függtek, és kulturálisan elmaradtak voltak. A horvátok a nemzeti integráció ezen típusán néhány speciális formában mentek át. Észak-Horvátország (Horvátország és Szlavónia) társadalmi szerkezete teljesen fejlett volt, feudális földesurak, paraszti nemesek, városlakók és jobbágyok egyaránt megtalálhatók voltak. Dalmáciában a társadalmat a patríciusok és a közrendűek alkották. De még

ezek az uralkodó osztályok is egy külföldi elitnek, a magyar földesuraknak, a dinasztianak, a velencei hatóságoknak voltak alárendelve és integráló képességük földrajzilag korlátozott volt. Mindemellett a gazdasági és politikai feltételek azonban nem kedveztek egy viszonylag erős burzsoázia kialakulásának, amely meggyorsíthatta volna a nemzeti integrációt. Ráadásul az integráció által érintett területnek több, mint a fele még az ennyire kialakult társadalmi struktúrát is nélkülözte, mivel a horvát nemzeti közösség döntően paraszti közösség volt. Ez volt a helyzet a Katonai Határvidéken, Isztriában a Dalmát hátorszáiban és Bosznia-Hercegovinában. A fejlett társadalmi szerkezetű területeken az integráció mozgó ereje a városi értelmiség, a papság és a gazdaságilag aktív városiak (különösen a kereskedők) voltak; De olyan területeken, ahol hiányzott a feudális elit és városi népesség, a katolikus papság vette át a vezető szerepet (Isztriában, Dalmácia falusias részein és Bosznia-Hercegovinában). A nemzeti integráció folyamatának tehát nemcsak nyilvánvalóan eltérő jellemző vonásai voltak, hanem időben is mintegy hatvan évet fog át az illir mozgalomtól a Bosznia-Hercegovinai horvátok közötti sokkal gyorsabb nemzeti integráció kezdetéig a kilencvenes években. Az eltérő gazdasági, társadalmi és politikai feltételek egyértelműen meghatározói az integrációs alakzatnak.

A teljesen fejlett társadalmi struktúrájú és összetartó erejű népeknél egy abszolutista államban a tömegek mozgósítása az integrációs folyamatban jellemző módon az uralkodó osztályokkal szembeni ellenállás közvetlen eredménye volt. Ugyanakkor a társadalmilag kevésbé fejlett népeknél, amelyek külföldi elitek alatt nyögnek, ellen kell állniuk nem csak az idegen feudális elittel szemben, de az uralkodó nemzetek progresszív erőivel szemben is, amely erős asszimilációs nyomást fejt ki. A feudalizmus eltörlése előtt Horvátországban a polgárság nem küzdött a feudális osztály ellen. Másrészt viszont a parasztok feudális uraik iránt érzett izzó gyűlölete akadályozta a nemzeti integrációs folyamatot, mivel a társadalmi szervezet gátolta a „vertikális” szolidaritást, az egyén azonosulásának az előfeltételét a nemzeti közösséggel. Dalmáciában, ahol a parasztok és az egyszerű városiak alkották a „közemberek” rétegét, a patríciusokkal szembeni ellenállás sokkal szelídebb formákat öltött.

Mind a teljes, mind a részleges társadalmi szerkezetű területeken az idegen „haladó” erővel szembeni ellenállás nagy jelentőségű integráló tényező volt. A magyarok uralta területen az ellenállás a magyar liberális nemességre összpontosított, akik megpróbálták új módon, a modernizálást pártolva, azaz a kapitalista viszonyok bevezetésével megőrizni kiváltságai-

kat. Az osztrák–német hegemonia alatt álló területeken az ellenállást a német vagy olasz liberális burzsoázia, az asszimiláció erőteljes propagálói ellen fejtették ki.

A kérdés, melyre megpróbálunk választ találni, a horvát nemzeti integrációval kapcsolatos kutatásaink során, a következő: mikor kezdődik a folyamat, mikor teljeseedett ki, s melyek az általános kategóriákon belül speciális kérdései? Ennél a feladatnál hasznosíthatjuk Miroslav Hroch integrációs modelljét azokkal az európai nemzetekkel kapcsolatban, melyek a folyamat beindulásakor nem rendelkeztek saját állammal sem pedig fejlett társadalmi struktúrával. Jelenleg egyes csoportokkal foglalkozunk, a nemzeti integráció kezdeményezőivel és a korszakolás jelzőiként használjuk ezeket. Három fázist lehet könnyen megkülönböztetni különböző variációkkal:

A. Kezdeti időszak: Értelmiségiek felvetik a nemzetek és az eszmék kérdését, rendszertelenül, de fokozatosan középpontba állítva a nemzeti integráció folyamatát.

B. Átmeneti időszak: Egyes társadalmi rétegek és foglalkozási csoportok képviselőiből álló „hazafias csoportosulások” elkezdenek rendszeresen és szervezeten különböző intézményeken keresztül nemzeti propagandát terjeszteni. A propaganda kezdetben nem jut túl a körön. Fokozatosan eléri azonban a felsőbb osztályokat, majd a felemelkedő nemzet szélesebb tömegeit is.

C. Előrehaladott időszak: Ekkorra már nyilvánvaló, hogy a nemzeti integráció folyamata már halad a maga útján: a nemzet többségét mozgósítani lehet a nemzetnek nemzetként való léteéhez szükséges gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális formákért folytatott harc céljaira. A folyamatot a társadalmi struktúra dinamizmusától függő egymással versengő ideológiák összejátszása színezi, de a népesség egy nagy hányada már nemzeti tudattal rendelkezik, és így részt tud venni a tömeges nemzeti mozgalomban.

A horvát nemzeti integrációban mind a három fázis megfigyelhető, bár jelenleg bonyolult lenne elhatárolni és meghatározni ezeket. Ugyanis az egyik fázis előfordulhat egy területen különböző időszakokban a teljesen megváltozott általános feltételek révén. Az integráció ritmusa maga is különböző. Ezért a különböző régiók folyamatainak időbeli összehasonlítása nem adja meg a kulcsot az integráció természetéhez. A Horvátország-

ban különböző időben előforduló analóg történelmi szintek összehasonlítása a nemzeti integrációban alapvető szükséglet.

Az A. fázis nyilvánvaló a horvát nemzet nemzeti integrációjában. Értelmiségiek (irodalomírók, filológusok, történészek) alapozzák meg a jövőbeni szervezett nemzeti mozgalmat. Ebbe a fázisba helyezhetnénk számos szerzőt a reneszánsztól a 18. század végéig, mivel a 19. századi nemzeti ideológiák az ő eszméik sajátos értelmezéseinek nőttek fel. A rendszertelen propaganda nyomai azonban, melyek már nem csak az írók nemzeti tudatosságát jelzi (a határozottság igen alacsony szintjén), de a célszerű kísérletet is arra, hogy egy nemzeti „ébredést” váltsanak ki, csupán a „nemzeti megújulást” közvetlenül megelőző szerzőknél található meg (B. szakasz): Észak-Horvátországban a közvetlenül az Illír Mozgalom (szervezett tevékenységét az illír sajtó váltotta ki) kezdetét megelőző időszakban alkotó íróknál; a dalmát íróknál a „nemzeti megújulás” előestéjén az illír időszaktól a hatvanas évekig; Isztriában a katolikus papoknál, akik megpróbálnak egy nemzeti mozgalmat kezdeményezni, különösen a hatvanas években; és a franciskánus szerzőknél az illír korszak Bosznia-Hercegovinájában, valamint a nyolcvanas években a nemzeti propagandájukban.

B. fázis, vagy a „nemzeti megújulás”, a horvát nemzeti integráció központi szakasza. Biztosította a nemzeti fejlődés paramétereit és a nemzeti létet. A romantika befolyásának hatása alatt álló néhány nemzet ilyen mozgalmainak a képviselői között elterjedt a reneszánsz, az újjászületés, az ébredés gondolata. Mindez a meggyőződéssel járt együtt, hogy visszahozzák az életbe a középkori politikai és államszervezetet, valamint a kultúra már többé-kevésbé elfelejtett vívmányait. Ezeket az eredményeket azért kellett szisztematikusan eljuttatni a nemzeti „nagyság” kiharcolásának leszármazottaihoz, hogy képessé tegye őket arra, hogy a nemzeti közösség tudatos tagjaivá váljanak, akik résztvesznek az új társadalmi feltételek között a nemzeti megerősödésért folytatott harcban. Magát a „nemzeti megújulás” kifejezést a csehektől, a szlovákoktól és az olaszoktól vették (*obrození, risorgimento*). Egy történész csak akkor használhat egy kategóriát, miután annak tartalma már pontosan tisztázott, mivel a tartalom nem mindig esik egybe azzal a jelentéssel, amelyet alkotói szántak neki. A „megújulók” (revivers) nem tettek különbséget az etnikai közösség (a középkori nép) és a nemzet között. Meg voltak győződve arról, hogy a nemzet létezik a középkorban, tagjait azonban elhallgattatta a külföldi befolyás és fel kell őket „ébreszteni”, a múlt „dicsőségét” példaként állítva mozgósítani kell őket a nemzet független politikai és kulturális életéért folytatott harcra. Más szóval a „megújulók” azt hitték, hogy legyőzték a

nemzetük életében meglevő szakadást, hogy létének biztosítására törekse-
nek a „felvilágosult” 19. század új körülményei között. A „megújulók”
még nem tudták megérteni, hogy egy minőségileg új közösség megalkotá-
sában vesznek részt. A „nemzeti megújulás” – mint ahogy a kortársak ne-
vezték – sajátos vonásai lehetővé teszik minden esetre annak leírását és
szakaszai összetevőinek jellemzését.

A „nemzeti megújulási” korszak tehát a horvát nemzeti integráció
azon fázisa, melyben az értelmiségből, a papságból és a termelő városla-
kókból kialakult központi „hazafiak-csoportosulása” rendszeresen és terv-
szerűen terjeszti a nemzeti tudatot és az egyéneket egy, a horvát nemzeti
integrációt megvalósító célú politikai és kulturális akcióra mozgósítja.
A „nemzeti megújulás” nem kapcsolta össze a társadalom összes szegmen-
sét, vagyis nem hajtotta végre a nemzeti integráció folyamatát, de valóban
megteremtette a további nemzeti fejlődés és a nemzet esetleges megalkotá-
sának a feltételeit.

Az Illír Mozgalom a legfontosabb szisztematikus eleme a nemzeti
megújulásnak Horvátországban. Bár teljességben és hatékonyan csak a
kajkan Horvátországban működött, mégis lefektette a „megújulási” moz-
galmak fejlődésének kulturális és politikai alapjait, hozzájárulva az irá-
nyításukhoz és a megerősödésükhöz. Az Illír Mozgalomnak pezsdítő hatá-
sa volt a horvát nemzet integrációjának egészére. Az összes többi megúju-
lási mozgalom csak korlátozott területen teremtette meg az integráció fel-
tételeit. Így az összes megújulási mozgalom számára lehetővé vált, hogy
a nemzeti fejlődés új szakaszába lépjen.

A „megújulók” elszánt csapata által vezetett megújulási mozgalom
a nemzetnek csupán egy részét tudta felölelni földrajzilag, és ugyancsak
egy részét a horvát társadalomnak. Aktívan tevékenykedett Észak-Horvát-
országban 1835 és 1849 között, Dalmáciában a hatvanas évek elejétől a
nyolcvanas évek elejéig, Isztriában a hetvenes évektől századunk első éve-
ig, Bosznia-Hercegovinában nagyjából és egészében az Osztrák-Magyar Mo-
narchia felbomlásáig. A mozgalom eltérő ritmusa a horvát nemzet megre-
mentésében a különböző területi és politikai egységekben, melyeknek sa-
ját specifikus gazdasági, politikai és társadalmi viszonyaik voltak, rendkí-
vül megnehezítette a megújulásból a nemzeti tömegmozgalom fázisába való
átmenetet. Mivel a nemzet csupán az utóbbi fázisban nyeri el letisztultabb
formáját, az A. B. C. modellt a horvát nemzeti integráció esetében a B. és
a C. fázis közé egy viszonylag hosszú átmeneti időszak beiktatásával szük-
séges módosítanunk. Nyilvánvaló, hogy a horvát nemzeti integráció folya-
matában elérkezik az az időszak, amikor az események és a cselekmények

nem viselik többé a nemzeti megújulás jellemvonásait, de gyakorlatilag még nincs olyan tömegmozgalom sem, mely a nemzeti integráció kiteljesedését jellemezné. Csupán annyit mondhatunk, hogy a nemzeti megújulás elérte az értelmiséget, a burzsoáziát és a papságot, és, hogy Észak-Horvátországig illetve Dalmáciáig terjedt. Elérkezik a kulturális és politikai célok konszolidációjának a pillanata az értelmiség és a gazdagabb polgárság körében, a kispolgárság azonban sokkal lassabban jut el a nemzeti integráció folyamatában való részvételhez. A nemzeti megújulást hosszas szünetek kísérik, amit jórészt a polgári társadalom fejlődésének korábban említett lelassulása, valamint a gazdasági és a politikai növekedés egymásra ható feltételei okoztak a Habsburg Monarchiában és a Horvát földeken. A paraszt még mindig nagyjából kívül reked az eseményeken. Úgy tűnik, ez még nem a C., a tömegmozgalom szakasza. Ez a századfordulón válik csupán felismerhetővé, inkább Észak-Horvátországban, mint Dalmáciában. Isztriában és Bosznia-Hercegovinában, ahol a vezetők kezdetben kizárólag a papságból kerülnek ki (a polgárság megjelenése a megújulás kezdete utánra tehető), az integráció folyamata kétségtelenül más és sokkal lassúbb. Itt nem is létezik tiszta formában a tömegmozgalom fázisa 1918 előtt.

Az itt említett törekvések vetik fel azt a kérdést, melyet meg kívánunk válaszolni, vagyis: alapvetően integrált volt-e a horvát nemzet a Habsburg Monarchia összeomlásakor?

A horvát nemzeti integráció folyamata a 19. században tisztán tartalmazza a nemzetépítés összes strukturális elemét, természetesen nem azonos szinten az összes régióban. Egy világos mozgalom a polgári demokratikus politikai közösség, a gazdasági koncentráció és a kulturális homogenizálódás létrehozására, amit dinamikus, irányadó nemzeti tudat kísér. A rendelkezésre álló adatokból biztonsággal feltételezhetjük, hogy a nemzeti tudat fejlődése jelentősen előrehaladt, és szilárdan megfogalmazottá vált, hogy megszülettek a nemzeti ideológiák előbb a burzsoáziához eljutva, és később a társadalom szélesebb rétegeit is magábfoglalóan. Viszont mivel az integráció egyéb strukturális elemei sokkal lassabban haladtak előre (és ugyanez a lassúság figyelhető meg a társadalmi struktúrák átalakulásánál), a nemzeti tudat gyakran csak szólamokban nyilvánult meg, azaz gyűlölt és zavaros hazafias frázisokban, ömlengő szentimentális beszédekben a diétán, a borpincékben és az utcákon; a céltudatos, dinamikus és hatékony politikai, gazdasági tevékenység kiváltására képtelennek bizonyulván. A nemzeti integráció gazdasági és politikai aspektusainak felgyorsítására alkalmas társadalmi erők híján a folyamat részben a „hazafias” szólamgyártás és az ideológiák szintjén stagnált: legmagasabb szintjét a kultúra területén érve el.

A polgári kultúra egyetemes alapjaira épülő horvát nemzeti kultúra fejlődési folyamatában (kulturális homogenizálódás) kialakult egy közös életstílus, azonos értéknormákkal és érzelmi formákkal megtöltve. Az oktatás és a felvilágosodás terjedése, az irodalmi nyelv kialakítása, a modern irodalom és a művészetek, a liberális társadalom és a természettudományok fejlődése ledöntötte a falakat a nemzet tagjai között, és a nemzeti szolidaritás létrehozására bátorította őket, akarataikat a közjó érdekében való felhasználással egyesítve. Természetesen a munkamegosztáson alapuló társadalom nem engedte meg, hogy a nemzeti kultúra legyőzze az osztály-antagonizmusokat. A polgári szubkultúra elkülönülten fejlődött a hagyományos paraszti kultúrától, amely sajátos feltételeket kívánt a parasztok részvételéhez a nemzeti integrációs folyamatban. Ugyanakkor leszögezhetjük, hogy a kulturális kommunikáció a századfordulón nagyobb sűrűséget és elterjedtséget mutat, mint a politikai és gazdasági információk cseréje, bár az oktatás alacsony szintje alig segítette elő a kulturális információk befogadását.

A horvát nemzetnek, mint politikai közösségnek az integrációja hajlamos volt a komoly törésekre. A horvát nemzeti közösség politizálódását lelassította az uralkodó nemzetek elitjének (magyarok és osztrák-németek) nyomása, az olaszok és osztrák polgárság sajátos érdekeinek politikai ereje, a mindenütt jelenlevő bürokrácia és a monarchia dinasztikus, katonai és diplomáciai érdekeinek túlzott súlya. Mivel a monarchiában a döntéseket a hagyományos korábbi feudális elit képviselői hozták, semmilyen kedvező feltétel nem született a Horvátország számára legalább minimális polgári demokráciát biztosító politikai rendszer kialakítására. Nem volt valódi parlamentáris rendszer, az alkotmány csak álca volt, széles körben gyakorolták a politikai erőszakot, az abszolutizmus és az álparlamentarizmus tartotta kezében különböző formákban a hatalmat. Mindezek a tényezők hátráltatták a nemzeti integrációt. A leendő horvát nemzet területi és politikai egységeit még jobban megosztotta a terhes adminisztráció, az utak, a vasutak és a víziutak hiánya, és azok a politikai feltételek, melyek kétségtelenül a már meglevő politikai pártok változatainak az elterjedését hozták magukkal. A politikai vezetők kapcsolatokat tartottak fenn egymással az integrációs periódus kezdetétől, ezek azonban inkább voltak alkalmi vélemény- és eszmecserék, mint az érintett politikai tevékenység céljairól folytatott konzultációk. A századforduló kezdetétől fogva beszélhetünk egy általános horvát politikai vonalról, azaz közös politikai akciókról (vagy kísérletekről), melyeket egyes pártok, vagy pártok csoportjai hajtottak végre. Ezek még nem voltak szervezett politikai tömegpártok, hanem

csak olyan pártközpontok, melyek a politikai helyzettől függően vonzóak időlegesen több vagy kevesebb támogató magukhoz.

Az integrációs folyamat megszakadását tovább mélyítette az a tény, hogy hosszú ideig lehetetlen volt egy valódi országos központot létrehozni, nem is említve az erősebb körzeti központokat a perifériák fejlődésének irányítására. Igaz, Zágráb az Illír Mozgalom időszakától mint horvát főváros funkcionál. Zágráb szerepét azonban az integrációs folyamatban jelentős mértékben elnyomta a terjedő regionalizmus, a gazdasági koncentráció bonyolult folyamata, a közös piac hiánya és a monarchia felsőbb köréből jövő nyomás a területi és politikai egységek, különösen Észak-Horvátország és Dalmácia közötti kapcsolatok megakadályozása. A 19. század végéig Zágráb elsősorban kulturális központ volt, és csaknem jelentéktelen szerepet játszott a nemzeti integráció gazdasági összetevőjének forrásaként. Még nem kezdődött meg a városiasodás. A városi népesség viszonylag csekély, a városok nem voltak a gazdasági hatalom igazi központjai. A regionális központok képtelenek voltak a közvetlen környezetükön túl is hatást kifejteni. A politikai tevékenység azonban gyengesége és a kívülről jövő állandó nyomás ellenére megteremtette a horvát nemzetnek, mint politikai közösségnek a megalkotásához az alapvető feltételeket.

Nyilvánvalóan a gazdasági koncentráció jelenti a gyenge szemet az integráció láncában. Egy sor elem kötötte béklyóba az integrációs folyamat gazdasági részét. A horvát polgárság az ausztriai német és a magyar gazdasági politikának köszönhetően gyenge volt. A rendszeres tőkefelhalmozás csaknem lehetetlen volt, és a különböző horvát területek burzsoáziája összehangoltan csak a századfordulón kezdett tevékenykedni. A választási csalásokkal befolyásolt horvát területek nem alakíthattak ki közös piacot, és a gyenge társadalmi mobilitás természetes következménye volt a valódi gazdasági centrumok, a sikeres foglalkoztatás, és az állandó hagyományos társadalmi formák forrásai ritkaságának.

A kérdésünkre adandó válasz – teljesen integrált volt-e a horvát nemzet az Osztrák-Magyar Monarchia összeomlásakor – a nemzeti integrációs folyamatban ható struktúrák eltérő ütemének, és az egyes régiók fejlődési megszakadásainak az ismeretéből kell, hogy kiinduljon. Az összetett történeti tényeket nem lehet a szilárdnak hitt „jellemvonásokból” magyarázni, hanem csak dinamizmusukat és strukturális elemeik egymásra hatását megértve. Tudásunk jelenlegi szintjén azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a horvát nemzeti integráció folyamata a századfordulón ért fordulópontjához: a strukturális elemek összejátszása új minőséget, egy kifejlett nemzetet hozott létre. Ha összehasonlítjuk az egyes régiók és a szubkulturák

(nemzeti tudat, kulturális, politikai és gazdasági homogenizálódás) töréseit az integrációs folyamat érzékelhető felgyorsulásával a századfordulón, (amit a horvát polgári kultúra megerősödése, az iskoláztatás terjedése, a közös horvát politikai cselekvés lehetőségeinek megszületése – beleértve a horvát és szerb polgárság közti együttműködést is –, a politikai élet demokratizálása, és végül a különböző horvát régiókból származó horvát polgárság mérsékelt együttműködése kísért a közös tőkefelhalmozás és piac elérésének megkísérlésére) megállapíthatjuk, hogy a horvát nemzeti integráció folyamata olyan strukturális fokot ért el, ami bizonyította a nemzeti integráció beteljesítését. Igaz, a horvát nemzet és polgári társadalom megerősítésére és elmélyítésére szolgáló lényegi feltételek még nem léteztek. Lehetetlen volt egyes területeken az integrációs folyamat felgyorsítása, így az alacsonyabb szinten stagnált. Lehetetlen volt eltüntetni a jelentős különbségeket az egyes strukturális elemek fejlődési ütemei között. A gazdasági tevékenység például elmaradt a nemzeti tudat mögött. Így a C. fázis, a nemzeti tömegmozgalom, amely megszilárdítja a nemzeti integráció eredményeit, csak a monarchia összeomlása után, a háború előtti Jugoszláviában kapott teljes erőre.

Ajánlott irodalom

Mivel a nemzeti integrációval kapcsolatos elképzelésem felöleli a gazdaságot, a politikát, a társadalmat és a kultúrát, lehetetlen egy kimerítő bibliográfiát adnom. Feltételezéseim a 19. századi horvát történelem egész történetírásán alapulnak. Alapvető információk találhatóak: *Ten Years of Yugoslav Historiography 1945–1955*. Beograd, 1955; *Historiographie Yougoslave 1955–1965*. Beograd, 1965; *The Historiography of Yugoslavia 1965–1975*. Beograd, 1975.

A nemzet-teóriákkal kapcsolatos információk legjobb forrása szerb-horvátul *Zvonko Letoric: Nation, Theoretical Investigation of the Social Foundation and Constitution of Nations*. Zagreb, 1977. Készítettem egy összefoglalót a következő címmel: *Some Fundamental Characteristics of Recent Literature about „Nationalism” in English*. *Časopis za suvremeny povijest*, 1971. 137–151. A cikkben felhasznált modellt *Miroslav Hroch* állította fel. Több alkalommal írt erről, de a legfontosabb munkája: *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas, Eine vergleichende Analyse zur gesellschaftlichen Schichtung der patriotischen Gruppen*. *Acta Universitatis Carolinae Philosophica et Historica*, Monographia XXIV. Praha, 1968.

Kísérletem, hogy egy hipotézist terjesszek elő a horvát nemzeti integrációs folyamat szisztematikus vizsgálatára a politikai csoportok Horvátországban a 19. század végén és a 20. század elején folytatott nemzeti és politikai tevékenységével kapcsolatos munkám következménye (v.ö. *J. Sidak, M. Gross, I. Karaman, D. Sepic: A his-*

tory of the Croatian Nation 1860–1914. Zagreb, 1968.; The Rule of the Croato-Serbian Coalition. 1906–1907. Beograd, 1960.; The Croatian Politics of the Greater-Austrian Circle of Francis Ferdinand, the Heir to the Throne. Časopis za suvremeny povijest, 1970:2. 9–74). A horvát integrációs ideológiákról, a kizárólagos horvát nacionalizmusról lásd: A history of the Ideology of the Party of the Right, Institute of Croatian History, Monograph 4, Zagreb, 1973.; National Ideas of the Student Youth in Croatia on the Eve of the First World War. Historijski Zbornik XXII–XXIII, 1968–69. 75–144, Zur Frage der jugoslawischen ideologie bei den croaten, in: A. Wandruszka, R. J. Plaschka, A. Drabek, eds., Die Donaumonarchie und die südslawische Frage von 1848 bis 1918. Wien, 1978. 19–38.

A horvát nemzeti integráció problematikájának néhány elemét már ismertetem egy cikkemben: Einfluss der sozialen Struktur auf den Charakter der nationalen Bewegung in der croatischen Ländern im 19 Jhdt. In: Th. Schieder, and P. Burian, eds., Sozialstruktur und Organisationsgeschichte europäischer Nationalbewegungen. München, 1971. 58–80. Lásd még: Social Structure and National Movements among the Yugoslav Peoples on the Eve of the First World War. Slavic Review, vol. 36., No. 40. 1977:12. 628–643.

A NACIONALIZMUS, MINT NÉMET PROBLÉMA

(*Christian Graf von Krockow: Nationalismus
als deutsches Problem. München, 1970. 50–68.*)

1. Németország, mint ellenpélda

Németország az egyetemes típusú nacionalizmus *par excellence* ellenpéldája. Bár egy alkalommal – ha „elkésve” is¹ – úgy tűnt, hogy az egységre és szabadságra irányuló mozgalommal, mely az 1848-as forradalomban és a Paulskirche-i alkotmányban érte el tetőpontját, a nyugati népek útjára lép. De ez a mozgalom történelmileg megbukott. S ha esetleg Friedrich Meinecke felfogásához igazodunk, aki a „Világpolgárság és nemzeti állam”² című munkájában vizsgálta a nemzeti állam fejlődésével kapcsolatos német gondolkodást, meg is kellett buknia. Meinecke leírja, hogy Fichte és Wilhelm von Humboldt, Stein és Gneisenau még nem jut el az „igazi” államfogalomhoz, mert egyre kísértenek még az általános fogalmak, egy történelemfeletti, szükségszerű és egyetemes, ésszerű rendszer eszméi. Novalis romantikus felfedezése az egyéniség államának „szépségéről” és Adam Müller rendszer-fogalma már messzebbre vezet. Az állam valódi „felszabadítójaként” azonban végül is megjelenik Hegel, Ranke és Bismarck.³ Hegel spekulatív rendszerének leple alatt kidolgozza a hatalmi állam gondolatát.⁴ Ranke azzal, hogy felülbírálja a rendszert és végleg leküzdözi a „legjobb” állam természetjogi fogalmát, befejezi az eszmei kifejtést. Ranke megokolja a külpolitikának a hatalmi állam eszméjéből kifolyóan szükségszerű elsőbbségét is. Bismarck viszont e gondolati előmunkálatok alapján a gyakorlatban is megvalósítja az erőpolitikát, és annak sikerével általános elismerést szerez Hegel és Ranke eszméinek.⁵

Részleteiben bármilyen problematikus is Meinecke interpretációja, mégis jellegzetes képviselője egy, a 19. század közepe óta egyre jobban érvényre jutó szellemi fejlődésnek: *a jó, igazságos, az emberiség szempontjából példászerű társadalom, és annak politikai megvalósítása helyére az erős állam tana lép; az, mint hatalom egyedül sajátossága fenntartására alapul.* Ez igen sok példával bizonyítható. Szemléltetőül csak kettőt hozunk fel.

Heinrich von Treitschketől származik a szabály: legyen „az állam lényege először a hatalom, másodszer a hatalom és harmadszor ismét a hata-

lom”.⁶ Ha azonban kizárólag hatalmának kifejtése szempontjából nézzük és értékeljük a politikai rendszert, az egyben a társadalmi struktúrára nézve is következményekkel jár: az egyenlőség elvét elkerülhetetlenül kiszorítja a szinte militarista, hierarchikus tagolódás, és annak elve a parancsról és engedelmességről. Treitschke sosem tért ki ez elől a következtetés elől; a legkielégítőbb világhosszággal levonta azt:

„Ha most közelebről megtekintjük a kölcsönös függőségnek ezt az egész szövevényét, melyet polgári társadalomnak nevezünk, úgy világos, hogy természettől fogva minden társadalom kialakít egy arisztokráciát.⁷ A szociáldemokrácia már nevével is jelzi törekvései képtelenségét. Mint ahogy az állammal eleve adva van a felettes hatóság és az alattvaló soha meg nem szüntethető különbsége, a társadalom létével is egyszer s mindenkorra adott tagjai életének és létfeltételeinek különbsége. Röviden: minden polgári társadalom osztályrendszer... Ha jobban megnézzük, magában az emberiség természetében találjuk meg annak okát is, hogy fajtánk erőinek óriási többségét a legdurvább létszükségletek kielégítése emészti fel. A barbárok létének legfőbb tartalma: biztosítani magát a pusztá létet. S fajunk természettől fogva olyan gyenge és elesett, hogy az emberiség óriási többsége magasabb kultúrfokon is, mindig és mindenütt a megélhetés gondjainak, a fizikai munkának kell szentelje életét, vagy hogy közönségesen fejezzem ki: a tömeg kénytelen lesz mindig tömeg maradni. Nincs kultúra cselédség nélkül. Hiszen magától értetődik, hogy ha nem volnának embeerek, akik az alantas munkát ellátják, nem fejlődhetne a magasabb kultúra. Be kell lássuk: a millióknak szántani, kalapálni és gyalulni kell, hogy néhány ezer kutatni, festeni, verselni tudjon. – Ez kegyetlenül hangzik, de igaz, és a jövőben is igaz marad. Sopánkodással és panasszal semmit se tehetünk ellene. A sopánkodás egyébként nem is emberszeretetből, hanem korunk materializmusából és műveltségi gögjéből fakad.”⁸

Más helyen Treitschke naiv önzésről beszél. „Az irányítottak e naiv önzésével szemben áll az irányítók lényegbevágó politikai nézete; ők az államot nem egy érdekcsoport, hanem az összesség szempontjából figyelik. Elsősorban az egész ország hatalmára és egységére van gondjuk, s mivel milliók sorsának súlyos felelősségét viselik, elsőrendű fontosságú követelménynek tekintik a szigorú engedelmisséget.”⁹

Valóban. De különös, hogy milyen ahistorikusan gondolkodik itt éppen a történész; annál különösebb, mivel Tocqueville már régen megállapította, hogy az egyenlőség a modern világ fejlődésének alapelve, s a „cselédkultúra” vége is jelezte érkezését. A történelmi viszonyok naturalizálására irányuló törekvés azonban, melyről hamarosan külön is szó lesz, vilá-

gosan kimutatja a megállapítottak ideológiai jellegét. Hogy egyébként minden fitogtatott magabiztosság ellenére is egy már veszélyeztetett és aláásott védelmi állásról van szó, elárulják a közbevetett szidalmak.

Treitschke befolyását mindamellet alig lehet elég magasra értékelni. Egy egész akadémikus-nemzedék került hatása alá. Erről nem kisebb személyiség, mint Ernst Troeltsch tesz beszédes tanúbizonyságot: „Az államról és a társadalomról vallott felfogás ma a realizmus jegyében áll. Az állam olyan erkölcsi és kulturális céljai, amelyeneket a Kant, Fichte és Hegel által nevelt generáció tisztelt, tudálékos, íróasztal mellett alkotott műveknek, vagy elvont elveken való lovaglásnak számítanak... Számunkra az állam elsősorban az emberi érdekek harcában így vagy úgy kialakuló hatalom terméke, az államvezetés pedig mindenekelőtt annak a művészete, hogy az államhatalom fenntartására és kiszélesítésére a megfelelő eszközökkel, okosan és gyorsan felhasználják a mindenkori helyzetet... A politika titka a hatalom megteremtéséhez, megerősítéséhez, kiterjesztéséhez, a fenyegető veszélyektől való megóvásához szükséges művészet, de nem egy államelmélet és egy politikai erkölcs titka... Hogy vert a szívünk annakidején, fiatal diákkorunkban, mikor izzó retorikával így írta le nekünk az államot Heinrich Treitschke, s nem túl finnyás gúnnyal öntözte le az állam fogalmának erkölcsi és jogi doktrínáit. A lemondás bizonyos gyönyörével álltunk el az ifjú elmékhez oly közel álló elméleti és erkölcsi ideáloktól, s azzal a nem kevésbé ifjonti igénnyel, hogy valamit úgy alaposan megvethessünk, beszélgetéseink során még igyekeztünk is gúnyosságát felülmúlni.” Valamivel lejjebb, Bismarck utóhatásairól szólva azt írja, hogy egyedül a hatalomnak elkötelezett elvtelenség „vált közöttünk elméletté, melyet bizony némi Nietzsche-i úri erkölccsel (Herrenmoral), vagy Darwin-i „létért való küzdelemmel” is vegyítettünk; ezek nagyon is könnyen párosulnak az uralkodó osztályok új nemzedékét bőségesen eltöltő kíméletlen snájdigsággal, vagy a bürokratikus hivatalnoki fennköltiséggel.”¹⁰

Ha Treitschkénél mindenekelőtt a hatalom kifejtése érdekében szükséges társadalmi fölé- és alárendeltség kerül kifejezésre, úgy a második példa – a jogász Erich Kaufmann röviddel az első világháború előtt kidolgozott tézisei – különösen az ilyen alárendeltség kiegészítő ellenképét mutatja meg: mindenki beszabályozását és „integrációját” az állam politikai egysége alapján. Az állam belső lényege Kaufmann számára is a „hatalom kifejtését, a történelemben való helytállás és érvényesülés akarását” jelenti.¹¹ A hatalom kifejtéséhez szükség van a szinte teljes integráció egyöntetűségére. Mert „a hatalom kifejtése csak valamennyi fizikai és morális energia bevetésével lehetséges. A hatalom kifejtése által lesz az állam jóléti

állammá és legfelsőbb erkölcsi intézménnyé. Mivel szervezete és rendje arra törekszik, hogy hatalmi szervezet és hatalmi rend legyen, képes a legfőbb közösséggé, egyáltalán közösséggé válni: mert azzal, hogy lényegéhez és fennmaradásához a legnagyobb erő kifejtés szükséges... mert a hatalmi törekvés és az erkölcsi erőfeszítés között sajátos, mondhatni prestabilizált harmónia áll fenn, azzal válhat olyan különleges lényé, mely mindenütt a hatalomra és éppen ezért a legmagasabbra törekszik.”¹²

Ez a hatalom és erkölcsiség között fennálló sajátos, prestabilizált harmónia természetesen az erkölcsiség ismérvévé teszi a hatalmat, sőt végül hatalomkifejtéssé redukálja az erkölcsiséget: jelentkezik a „totalis mozgósítás” gondolata – ami aztán a maga részéről kikerülhetetlenül totalitárius szervezettséget és integrációt követel. És mivel a hatalom kifejtése a legfelreérthetlenebbül a háborúban nyilvánul meg, következésképpen a „győzelmes háború a végső eszköz ama bizonyos legfőbb célhoz”, a hatalom kifejtéséhez.¹³ „A háborúban nyilvánul meg az állam valódi belső lényé; ez a legnagyobb teljesítménye, melyben jellege tökéletesen kibontakozik. Itt kell bebizonyítania, hogy sikerül felélesztenie és összefognia minden erőt, hogy legfőbb követelményei valóban teljesüljenek is, s hogy a végsőig feláldoz mindent helyéért a világtörténelemben... Minél erősebbek ezek a követelmények és teljesítmények, s minél távolabba, minél bonyolultabban nyúlnak bele az élet minden elágazásába, a háború annál inkább válik az egész állam létjogosultságának és teljesítőképességének igazi erőpróbájává...”¹⁴

Mindez következetes, és megvoltak a következményei.¹⁵ Emellett már alapvetően elhibázottnak tűnik a felmerült kérdés is, hogy mire „jó” tulajdonképpen a hatalom kifejtése. A hatalomkifejtés öncélú, s így Kaufmann eljut ahhoz a tézishoz, hogy az állam hatalomkifejtésének célja: „beleszövődni” a történelembé, résztvenni és helyállni benne: ez a cél, „melynél magasabb földi cél el sem képzelhető.”¹⁶ Ilyen felfogásból kiindulva természetesen figyelembe se vehetők többé a társadalmi-politikai rendszerek igazságság, vagy éppen valóság-aspektusai.¹⁷

Természetesen felmerül a kérdés, hogy ez a felfogás egyáltalán miért juthatott érvényre, hogy a hatalmi állam eszméje hogy szoríthatta ki az igazságság társadalom és annak politikai megvalósítása eszméjét. Az első és ideiglenes válasz bizonyára így hangzik: Németországban különösen erős volt az ellentét a társadalmi erők és az univerzalista ideológiák között, de ezeknek az erőknek egyike sem volt elég nagy ahhoz, hogy egyértelműen érvényesüljön és magától ki tudja erőszakolni a nemzeti egyetértést. Ezért a megegyezés csak kirekesztésük után jöhetett létre.

Meinecke mindenesetre így látja: A forradalom és a Szent Szövetség eszméiben végzetesen egymásba ütközött két univerzalista igény. Végül olyanná váltak, „mint valami méreg, melyet a testnek újra ki kellett választania, ha vissza akart térni természetes funkcióihoz.”¹⁸ Az „orvos” aki- nek azt Hegel és Ranke szellemi előmunkálatai után sikerült eltávolítani, Bismarck volt. Meinecke szemében Paulskirche liberálisai ellenében is ő volt a gyógyító orvos, aki megdöntötte azt a „parlamentáris előítéletet”, hogy alkotmányosság csak országgyűlési uralom formájában lehetséges,¹⁹ és így minden apolitikus álmodozással szemben érvényt szerzett a valódi politikai öntudatnak. Persze könnyű megállapítani az abban rejlő ellentmondást, hogy Meinecke a nemzeti hatalmi állam eszméjében végbement politizálódást a kvietista vegetatív-idillikus Volksgeist-eszmére építi, ami pedig tulajdonképpen apolitikus eszme, a kultúrnemzet eszméje.²⁰

De az ellentmondás mélyebben gyökerezik. A politizálódásnak ugyanis *együttal* semlegesítő, depolitizáló szerepe is van. És aligha véletlen, hogy a historizmus, melynek kialakításánál Németország következetesen átvette a vezetést a 19. században, az általa hozott nagy tudományos eredményekkel együtt – ezzel a depolitizálódással központi jelentőséget nyert. Ezért egyenesen a politikai társadalmi tudatnak egy alapvetően apolitikus történelmi tudat által történt kiszorításáról is beszélhetnénk; „igen, a történettudomány volt az, mely... a német nacionalizmus számára megteremtette saját nemzetének képét, melyhez igazodott.”²¹ Mert a historizmus hangsúlyozza minden egyes történelmi jelenség individualitását, egy-szerűségét, különlegességét; azt, hogy végső soron logikailag levezethetetlen, s hogy milyen relatív a történelmi változások áradatában. Ez egyrészt a mindenkori hatalmi „forma” egységének meglátásához vezet, másrészt azon természetjogi általános fogalmak leépítéséhez, melyek felületinek, illuzórikusnak látszanak; racionalitás iránti igényük felett, mint pusztá racionalizálás felett „keresztülnéznek”. F. J. Stahl szavaival: „A filozófia, mely csak azt ismeri el, ami az értelemből következik, az ethosz forrását sem keresheti máshol, csak az értelemben. Ebben rejlik a természetjog lényege. Az értelemnek azonban, melynek következtetnie kell az ethoszra, szüksége van egy alapfogalomra, melyből azt kikövetkeztesse, s mellyel magától értetődően minden absztrakció után még rendelkeznie kell. A természetjog szubjektíven racionalista álláspontja szerint ez a fogalom a gondolkodó lény léte, az emberi természet. A valóságban ez a természet mindig meghatározott; az egyéniség, környezet, sors, idő, anyag; röviden a történelem határozza meg. Ilyen meghatározásban azonban nincs logikai szükség-szerűsége.”²²

Konkrétabban a politikai-társadalmi helyzetre vonatkoztatva Dahlmann ezt írja: „Az egész világrészt a néphatalomra és az abszolút uralkodói hatalomra való szétbomlás veszélye fenyegeti. Hitem szerint minden nép között elsősorban a német nép hivatott arra, hogy lelkiismeretességével és mély értelemmel összebékítse ezeket a veszedelmes szélsőségeket.”²³

Bárhogy ítélünk is utólag a „lelkiismeretesség” és a „mély értelem” felett – a végül sikerre vitt, művészien kiegyenlítő nemzeti megegyezés eredménye és szükségszerű előfeltétele mindenesetre egy történelmi tudat kialakítása volt, mely felbomlasztotta az örökölt, konfliktusokkal terhes általános fogalmakat, s két, egymással szöges ellentétben álló irányban bontakozott ki: egyrészt egy „tisztán szellemi”, a gyakorlattól kifejezetten elkülönülő *műveltség* felé, mely felülemelkedett minden „laposnak” tekintett társadalmi és politikai kérdésen, s – másrészt – éppen ezzel szabadabban tette a teret a *hatalom* egy „realista” felfogásának gyakorlata számára. A társadalmilag kötetlen és szociálisan kötelezettség nélküli műveltség és hatalom teremtette meg ezután a bensőségességnek és hatalomnak, érzelmi nyomatéknak és virtusnak, léleknek és adminisztrációnak azt a végzetesen skizofrén keverékét, melyet már Ernst Troeltsch is rémülten észlelt²⁴, s mely végül az SS példaszzerű családi életet élő, Schubert-dalokon könnyekig elérzékenyülő, bürokratikus tömeggyilkosaiban sodródott el rettenetesen végletes következményeiig.

2. Az állameszme nélküli nagyhatalom²⁵

A kivételes történelmi sors tudatán belül együttélő műveltségfogalom és hatalmi törekvés keverékének a Nyugat nemzeteszméihez képest voltak gyengéi és nehézségei. Ezek az első világháború kitérésekor megrázó hirtelenséggel láthatóvá váltak. A német háborús propaganda – másképpen nem is tehetett – alapjában véve mindig csak a specifikus, egyszeri és egyedülálló „némettség” fogalmával operált, melynek jellegzetességét meg kell védeni a „nyugati civilizáció” egyesített, elegyengető erejének rohamától.²⁶ Ez a megállapítás azonban alapvető gyengeséget jelentett, mert egy specifikus némettség létének állításával kifelé, ha egyáltalán valamit, akkor természetesen csak negatív reakciókat lehetett kiváltani, míg a szövetségesek a természetjogi-univerzalista gondolkodás régi fegyvertárából vett jelzőszavakkal széles körű hatást tudtak elérni.²⁷ A német tudat, mely úgy vélte, hogy a történelmi relativizmuson áthaladva már régen leleplezett és szétrombolt minden általános fogalmat, felháborodással reagált az ellenség „hazug mivoltára”; de ezzel a „becsületességgel” csak mélyreható szakítá-

sát árulta el a politikai következtetéseivel a demokráciára célzó polgári mozgalom szellemi forrásaival, szakítását a természetjoggal, felvilágosodással és politikai humanizmussal; elárulta nemzeti léte szellemi elszigetelődését, mely nem csupán a háború kitörésével kezdődött.

A propaganda ellentmondásos álláspontja ugyanakkor végzetes következményekkel járt a jövőre nézve is, mert mindazok, akik valahogyan ragaszkodni akartak a háborús közösség élményéhez, a harc erőfeszítéseit és áldozatait beigazolva, a hatalmi államot, bárhogyan is, de restaurálva akarták látni, kénytelenek voltak az egyenlőségre törő demokrácia eszményeit, a politikai humanizmust és felvilágosodást ellenségesnek és a németiségtől idegennek, alapjában véve hazaárulásnak tekinteni. Rathenau meggyilkolása például ennek a háborús ideológiának egyik „késleltetett gyújtása” volt, de egyben az eljövendő események jeladása is.

Thomas Mann a német magatartást juttatta kifejezésre, amikor így írt: „Mély meggyőződésem, hogy a német nép soha nem tudja megszeretni a politikai demokráciát, azon egyszerű oknál fogva, hogy magát a politikát sem tudja szeretni, s mert a rosszhírű „Obrigkeitsstaat” volt és marad a német népnek megfelelő, az őt megillető, általa valójában kívánt államforma. A szellem és a politika közötti különbségben benne van a kultúra és civilizáció, a lélek és társadalom, a szabadság és szavazati jog, a művészet és irodalom közötti különbség; és a németiség az kultúra, lélek, szabadság, művészet és nem civilizáció, társadalom, szavazati jog, irodalom.”²⁸ Könnyen felismerhető, hogy akkor mit lehetett várni más oldalról.²⁹

Thomas Manntól származik a németek „hatalom által védett bensőségének” találó formulája is. A formula jelzi, mit jelenthet, ha a hatalom egyszerre összeomlik, s a mintegy meztelenre vetkőztetett bensőség ott áll közvetlenül kitéve a társadalmi és politikai konfliktusoknak: akkor a pánikreakció, mely mindenáron az erős, vagy – hiszen a régi állam csődöt mondott – a még jobban megerősített állam visszaállítását szeretné látni, szinte elkerülhetetlen.³⁰ Vagy az ellenpólusról nézve: Ha – a hatalom maximálásának célja szerint következetesen – „a győzelmes háború a társadalmi ideál”, akkor a *vereség*, amennyiben nem vezet új, más jellegű politikai alapok megfontolásához, tulajdonképpen csak azt a törekvést válthatja ki, hogy a „teljes mozgósítás” határáig fokozzák „az összes fizikai és erkölcsi erő” felszítását. A „hatalom” és az apolitikus „bensőség” dialektikus együttműködése ezzel is nyilvánvaló lesz, és éppen a vereség okozta megrázkódtatásban lesz nyilvánvaló.

Bizonyára akadtak kritikai megdondolási reakciók. Thomas Mann a köztársaság és a demokrácia elszánt védelmezőjévé vált; mások – köztük

Meinecke – legalább „észszerű meggondolásból fakadó republikánusokká” váltak. De ez a kritikus reakció kivétel volt.³¹ S még maga a kritikai önmagára eszmélés is gyakran problematikusává vált. Ha például – többek közt – Johannes Haller azt mondta: „A világpolitika megfelelő lelki és szellemi nagyságrendű népet is kíván. Mikor nekikezdtünk, olyan kártyajátékoshoz hasonlítottunk, aki nagyban játszik és nincsenenek hozzá ütőlapjai”³² – az bizonyára igaz. De mégis jellemző, hogy ahol tulajdonképpen a „társadalmi” és a „politikai” szót kellene használni, a „lelki” és „szellemi” áll, s a világpolitika értelme alapján véve ugyanolyan homályos marad, mint annakelőtte.³³ Sokkal reálisabb és mélyrehatóbb volt Max Weber heves és semmiképpen sem csak vereség-sugallta bírálata a német vezető rétegek politikai képességéről. De az ő bírálata is kötődött a nemzeti hatalmi állam céljáról alkotott fogalmakhoz.

3. A történelem naturalizálása

A jelenkori fejlődés folyamán a történelem, akárcsak a politika, egy fokozódó „fundamentalizálódási” vagy „demokratizálódási” folyamatnak van alávetve. Egykor az emberi életviszonyok mindenütt megváltoztathatatlanul stabilak voltak, vagy csak lassan és alig érezhetően változtak, tehát mindenképpen megfelelőnek tűnhetett az emberi életviszonyokat „természetesnek” – s ezzel egyúttal „isten által megszabottnak” – ábrázolni. De a természettudományok és a technika, valamint az ipar termelési és szervezési módszerei egyre több alapvető változást tettek lehetővé és vívtak ki. A történelem tehát – korrelációban a természettudományokkal, a technikával és a kezdődő iparosodással az újkori szellem másik nagy felfedezési területe; olyan felfedezési terület, ahol éppen Németország ért el kimagasló és úttörő eredményeket.

A történelmiség iránt mutatkozó igény semmi esetre sem csupán a hagyományos életformák elsajátításának eszköze, hanem egyben a tőlük való eltávolodás előfeltétele és következménye is: az ember elgondolkodik a körülményeken, mert mások lettek, mint amilyenek voltak; s mivel gondolkodás közben észreveszi a változás lehetőségét, a változások egyre nagyobb méreteket öltenek. A történelmi tudat, mint a létrejövétel, a változtathatóság, a relativitás tudata tehát az életformák és viselkedési mércék elbizonytalanodásához vezethet, kivált, ha hiányoznak azok az elvek, melyek az iparosodási folyamattal szemben teherbírónak bizonyulnak, mivel nem kerülnek vele összeütközésbe, sőt éppen annak saját, forradalmasító szellemi alapelvét képezik.

Tocqueville ilyen elvként ismerte fel és elemezte az egyenlőség eszméjét, s az egyenlőséggel kapcsolatos megfontolásai határozzák meg híres prognózisát Amerika és Oroszország majdani elsőbbségéről: Tocqueville szerint az egyenlőség megvalósulásának két szöges ellentétben álló lehetőségét – hogy mindenkinek legyenek jogai vagy senkinek sem, azaz a szabadság és a szolgaság egyenlőségét – mintegy „eszményi jellegzetességgel” Amerika és Oroszország alapozta meg.

Már most Amerikára és Oroszországra az jellemző, hogy mindkét ország kifejezetten a jövő felé orientálódik, és hajlik rá, hogy a mennyiségileg bevételekkel, termelési volumennel és technológiával mérhető „haladást” tekintse szellemi, sőt erkölcsi mércének. De ugyanakkor mindkét népre jellemző a határozott és magabiztos hagyománytudat, az, hogy összhangban élnek történelmükkel, és azt közvetlen hatású hagyományként élik át: Nagy Péter és Lenin, Lincoln vagy Washington ugyanis több, mint csupán reflexive átvett és ezáltal bizonyos distanciába kerülő múlt.

A német szemlélő ezt talán paradoxnak találja, de ez egyszer inkább a korszerűség logikus paradoxáiról van szó: a változások rohanó sodrában már nem lehet és egyre kevésbé lehet a múltba kapaszkodva valódi és hatékony hagyományt alkotni, ez csupán a korszerűség felé tett forradalmi fordulat alapján lehetséges. Mert „a modern világra voltaképpen az jellemző, hogy a hagyomány, mint probléma, a forradalom problémájával együtt merül fel. A konzervatív hagyományok a forradalmi dinamika első áttörése óta felmorzoslódtak, törvényes restauráció már nem létezik, ma már alig akad történelmi rangú politikai tradíció, mely ne forradalmi eredetű volna. Hagyomány és forradalom nem ellentétes egymással, ellenkezőleg: azt tapasztaljuk, hogy forradalmi hagyományok alakultak ki.”³⁴

Nem vitás, hogy az amerikaiak vagy az oroszok haladástudatának magabiztossága bizonyos szempontból naiv és sok szempontból veszélyes is lehet. Az összehasonlítás azonban fájóan rávilágít a sajátos német problematikára. Bár Németország egykor a történelmi gondolkodás és a történelemkutatás élenjáró országa volt. A műveltség egyet jelentett, és még most is messzemenően egyet jelent a történelmi műveltséggel. A „kulturális örökség” megőrzése továbbra is az iskolai oktatás minisztériumi irányvonalainak szabványos formulája és az iskolai olvasókönyvek néha azt a benyomást keltik, mintha Morgenthau halála után megvalósított terveit közvetítenék: egy Németországról szóló falusi mesét, melyben halászok halásznak, kovácsok kalapálnak, s népviseletbe bújt parasztok népdalokat énekelve hintik a magot a barázdába. De éppen mert ez a történelmi szellemű művelődéstudat, ugyanúgy, mint a politikai tudat, feszült viszony-

ban áll a jelen és a jövő követelményeivel, bizonytalan és felemás marad. Az az elfojthatatlan benyomás, hogy a műveltség eszméje és az élet realitása nem áll egymással arányban, a kulturális örökség nem kötelező voltának átéléséhez vezet; maga a fogalom is szinte már csak ironizáló időzűjben használható, s ami marad, a megrögzött provincializmus bunkósbotja lesz. Így kerül sor a sokszor regisztrált és fájlalt jelenségre, a történelemben való belefáradásra, sőt a történelemellenességre: ha a műveltség történelmi műveltséget jelent, akkor Ranke és Mommsen népét ma különlegesen műveletlen, sőt messzemenően műveltségellenes népnek kell nevezni.

Ha az élet így áll bosszút a műveltségi eszmén, van egy ezzel ellentétes, nem kevésbé veszélyes bosszú is: egy, a modern világgal nehezen összeegyeztethető műveltségtudat tiltakozik minden fejlődés ellen, mely még beláthatatlanabb messzeségbe sodorhat a múlttól; azaz tiltakozik a jövő ellen.³⁵ Már maga a „tervezés” szó is – mely tulajdonképpen csak a jövőbeni fejlődési lehetőségekkel való ésszerű foglalkozást jelenti – ellenséges reakciókat vált ki, s állandóan bizonygatni kell, hogy az irracionálisan ható erők tere, a történelem még becslésszerűen sem lesz soha megtervezhető. Aki másképp gondolja, gyanúba kerül, hogy marxista, vagy pláne kommunista.

Egy harmadik, még veszélyesebb irányzat a történelem naturalizálásához vezet. Arról van szó, hogy a történelmi változástól való félelmet legyőzi egy másik, állítólag „mélyebb” történelmiségre való hivatkozás: a mindig *ugyanaz* valamiféle metafizikus szubsztanciájára, mellyel szemben mindenféle változás külsődleges és felületi marad, és a „népi” és nemzeti lét legbenső lényének tartalmát nem érinti. Egy szélsőséges példa az önkéntelen komikum szemléletességével ábrázolja ezt:

„Nagyapáink arcvonásaiban felismerjük saját arcvonásainkat. Hát mennyivel több száz generáció, mint három? A vér örök parancsa szempontjából a különbség kicsi. A paraszt a mai eke mögött, a katona a modern acélszakban: élőfa az Ostfahrekek, a népvándorlaskorabeliek és a Teutoburgi erdő törzséből. A gyermekek arcában újraéled a saját fajta. Feltört a régi birodalomban, most feltört az új birodalomban. Az évezredek térségén át sűrű szövevényű, gyökérszerű élet terjeng. Az idő szinte csak külső burka mindenütt-jelenvalóságának. Az írott történelmet betöltő nevéken és alakokon átfolyik csupán, megtisztul és megnemesedik bennük; néha megjelenik egy szimbolikus alakban, melyet aztán egy művész valamilyen székesegyházban, mint képet, fogvatart, de az ismeretlenségbe visszahullva újból készen áll a végtelenségre. A saját haladásukba belefakult, felvilágosult évszázadok leválnak róla, és végül elkorhadnak. De milyen ki-

csinek tűnnek, milyen csekélységnek tűnik már az unokák szemében akár összeomlásuk is! Csak azok a nagy idők, melyek gondolkodásukkal és törekvéseikkel az időtlen, legfelső lényeghez kapcsolódnak, azok, minden kutatástól távol, ráébrednek a gyökerek hatalmára. De mindenekelőtt maguk a gyökerek ébrednek új tavaszra. S ismét közvetlen történelem sarjad belőlük. Az ismeretlen nép felemelkedik és politikailag igenel. A régi életvedvekből még egyszer új, értelmes korszak fakad. Tévedései nem súlyosak. Bukása, bármilyen keményen sújt, önkéntelen. Jövő lebeg a ma fölött, mert az az örökkévalóságnak egy változata. Az emberiség hisz, kilép, előre tekint, s köztük látatlanul ott lovagol a bambergi lovas.”³⁶

Aligha véletlen itt a gyöker- és fa-hasonlat s a vele felvázolt, groteszk kép a népi erdőgazdálkodásról. Mert ha a történelmi viszonyok változásainak félelmétől üzve minden az örökölt és adott dolgok – nyíltan szólva a társadalmi és politikai erőviszonyok – változtathatóságának elhárításán múlik, akkor egyben mindezek közvetlen, feltétel nélküli, időt álló lerögzítése azon múlik, amit mindig a történelmiség metafizikai szubsztanciájának mondanak. Mivel az emberben azt, ami emberi, a mindig új és másfajta lehetőségek megállapíthatatlansága, közvettsége, kimeríthetlensége, röviden a történelem határozza meg, mivel a *homo humanus* – hogy Schelerrel szóljunk – elvből örökké „tagad”, örökké „protestál minden pusztaság ellen”, s ezért – Plessner szavaival – minden „természetessége” *mesterséges*; ha tehát a változás abszolút rögzítésére és befagyasztására törekszünk, le kell szállnunk azon emberalatti és emberfölötti területekre, melyek aztán a fent alkalmazott népi erdőgazdálkodásra is rányomták bélyegüket. Így kerül sor a humanitás eszméjének – teljesen logikus – megfordítására: nem az az értékes, és lényeges, ami egyszeri és egyedülálló, helyettesíthetetlen, nem minden egyes ember, az egyszerűség és egyedülvalóság potenciája, hanem csak a fajtajelleg; az egyed csupán annak részese-ként, mint a rá áterjedő szubsztancia kifejezése. Ezért az egyén – ez is logikus – meggondolás nélkül feláldozható azért, amit mindenkor a legfelső lényeknek, vagy szubsztanciának tartanak, – nem is szólva azokról az emberekről, akik nem részesei a szubsztanciának, s ezért még csak áldozatra sem, csupán megsemmisítésre méltóak, amennyiben a politikai helyzet úgy mutatja, hogy ez a megsemmisítés előnyös.

De sor kerülhet a történelem naturalizálására akkor is, ha a szubjektív törekvés a nemzeti szocializmus *ellen* irányul, ha ugyanis megkísérlik azt mintegy kioperálni a német történelemből. Mert az csak akkor lehetséges, ha a történelmi eseményeken túl valamiféle szubsztanciális meta-történelmet konstruálunk. Eugen Gerstenmaier írja: „Az első világháború utáni

labilis német nacionalizmus Hitler kezére játszott, és a nemzetiszocialista vezetés gátlástalanul kihasználta az erkölcsi orientációjú német nemzeti öntudat hazafias szellemét. Mindazonáltal igaz, hogy ennek a szellemnek, fajtáját és eredetét tekintve, nem csak hogy semmi köze nem volt a nemzetiszocialista vezetés gondolkozásmódjához és magatartásához, hanem egyenesen ellentétes irányban haladt annak amorálisával... Ezzel kapcsolatos az a tény, hogy a Harmadik Birodalom rommezői felett a német történelem körvonalai és szubsztanciája újból láthatóvá válik, és nemzeti öntudatunk után nyúl. Az a tizenkét év, melyben Hitler történelmet csinált Németország ellen, nem falhatta fel a német történelem 1200 évét, és nem taszithatta a történelemnélküliségbe a németeket.³⁷ Könnyen adódik a kérdés, hogy Hitlernek tulajdonképpen hogyan, milyen segítséggel sikerült mindemellett tizenkét évig történelmet csinálni Németország és a németek ellen? De mindenekelőtt: tulajdonképpen melyek a német történelem „körvonalai”, „szubsztanciái”, amelyek a nemzeti öntudatot kötelezettségszerűen megragadhatnák?

„Semmilyen tiltakozás és semmilyen jogi eljárás nem pótolhatja Németország újra felfogott nagy történelmi hivatásának magával ragadó erejét.”³⁸ De mi az új elhivatottság? Jellemző, hogy Gerstenmaiernél éppoly kevésbé kapunk választ, mint egyéb, hasonló szellemű védőbeszédben; hogy mindenekelőtt az igazságos társadalmi rend és a politikai megvalósítás mozgató erőinek körvonalaírói és szubsztanciájáról hiányzik minden tisztán felvázolt kép. A „társadalom” jobbára csak leértékelésének módusában fordul elő.³⁹ Ez logikus, sőt végső soron elkerülhetetlen, mert a történelem *minden* naturalizálását a valódi történelemtől, azaz a társadalmi viszonyoknak a „történelmiség” és „hivatás” vagy „feladat” közötti meddő körforgásától való félelem mozgatja.

4. Az anti-nacionalizmus és okai

A német nacionalizmus, mely a 19. század óta kialakult, az 1933-i katasztrófában kulminált, és 1945-ben, úgy látszott, összeomlik – miközben persze mintegy posztumusz fennmaradása mellett tanúskodik már az a körülmény is, hogy a „Harmadik Birodalom” végét szinte egyhangúan „összeomlásnak” és nem például felszabadulásnak nevezik –: ez a nacionalizmus egyre inkább olyan anti-nacionalizmusnak bizonyult, amilyent e könyv első fejezetének végén leírtunk. Hatalom-maximálás, látszólag öncélúan, de valójában az örökölt társadalmi és politikai erőviszonyok megör-

zésére, ebből következően ambivalens viszony a korszerűséggel; a polgárok depolitizálása előtérben álló politikai integrációjuk leple alatt, egyenlőség és mobilitás helyett önkényeskedő hierarchizálás, a kritikai magyarázat (felvilágosítás) diffamálása, egy kettős felépítésű vagy pluralista társadalom konfliktusainak elnyomása és azok agresszív levezetése kifelé: ezek az anti-nacionalizmus ismertető jegyei. Ugyanekkor logikus az elvileg mindig is meglévő, történelmileg egyre jobban érvényesülő radikalizmusa, egyrészt, mert az ipari fejlődés során a megoldatlan, elnyomott társadalmi problémák és konfliktusok egyre erősebben felgyülemlelnek, másrészt, mivel mitológiai drapériával fedett tartalmatlanságát – Rauschning találóan a „nihilizmus forradalmának” nevezte⁴⁰ – már semmi társadalmilag körvonalazott és szabályozott célkitűzés nem tölti be, nem korlátozza, és nem relativálja.⁴¹

De felmerül mindenekelőtt az a kérdés, hogy Németországban a valódi átpolitizálódás, a korszerűség elvei felé irányuló forradalmi fordulat helyett miért került sor ilyen anti-nacionalizmusra. Az első válasza már történet utalás: Németországban a forradalom és restauráció erői – nem úgy, mint például Franciaországban, vagy később Oroszországban – olyan labilis, mindamellett egyértelműleg és véglegesen egyik irányban sem legyőzhető egyensúlyban álltak, hogy a nemzet egyesítése csak kirekesztésükkel sikerülhetett. Ez a körülmény egyben érthetővé teszi az azóta titokban ható, és minden elképzelhető alkalommal újból aktualizálódó félelmet a társadalmi összeütközésektől: éppen, mert a nemzet egységesítése társadalmi konfliktusok elfojtásával ment végbe, bárhol lángoljanak fel ezek, ha mégoly periférikus módon is, ugyanakkor – természetesen önmaguk elől is gondosan elleplezve – fel kell, hogy lángoljon a nemzeti egység széthullásától való félelem is.

Másik, rendkívül vészterhes körülmény az volt, hogy Németországban a nacionalizmus első, tartós felpettségzése a napóleoni hódítás elleni harc jegyében állott. A hódítás, az idegen uralom, a kizsákmányolás és az elnyomás elleni gyűlölet valószínűleg máshol is ott állt a nacionalizmus bölcsőjénél. Tehát nem a gyűlölet az – bármilyen ijesztően fest is – ami szokatlan, ha így írnak:

Minden rétet, minden lakóhelyet
Fessenek fehérre csontjaikkal,
amit a holló s a róka megvet,
Vessétek oda a halaknak,
Hulláikkal zárjátok el a Rajna folyását,

Hogy tetemeiktől felduzzadva
Kerüljön tajtékozva Pfalznak,
S legyen ezentúl ott a határ!

Kar:

Víg hajsza, mint mikor vadászok
A farkas nyomában vannak!
Verjétek őt agyon! A világ ítélőszéke
Nem fogja kérdezni: miért?

Inkább az a figyelemreméltó, hogy a külső felszabadulás okain kívül milyen kevés az indíték, mely a jövőre nézve, társadalmilag körvonalazza a szabadságot. Heinrich Kleist Germánia a gyermekeihez című, most idézett dalának végén ez áll:

Német földön, szabadon
Hadd éljünk őseink szokása szerint,
A föld áldásait élvezzük mi magunk,
vagy váljon az sírunkká!

Más „szabadságdalokban”, Körnernél, Arndtnál is alig van ez más-ként, később Hoffmann von Fallerslebennél sem:

Német asszony, német hűség,
német bor és német ének
El ne tűnjön a világból
Hangja régi szép hírének...

Az 1813-i felszabadulás dilemmája, hogy a napoleoni hódítás alatt szinte elkerülhetetlenül a Nyugat ellen fordul, Franciaország ellen – és Franciaországgal „1789” ellen. Ezzel azonban tulajdonképpen le is tört a szabadságra törekvés társadalmi-politikai éle, a nacionalizmus ellen-mozgalommá válik, mely már csak visszaemlékezés marad arra, ami a „rég jó”, a jellegzetes. A német polgárság haladó ereje ennélfogva mindig kettős értelmű, az egységért és szabadságért vívott harcban mintha fél oldalára béna volna, úgy hogy végül nagyon is könnyen győzhet az egység, a szabadság, a nemzeti a liberális fölött, azzal az ellenforradalmi frontállással együtt, mely már az 1871-i birodalomalapítás alapjaiba beleépült: „Az új német birodalom megalapítását a teljes braunschweigi választmány, valamint Bebel és Liebknecht, azaz a szociáldemokrata munkáspárt vezetői, akik politikai tevékenységük kezdete óta a nemzeti egységállamért harcoltak, mind börtönben érték meg. Aligha fejeződhetne ki érzékletesebben, hogy az új állam,

melyben a nemzeti liberális polgárság nemzeti reményeinek megvalósulását látta, se nem tudta, se nem akarta a munkásmozgalmat és annak céljait politikai alapjaiba beolvasztani.”⁴² Ilyen szemszögből végső soron csak logikus lehet, hogy az „1914-es eszméket” kimondottan az „1789-i eszmék” polemikus ellenképének nyilvánították s 1933 után a „nemzeti felemelkedés” győzelmét „1789 legyőzéseként” dicsőítették.

A történelmi szerencsétlenség, mely a német nacionalizmust már eleve kontraszthelyzetbe kényszerítette, természetesen még nem magyarázat, mindenesetre nem teljes magyarázat arra, hogy miért kellett a dolognak ennyiben maradnia. Az egyszer elmulasztott, vagy rosszul sikerült polgári forradalom persze már aligha hozható be, ha ideje lejárt, s máris jelentkezik „sírásója”, a szocialista forradalom. Ebben az értelemben Németország valóban a tragikusan *lekésett* nemzet. De nem lehetett volna-e a drámai forradalmi aktust egy sor reformmal helyettesíteni, melyekre pedig 1807 után komoly hajlandóság mutatkozott Poroszországban, s melyek például a 19. századi Angliában a modern demokráciához vezető utat jellemzik? Tulajdonképpen miért kell társadalmilag és politikailag rosszul sikerülnie annak, ami gazdaságilag és technikailag olyan ragyogóan sikerült: a Nyugathoz viszonyított lemaradás behozásának?

De ezek a kérdések túlságosan naiv módon – szinte „természetesként” feltételezik az egyidejű összefejlődést s ezzel a minden téren végrehajtható intézményes reformok lehetőségét. A társadalmi-politikai intézmények számára azonban sokkal „természetesebb”, ha kitartanak, esetleg a „Parkinson-törvénynek” megfelelően felpuffadnak, és minden változásnak ellenállnak. Az intézményekre érvényes, amit „dinoszaurusz-elméletnek” nevezhetnénk – amennyiben igaz, hogy ezek az óriásgyíkok létük követelményeire és veszélyeire csupán növekedéssel és egyre gyarapodó páncélzattal tudtak válaszolni, s így végül tulajdon mozgásképtenségüktől pusztulnak el. (Az újrafegyverkezési harcban néhány évvel ezelőtt megjelent egy plakát, melyen egy dinoszaurusz volt látható, a következő aláírással: Kihalt – túl sok volt a páncélzat és túl kevés az agyvelő. Ez nyilvánvalóan túl mélyre talált: a plakátot bíróságilag betiltották.)

A tényállás könnyen érthető: minden intézmény teremt vezető pozíciókat, s ezzel csoportokat, melyeket elsősorban illet meg az intézményen belüli hatalom, a hatalom által kifelé gyakorolt hatalom, valamint a hatalommal együttjáró jövedelem, tekintély, a saját érték tudata. Ők a fennálló rendben a *beati possidentes*; ezért – tudatosan vagy öntudatlanul – érdekelni kezdi őket a fennálló rend megőrzése. Jogosságának igazolására ideológiákat dolgoznak ki és – szubjektíve teljesen érthetően – defenzív vagy

agresszív ellentámadással reagálnak a fenyegető változásokra. Elháríthatatlan nehézségekre azonban, ha csak lehet, nem az intézmény megreformálásával, hanem annak megerősítésével reagálnak: megerősítik mind a növekedés, az expanzió vonatkozásában⁴³, mind olyan értelemben, hogy megszigorítják a belső fegyelmet és a szankciókat az „elhajlások” minden fajtája ellen. Az ilyen növekedési reakcióra való hajlam annál nagyobb kényszerré válik, minél erősebb a viszonyok munkamegosztásának és hierarchiájának differenciálódása, minél erősebb a vízszintes és függőleges irányú tagolódás. Mert ugyanekkor egyre félreérthetlenebbé válik a mindenkori vezető csoportnak kijáró hatalom- és tekintély-prémium. Más szóval: ha a „dinoszaurusz”-fejlődés beindul, előrehaladása mértékében egyre elkerülhetlenebbé válik.

Természetesen mindig van rá példa, hogy a *beati possidentes*-réteg egyes csoportjai vagy csoport-részei bírálólag fordulnak a fennálló rend ellen, és megpróbálnak reformokat végrehajtani, még ha ezzel saját kiváltságos helyzetük látná is kárát. De — érthető módon — nem ez a szabály, még akkor sem, ha parancsolóan sürgetőkké válnának is a reformok az intézményeket fenntartó rendszer egészének érdekében; annak érdekében, hogy hosszú időre meg lehessen óvni azt a teljes összeomlástól. Thomas Hobbes klasszikus tömörséggel fogalmazta meg: „Valahányszor az értelem emberellenes, az ember mindahányszor értelem-ellenes lesz”.⁴⁴ Ez mutatja meg egy hatalmi elit belátásnélküliségének, vagy ha jobban tetszik butaságának gyökerét, mely ellen nem segít semmiféle szolgálati rátermettség, sőt éppen ellenkezőleg: ez csak megerősíti az illúziót, hogy technikailag, jogilag, vagy szükség esetén katonailag minden nehézségen úrrá lehet lenni.

De bármennyire szolgálatra termett is egy hatalmi elit, aligha tud ellenállni az általános fejlődés folyamának, hacsak nem talál visszhangra és követőkre a lakosság többi részének jelentős hányadában. Egy ilyen kísérlet lehetséges toborzási területét azonban nem nehéz behatárolni. Mert az iparosodási folyamat során, ha ez hagyományos körülmények között megy végbe, nem csupán vezető pozíciók válnak kérdéssé, hanem úgyszólván az egész hagyomány — legyen az akár a rendi társadalom tagozódásáé, akár a patriarkális családszerkezeté, akár az erkölcsöké, tapasztalatoké és nézeteké, akár a gazdasági szükségletek fedezésének mértékéé — mozgásba jön és a felbomlás veszélye fenyegeti. Mindazon erők szorult helyzetbe kerülnek tehát, melyek éppen Németországban, lényegében meghatározzák az örökölt társadalmi rendet:

- a) Az agrárnépesség, a nagybirtoktól a kisparasztságig,
- b) a „régí középosztály” közép- és kispolgársága,

- c) a polgári közigazgatás és a katonaság hivatalnokai, akiket – alsó szűkös fizetésük rangjukban is és éppen ott – társadalmi presztizsük szoros kötelékkel fűzött a régi Obrigkeitsstaathoz,
- d) az egyházak, mindenekelőtt az evangélikus nemzeti egyházak, melyekre szintén jellemző volt ez a kötődés,
- e) a művelt polgárság, amennyiben újabb keletű műveltségi elve nem nagyon vitatta és gyúrta le az arisztokrácia vezetésre formált igényét, hanem inkább versenyezve és mintegy kárpótlásként elismerte azt. (Erről tanúskodnak a diákegyesületek szinte arisztokratikus szertartásai és a tartalékos tisztiszménykép csakúgy, mint az a tény, hogy az egyetemeken, éppen a Humboldt-i reformok ideje óta, kiszorította a tudósközletársaság régi fogalmát a „szellemi arisztokrácia” fogalma.⁴⁵

Bármeekkora súlya is volt ezeknek a csoportoknak a hagyományos rendszerben, úgy látszott, a heves és feltartóztathatatlan iparosodás mindnyájukat legyőzi. Érthető tehát, hogy ezek a csoportok nem csak a hatalmi elithez hasonló ambivalens, hanem alapvetően negatív viszonyba kerültek a korszerű fejlődéssel, méghozzá annál inkább, minél erősebben érezte az a hatását. Emellett a negatív viszonyt nem ésszerű, végiggondolt ellenséges érzület szabja meg – mert az ésszerűség alapján véve már ellenséges terület – hanem az ésszerűtlenség. A korszerű fejlődés gonosznak, félelmetesnek, démoninak mutatja magát. Bizonytalanság és félelem érzését kelti a vele való találkozás – és a korszerű fejlődés elvei és társadalmi erői – liberalizmus és egyenlőség, kapitalizmus és szocializmus – megmerevedett előítéletek antiszimbólumaivá dermednek.

A bizonytalanság és félelem érzése bizonyos körülmények között pánikreakciókba, ez pedig nagyon könnyen agresszióba csaphat. Ehhez – többek között – szükség van arra, hogy mindent, ami idegen és ellenséges, egyesítsenek és *egyetlen* démonizált negatív alakba tömörítve mutassanak be. Ez a körülmény, e *contractio* is újabb figyelmeztetés lehet: aki a német katasztrófaért egyedül a „démoni Hitlert” teszi felelőssé és mintegy kiemeli őt a történelmi kontextusból, pontosan abba a páni irracionalizmusba esik, mely ellen, mint a valódi és hatásos felvilágosítás halálos ellensége, küzdeni kell. A negatív alak „a zsidó” lett, s ezzel szerepet kapott az antiszemitizmus. De ennek az összegezésnek, mely végül háborzongatóan konkretizálódott az „Endlösung” lágereiben, éppen abban állt az elengedhetetlen logikája, hogy a zsidóban egyenesen a korszerűség elveit és erőit akarta szimbolikusan telibe találni és elpusztítani: hiszen a zsidók emancipációjának lehetőségéhez a modern fejlődés adta meg a feltételeket és a zsidók – egyremegy, hogy külön-külön mifélek – csak a korszerűségen belül

bontakoztathatták ki annyira kulturális és gazdasági teljesítőképességüket, hogy az hatással lehetett a társadalom egészére.

A kispolgári jellegű páni-agresszív radikalizmus egy olyan világhelyzetben, mint az 1930 körüli, még politikailag is le tudta győzni a hagyományos hatalom elitjét, s legjobb képviselőit – amikor aztán a „mozgalom” destruktív jellege félreérthetetlené vált – tiszteletreméltó, de a gyakorlati eredmények szempontjából természetesen elkésett ellenállásra tudta bírni. Ilyen végletes és kivételes helyzetek miatt azonban nem szabad szem elől veszítenünk a két oldal együttműködésének szabályosságát és stabilitását, mert hiszen nem csak a különböző vezető csoportok „félelmi kartellje” létezik⁴⁶ – mint Dahrendorf behatóan ecsetelte – hanem mindenekelőtt egy megfelelő „egyezmény” is a vezetők és a kíséret között. Az elit látszólag ártalmatlan, pozitív erényekre szólít fel: engedelmességre és fegyelmre, „idealizmusra” áldozatkészség és önzetlenség formájában.⁴⁷ És a felhívás visszhangra talál, mert *biztonságot* ígér: a búcsú az önzéstől véget kell vessen a beláthatatlanul tág horizontú jövő bizonytalanságainak abban az egyszer s mindenkorra szilárd, zárt rendszerben, mely megszünteti a félelmet, mivel az *egyes* emberektől nem követel többé felelősségteljes döntéseket. Mert alapjában véve most már mindennek sors-szerűen elrendeltnek kell lennie s ugyanakkor egy egységesen „megformált”, semmilyen érdek-harc által nem gátolt teljesítőkészség lehetővé kell tegye a közösség hatalmának maximálását, melyben mindenki biztonságban érezheti magát – amennyiben megfizet annak árával: az önzetlenséggel.

Az önzetlenségnek ezt az idealizmusát tragikusnak neveznénk, ha nem volna olyan szűk látókörű; hagyja, hogy az egyes emberek a „rendszerének” összeomlását követő szemrehányásokra és elmarasztalásokra felháborodással és öngazolással reagáljanak: Hát nem mindig a legjobbat akaruk? De ha már egyszer dinamikus és pluralisztikus világ a modern világ, minden arra irányuló kísérlet, hogy egy állandósult, egyöntetű rendszerbe zárjuk, szükségszerűen soha véget nem érő destruktív, erőszakos cselekedetekhez fog vezetni. Az önzetlenség így önpusztításba torkollik, a rendszer katasztrofális összeomlás káoszába. Ezért nevezhette Theodor Geiger ironikusan „a világtörténelem tréfájának”, hogy Hitler tizenkét éves uralma alatt jobban elősegítette azon rétegek összeomlását, melyek őt vakrémületükkel hatalomra segítették, mint a kapitalizmus vagy a demokratikus szocializmus egy egész évszázada.⁴⁸

Csakhogy a világtörténelem tréfája, sajnos, nem túl szellemes: bármilyen következetes is, rettentő mód buta, mert töméntelen kiontott vér volt az ára. Bizonyítja a Talleyrandnak tulajdonított bölcs mondás mélysé-

gét, hogy a butaság néha rosszabb, mint egy bűncselekmény. Mert a bűncselekménynek a butaság az igazi, a politikai formája.⁴⁹

Jegyzetek

1. A német „elkésés” kérdésével és messzeható következményeivel nyomatékosan és sokoldalúan foglalkozott Helmuth Plessner: *Die verspätete Nation – Über die politische Verführbarkeit des bürgerlichen Geistes* (Az elkéssett nemzet – A polgári szellem megtéveszthetőségéről). Stuttgart, 1959. 2. bőv. kiad. in: *Das Schicksal des deutschen Geistes im Ausgang seiner bürgerlichen Epoche*, Zürich, 1935.
2. 5. kiad., Berlin és München, 1919.
3. i. m. 278.
4. Hegel értelmezése Meineckénél elég homályos. De Hermann Heller Meineckére hivatkozva (*Hegel und der nationale Machtstaatsgedanke in Deutschland* | Hegel és a nemzeti hatalmi állam eszméje Németországban./Lipcse és Berlin, 1921.) a hatalmi állam szempontjából értelmezi Hegelt, természetesen az interpretáció olyan egyoldalúságával, ami inkább (az akkori) HELLERÉ és az 1920 körül uralkodó áramlatokra vet fényt, mint Hegelre.
5. A legélesebben megint HELLERNÉL. Számára Hegel egyrészt „az első, aki már 1801-ben megmutatta a német egységhez vezető utat, a „vér és vas” útját (47), másrészt „túlzás nélkül állíthatjuk, hogy Bismarck azt tette, amit Hegel és tanítványai kimondtak (185).
6. *Bundesstaat und Einheitsstaat (1864)* (Szövetségi állam és egységes állam. 1864). in: *Historische und politische Aufsätze* (Történelmi és politikai tanulmányok), II. köt. Lipcse, 1870. 52.
7. Említésre méltó ebben az összefüggésben, hogy a 19. században a német egyetemen a tudósközletársaság régi fogalma helyett a „szellemi arisztokrácia” fogalma érvényesült.
8. *Politik*. I. köt. Lipcse, 1897. 50–51. V.ö. 385.
9. i. m. 143.
10. *Politische Etik und Christentum* (Politikai erkölcs és kereszténység) Göttingen, 1904. 5–6.
11. *Das Wesen des Völkerrechts und die clausula rebus sic stantibus* (A népjog belső lényege és a clausula rebus sic stantibus). Tübingen, 1911. 35.
12. i. m. 135.
13. 146.
14. uo.
15. Ezzel egyáltalán nem azt akarjuk mondani, hogy Kaufmann-nak vagy Treitschkenek vagy éppen Meineckének közvetlenül köze lett volna a nacionalizmus keletkezéséhez. Ő maga részéről csak hatást gyakorol a kor áramlataira, melyekben ugyanakkor az ő tézisei fejeződnek ki. Ez persze egyáltalán nem teszi ártatlanabbá az összefüggéseket, éppen ellenkezőleg. Körülbelül ilyesmi érvényes, *mutatis mutandis*, Max Webernek Karl Schmitthez való viszonyára is. V.ö. Wolf-

- gang J. Mommsen: *Max Weber und die deutsche Politik 1890–1920*. (Max Weber és a német politika 1890–1920). Tübingen, 1959.
16. 138.
 17. Ezért a német nacionalizmus sajátossága túl egyoldalú lemásolásának hat, mikor R. Wittram ezt írja: „Lehetetlen a nemzeti összetartást az igazságért vívott harc szférájába emelni, a nemzetek melletti állásfoglalást a végső kérdésekben történő állásfoglalásként felfogni. Itt van a határa a nemzetiségi harcok és a világháborúk sok szempontból olyan találó összehasonlításának. A vallásfelekezetek közötti háborúban minden a végső emberi kérdésre irányult. Ma a világ olyan állapothoz közeledik, melyben végül megint csak ez a döntő. Egyre jobban áthatja a világot az a követelmény, hogy kezeskedjünk azért, ami a továbbélés feltételét jelenti. Keleten ezt másképp határozzák meg, mint a nyugati világban, de alapjában véve ugyanazon abszolút döntések síkján.” (Das Nationale als europäisches Problem /A nemzeti kérdés, mint európai probléma/. Göttingen 1954. 92–93.) Éppen az igazi, emberhez méltó létezés feltételeinek kérdéséről volt mindig szó az egyetemes nacionalizmusoknál.
 18. *Weltbürgertum und Nationalstaat* (Világpolgárság és nemzeti állam), 326.
 19. 495.
 20. Ebben az értelemben bírálta Meineckét például Carlo Antoni: *Vom Historismus zur Soziologie* (A historizmustól a szociológiáig). Stuttgart, évszám nélkül, 134–135.
 21. K. O. Freiherr von Aretin: *Über die Notwendigkeit kritischer Distanzierung vom Nationbegriff in Deutschland nach 1945*. (A nemzetfogalomtól való kritikai távolságtartás szükségességéről Németországban 1945 után), in: *Nation und Nationalismus* (Nemzet és nacionalizmus), kiad. H. Bolewski, Stuttgart, 1967. 27.
 22. *Philosophie des Rechts* (A jog filozófiája) 5. kiad. Freiburg, 1870. I. 111. és 117.
 23. Idézve O. Westphal: *Welt- und Staatsauffassung des deutschen Liberalismus* (A német liberalizmus világ- és államfelfogása). München és Berlin, 1919. 214. – A „szélsőségek” ugyanezen különös kiiktatása válik világossá az „államszuverenitás” fogalmában, mely közvetítőként a nép szuverenitása és az uralkodói szuverenitás közé, illetve magasabbrendű harmadikként azok fölé tolakodik. A fogalom először Hegel jogfilozófiájában bukkan fel (278.) és a későbbi német államjogtudományban szinte korlátlan uralomra jut. V.ö. W. Hennis: *Das Problem der Suverenität* (A szuverenitás problémája). Jogi disszertáció. Göttingen, 1951.
 24. Lásd: *Deutscher Geist und Westeuropa* (Német szellem és Nyugat-Európa). Tübingen, 1925.; *Spektator-Briefe* (Spektator-levelek). Tübingen, 1924.
 25. V.ö. H. Plessner: *Die verspätete Nation* (Az elkésett nemzet). Stuttgart, 1959. 39–40.
 26. A „nyugati civilizáció” és a német kultúra antitéziséhez v.ö. N. Elias: *Über den Prozess der Zivilization* (A civilizációs folyamatról). 2. kiad. Bern és München, 1969. I. köt. 1. fej.: *Zur Soziogenese der Begriffe „Zivilisation” und „Kultur”* (A „civilizáció” és a „kultúra” fogalmának szociogeneziséhez). Eleinte, a 18. században, társadalmi ellentétről van szó: „A kultúra és a civilizáció közötti fogalmi ellentét kialakulásának bölcsőjénél Németországban a német középosztály-

beli értelmiségi rétegnek az uralkodó udvari felsőbb réteg műveltsége elleni polemikája állt.” (Elias, 9.1.) Ezután átmeneti periódus következik: „A Hainbund fiatal nemzedékének írásaiban vad gyűlölet nyilvánul meg fejedelmek, udvarok, arisztokraták, franciáskodók ellen, az udvari erkölcstelenség és érzéketlenség ellen, s a középosztálybeli ifjúság mindenütt kódós álmokat sző egy új, egyesített Németországról, egy „természetes életről”, mely „természetes” az udvari élet mesterkéeltségével szemben, s újra és újra megmutatkozik a saját érzelmi túltengésük fölött érzett öröm”. (20.) A 19. században bekövetkezik a társadalmi elmentést átfordulása nemzeti, nyugatellenes ellentétbe, mely abban a mértékben, ahogy a polgári emancipációs mozgalom balsikere érzékelhetővé válik, kifelé irányuló agresszív levezetéssé alakul, míg ugyanakkor az országon belül egy különös, de következetes ambivalencia a legözihetetlen „úri bálvány” bensőségesebbé tételét eredményezi. „A német nemesség régi megkülönböztetési módja, az öspróba, mely aztán, polgárivá alakítva, a német faji törvényben éled fel újra...” (Elias, 43.) Ez határozza meg a rosszul sikerült emancipáció végzetes, szélsőséges végtermékét; megalázkodás és agresszió egyszerre, méghozzá a német kultúra nevében a „puszta” civilizáció ellen.

27. Félig apologetikus fogalmazásban: „Miután a német politikának nem volt ideológiája, mely valami – legalább látszólag – világboldogító elvet tartalmazhatna, hogy a Föld népeihez intézett, világot átfogó felhívásban használni lehessen, Németország a háború alatt a hátsó csatarendbe került békepropagandájával.” W. Conze: *Die deutsche Nation* (A német nemzet). 2. kiad. 1965. 100. Hogy itt végeredményben a nemzeti alternatív alapmodelljei ütköztek egymással, az kiolvasható a következő munkából: H. Kohn: *Prelude to Nation States: The French and German Experience 1789–1815*. (Előjáték a nemzeti államokhoz: a francia és a német kísérlet 1789–1815.) London, 1967.
28. *Betrachtungen eines Unpolitischen* (Egy apolitikus ember elmélkedései), 19.–20. kiad. Berlin, 1922. XXXIV, XXXVI.
29. Így hat például híres tudósok háborús beszédeinek gyűjteménye, ma még részben groteszk (skurril), részben végzetes módon: *Deutsche Reden in schwerer Zeit* (Német beszédek a nehéz időkben). 2. köt., kiad. Zentralstelle f. Volkswohlfahrt u.d. Verein f. volkstümliche Kurse von Berliner Hochschullehrern, Berlin, 1914 és 1915. – V.ö. még W. Pressel: *Die Kriegspredigt 1914–1918 in der evangelischen Kirche Deutschlands* (Németország evangélikus egyházának háborús szentbeszédei (1914–1918-ban)). Göttingen, 1967.
30. A bensőségesség társadalmi és politikai problematikájához lásd Ralf Dahrendorf: *Öffentlichkeit oder die Not der schönen Tugenden* (Nyilvánosság vagy a szép erények szorultsága) in: *Gesellschaft und Demokratie in Deutschland*. München, 1965. 327.–328.
31. Az antiliberális reakciók nyomasztó egyhangúsága Kurt Sontheimer átfogó vizsgálatából válik világossá: *Antidemokratisches Denken in der Weimarer Republik – die politischen Ideen des deutschen Nationalismus zwischen 1918 und 1933* (Antidemokratikus gondolkodás a Weimari Köztársaságban – a német nacionalizmus politikai eszméi 1918 és 1933 között). München, 1962. Lásd még Sontheimer: *Die Haltung der deutschen Universitäten zur Weimarer Republik* (A német egyetemek magatartása a Weimari köztársasággal szemben), in: *Universitäts-*

- tage 1966: *Nationalsozialismus und die deutsche Universität* (Egyetemi napok 1966: Nemzeti szocializmus és a német egyetem). Berlin, 1966. 24–25.
32. *Die Aera Bülow* (A Bülow-éra). Stuttgart/Berlin, 1922. 10.
 33. Valami hasonló érvényes, *mutatis mutandis*, a „hatalomra kerülés” előestéjén elhangzott sok híres figyelmeztető írásra. Így például Ernst Robert Curtius: *Deutscher Geist in Gefahr* (Veszélyben a német szellem. Berlin, 1932.) munkája számos, jelentős meglátása ellenére ma mégis sok mindenben nagyon problematikus. Még mindig hatásos ezzel szemben Hermann Heller: *Rechtsstaat oder Diktatur?* (Jogállam vagy diktatúra?). Tübingen, 1930.
 34. R. Nürnberger i. m. 53.
 35. Ehhez pontosabbat a szerzőtől: *Sozialwissenschaften, Lehrerbildung und Schule – Plädoyer für eine neue Bildungskonzeption* (Társadalomtudományok, tanítóképzés és iskola – védőbeszéd egy új képzési koncepció mellett). Opladen, 1969. 31–32.
 36. Hans Freyer: *Pallas Athene, Ethik des politischen Volkes* (Pallas Athéne, a politikai nemzet etikája). Jena, 1935. 121–122.
 37. *Das Vaterland als Aufgabe* (A haza mint feladat). in: *Neuer Nationalismus* (Új nacionalizmus). Stuttgart, 1965. 126., 128.
 38. Gerstenmaier i. m. 1321.
 39. Lásd ehhez Kurt Sontheimer: *Die Wiederkehr des Nationalismus in der Bundesrepublik* (A nacionalizmus visszatérése a Szövetségi Köztársaságba) in: *Sehnsucht nach der Nation? Drei Plädoyers von K. Sontheimer, H. Heigert. E. Stammler*. München, 1966. 15–16. Sontheimer tanulmánya egészében véve fontos az „új nacionalizmus” bírálatához. A Gerstenmaiernek szóló bírálathoz lásd még Hannah Vogt: *Nationalismus gestern und heute* (Nacionalizmus tegnap és ma). Opladen, 1967. 49.
 40. H. Rauschnig: *Die Revolution des Nihilismus* (A nihilizmus forradalma). új kiad. Golo Mann, Zürich, 1964. (elsőször 1938)
 41. Lásd ehhez H. Buchheim: *Aktuelle Krisenpunkte des deutschen Nationalbewusstseins* (A német nemzeti tudat időszzerű válságócái). Mainz, 1967. 10–11., 17. és passim; M. Hättich: *Nationalbewusstsein und Staatsbewusstsein in der pluralistischen Gesellschaft* (Nemzeti tudat és államtudat a pluralista társadalomban). 3. kiad. Mainz, 1966. 113.
 42. W. Conze, D. Groh: *Die Arbeiterbewegung in der nationalen Bewegung – Die deutsche Sozialdemokratie vor, während und nach der Reichsgründung* (A munkásmozgalom a nemzeti mozgalomban – A német szociáldemokrácia a birodalomalapítás előtt, közben és után.) Stuttgart, 1966. 103.
 43. Különös, de jellemző körülmény, hogy Bismarck nem csak telítettnek tekintette az új birodalmat, de erre a telítettségre alapozta külpolitikáját, noha a birodalom alig tudta kielégíteni gyorsan növekvő lakosságát: évről-évre százezrek vándoroltak ki. (Tetőpont 1881–1885 860.000 emigránsal; 1896–1900-ra számuk 130.000-re esett.) De később, mikor a gazdasági fejlődés elnyelte az „ipari tartaléksereget”, érvényesülni kezdett a „világhatalmi politika” imperialista elmélete, mint harc az állítólag megtagadott „helyért a nap alatt”. Max Weber 1805-i székfoglaló felolvasásának szavaival: „Meg kell értenünk, hogy Németország egyesülése ifjúkori csíny volt, melyet a nemzet öreg napjaiban követett

- el, és melyet – költséges volta miatt – jobb lett volna mellőznie, ha azt egy világhatalmi politika lezárásának s nem kiindulópontjának szánta.” (*Gesammelte politische Schriften* (Összegyűjtött politikai írások) 2. kiad. Tübingen, 1958. 23.) Bár a „tér nélküli nép” jelszava még nem született meg, de jellemző, hogy Weber a népességi harcból és a nemzetiségi kérdésből indul ki, s így a nemzetgazdaságot a tulajdonképpeni mércének vett nemzeti hatalmi érdekhez rögzíti.
44. *Human Nature* in: *English Works*, kiad. Molesworth, IV. XII.
45. A műveltség és korszerűség problematikus viszonyához lásd a szerzőtől: *Bildungssystem und Bildungsidee in der Industriegesellschaft* (Művelődési rendszer és műveltségi eszme az ipari társadalomban). in: *Gesellschaft – Staat – Erziehung*. 12. évf. 6. sz. 1967. 351–352.
46. R. Dahrendorf: *Gesellschaft und Demokratie in Deutschland* (Társadalom és demokrácia Németországban). München, 1965. 297 és passim.
47. V.ö. fent 30.
48. *Die Klassengesellschaft im Schmelztiegel* (Az osztálytársadalom az olvasztótégelyben). Köln és Hága, 1949. 167–168.
49. Lásd ehhez a szerzőtől: *Über die Rolle der Dummheit in der Politik* (A butaság szerepéről a politikában). in: *Die moderne Demokratie und ihr Recht, Festschrift für Gerhard Leibholz*. kiad. K. D. Bracher, Chr. Dawson, W. Geiger, R. Smend, Tübingen, 1966. I. köt. 189–190.

NEMZET ÁLLAM NÉLKÜL

(Naše živá a mrtvá minulost, Praha 1968. 136–157.)

„Mert amikor a nemzeti ébredés már sokakat rádöbbsentett milétükre – emlékezett vissza Palacký a múlt század első évtizedére a prágai Nemzeti Színház 1868. májusi alapkövetétele alkalmából –, még maguk a nemzet élenjárói is – bár tréfásan, de mégis keserűen ismerték fel az igazságot: ha akkor a mennyezet rájuk szakadt volna, ez minden nemzeti törekvésnek véget vethetett volna. Mindössze félszáz év telt el azóta, és mint a tegnapi ünnepség ismét bebizonyította, a cseh nemzetet immár többé nem lehet el-tüntetni, még ha netán az egész mennybolt is leomolna.”

Palacký metaforikus megállapítása nem csupán a modernkori cseh nemzeti fejlődésre jellemző. Hasonló megfogalmazásokkal találkozhatunk néhány más nemzetnél is, amelyek a kapitalista viszonyok közt az állam segítsége nélkül, sőt jórészt a fennálló államrendszer ellenében váltak polgári nemzetté. Az ukránoknál például azt olvashatjuk, hogy amennyiben kisiklott volna az a vonat, amely 1903-ban Kijevből Poltavába, Ivan Kotljarevskij költő emlékművének leleplezésére szállította a küldötteket, úgy ez hosszú időre véget vethetett volna az ukrán nemzeti mozgalomnak, lévén hogy a mozgalom majd minden vezetője a szóbanforgó vonat két kocsijában foglalt helyet. Mert hiszen amíg Nyugat-Európában az államnemzettől eltérő etnikai csoportok nyelvi és kulturális törekvései lényegében már soha többé nem léptek túl a brit, francia vagy a spanyol államnemzet keretében a néprajzi sajátosságokon, a Habsburgok, Romanovok, Oszmánok soknemzetiségű birodalmainak területén a 19. században és a 20. század elején másféle fejlődés bontakozott ki. A modern nemzetek kialakulásának kristályosodási pontját ebben a térségben sok esetben néhány személyből álló, az állami és politikai élettől elszigetelten működő viszonylag kis csoportok jelentették, olyanok tehát, amelyek a cseh mozgalom esetében egyetlen helyiségben, az ukránoknál pedig két vasúti kocsiban is elértek volna.

A cseh nemzeti társadalom 19. századi kibontakozása, amint azt Palacký hasonlata is jól jelzi, gyors és sokoldalú volt. A kezdet kezdetén néhány tucat vagy legfeljebb pár száz rajongó, felvilágosult tudós, tanító, pap, falusi írástudó és maroknyi nemzeti öntudatra ébredt polgár jelentet-

te ezt a cseh nemzeti mozgalmat. Az 1848-as forradalmi esztendőben a vezető csoport a kisvárosi és falusi honorácior rétegekre támaszkodva már a cseh nemzet politikai képviselőtének tekintette magát. Politikai programja, mindenekelőtt Palackýnak 1848. április 11-én a frankfurti Ötvenek Bizottságához intézett levele a Németország és Oroszország közt húzódó földrajzi térség bonyolult viszonyai realizisztikus figyelembevételén alapult és végsősoron a terület nemzeteinek szabad föderatív szövetségét követelte. A történeti államjog előnyben részesítése a hatvanas évek elején nem utolsó sorban annak volt a kifejeződése, hogy minden fejlett nemzeti mozgalom kedvező feltételek mellett arra törekszik, hogy politikai céljait saját nemzeti állam keretében érvényesítse. Az egyesületi élet és méginkább a népi táborok mozgalmának erőteljes kibontakozása 1868 és 1871 között, arról tanúskodott, hogy a cseh nemzeti mozgalomba a városi és falusi lakosság széles rétegei szintén aktívan bekapcsolódtak. A prágai cseh egyetemen és az Otto-féle tudományos lexikon szerkesztősége körül csoportosult tudósnemzedék céltudatos munkával törekedett arra, hogy „ablakot nyisson a világra” és több tudományágban valóban európai szintű eredményeket ért el. A kéziratok kapcsán sikerült elfogadtatni a kritikai álláspontot (a cseh írásbeliség ősi eredetét voltak hivatva bizonyítani az ún. královodvorskéi és Zelená hora-i kéziratok, amelyek hamis voltát többek között Masaryk kezdeményezésére sikerült bebizonyítani), ami a cseh-nemzeti társadalom belső erejét bizonyította; s azt is, hogy fokozatosan lemondtak a nemzet romantikus értelmezéséről. Az első általános parlamenti választások idején (átmenetileg persze csupán az ötödik választási kúriában), 1897-ben kialakult és állandósult az öt legfontosabb cseh politikai pártból álló szerkezet, amely nagyobb változások nélkül egészen 1938-ig fennmaradt.

Minden bizonnyal illuzórikus vállalkozás lenne a 19. századi cseh nemzeti fejlődés fentebb említett (és számos más) jelenségében elsősorban valamiféle nemzeti sajátosságokat keresni. Hiszen a kapitalista termelési viszonyok és az ipari forradalom fellendülését minden országban mélyreható társadalmi változások követték, amelyek az egyes nemzetek arculatát is lényegesen módosították. Olyan, privilégiumokkal nem rendelkező rétegeket vontak be a társadalmi, politikai és kulturális életbe, amelyek képviselőit azt megelőzően még a nemzethez tartozók felsorolásában sem vették figyelembe. A francia forradalom ilyen irányban forradalmi változást hozott s ennek hatását az első világháborúig szerte Európában érezni lehetett. Még azokban az országokban is, ahol nemzeti állam létezett, elkeseredett harcok folytak a választójog kiszélesítéséért, a városi és a falusi lakosság széles köreinek politikai aktivitását biztosító lehetőségekért. Persze Európa nyu-

gati részén nem voltak mindig az egymással szomszédos nemzeti mozgalmak céljai és földrajzi kiterjedése összhangban, mint arról például a francia-német ellentétek tanúskodnak a Rajnáért és Elzász-Lotharingiáért folyó küzdelem kapcsán. Végsősoron az eredmény is jelentős mértékben azonos volt: ezeknek a változásoknak a következtében – tömeges, strukturált nemzeti társadalom jött létre – függetlenül attól, hogy kristályosodási gócpontjukat a dinasztikus állam, a privilegizált rendi-politikai nemzet vagy éppen a nemzetébresztők csoportja alkotta-e.

Ha a nemzetet nem csupán mint etnikai-kulturális jelenséget értelmezzük, hanem elsősorban politikai és állami aktivitására helyezük a hangsúlyt (itt most mindegy, hogy önálló államban vagy egy szélesebb államrendszer keretében történt mindez) és a nemzet egyik lényeges jellemzőjeként kiemeljük a nemzeti hovatartozás szubjektív tudatát, nyilvánvaló, hogy a 19. század második felében lezajlott fejlődés magyarázatában a sajátosan nemzeti kérdéskör számára a megszokottnál szűkebb helyet jelölünk ki. Ugyanakkor azzal is számolnunk kell, hogy a kevésbé fejlett területeken, pl. a Sumava vidékén vagy éppen az olyan, nagy gazdasági változások helyszínéeként ismeretes régiókban, amelyek két-három etnikum határmezsgyéjén terültek el, és ahol a regionalizmus továbbra is erősen éreztette hatását, mint például Osztrava és Tešin vidékén, a lakosság nagy csoportjainak betagozódása a nemzeti társadalmakba egészen a 20. századig késett. Nem lehet ugyanis figyelmen kívül hagyni a nemzetiségi határvidékekre (főként Morvaországban) és az ún. „böhmisch” nemességre jellemző két-nyelvűség, nemzeti semlegesség jelentős tényeit. Mert hiszen ha valaki 1918 előtt nem csatlakozott aktívan a cseh nemzeti mozgalomhoz, úgy az még nem feltétlenül jelentette azt, hogy a csehországi német nemzetiségi csoport tagja volt. Az „aki nincs velünk, az ellenünk van” jelszó esetenként lehet a politikai harcok eszköze, de nem volna szabad érvényesíteni a történeti okfejtésben és értékelésben.

Mindazok az erőteljes jelenségek, amelyeket a cseh nemzeti társadalom 19. századi fellendüléséről szólva a fentiekben jeleztünk és amelyek a nemzetébresztők aránylag kis csoportjától a cseh politikai program megfogalmazásán, a cseh nemzeti mozgalom társadalmi bázisának kiszélesedésén és belső megszilárdulásán keresztül a konszolidált politikai pártszerkezet, valamint a gazdasági és kulturális nemzeti intézmények kialakulásáig vezetett, a cseh tartományok újkori fejlődésében kétségkívül rendkívül fontos helyet foglal el, és főként a többi európai ország, ill. nemzet fejlődésében meglevő hasonló jelenségekkel összehasonlítva részletes vizsgálódást érdemel. Mindez aligha vitatható. Mindazonáltal hangsúlyozni szeretnénk, hogy

a cseh nemzeti társadalom a többé-kevésbé egységes nemzetállamok gyakorlatától eltérően területünkön nem volt egyedüli és társtalan nemzeti „struktúra” – még abban az időszakban sem, amikor aránylag fejlett és belül rétegezett közösséget alkotott. Itt most nem is annyira a csehországi, morvaországi és sziléziai német lakosságra gondolunk, amely a lakosság teljes számának egynegyedét-egyharmadát jelentette, de vidékenként meglehetősen szétszórt, felaprózott volt és csak a cseh mozgalommal szembeszállva vált fokozatosan önálló nemzetiségi csoporttá. Ez esetben azonban elsősorban az újkori történelmi fejlődés egyik központi problémája – a nemzet és állam viszonya – foglalkoztat bennünket.

A cseh nemzeti társadalom egészen 1918-ig *állam nélküli nemzet* volt. Ez a tény – a cseh nemzet relatív fejlettsége és belső tagozódottsága ellenére, főként a 19. század végétől – erőteljesen rányomta pecsétjét a nemzeti társadalom egész jellegére, politikájára, kultúrájára és gondolkodására. A tereziánus és jozefinista központosító reformok csak részleges sikereket értek el, de az egységes osztrák politikai nemzet kialakításához szükséges szilárd bázist nem sikerült létrehozniuk. Mindehhez az is hozzájárult, hogy a Habsburg Monarchia (a nyugat- és észak-európai nemzeti monarchiáktól eltérően) egészen a 19. századig nem akart megszabadulni a Római Szent Birodalom egyetemes hagyományaitól. Egészen 1866-ig a Habsburg-dinasztia saját politikai érdekeit nem összpontosította kizárólagosan – vagy akárcsak elsődleges érvénnyel – arra a területre, amelyen a Monarchia végső felbomlásának éveiben uralkodott. Ugyancsak tartós következményekkel járt az az igyekezet is, amely a 19. század közepe táján Itáliában próbálta megmenteni az osztrák hatalmi pozíciókat. Az 1815–1866 közötti németországi hegemonia-harcok, melyek során a bécsi politika gyakran ingadozott, és nem tudta eldönteni, hogy vajon részt vegyen-e, s ha igen, milyen mértékben a német nemzetállam megteremtésében, még végzetesebben befolyásolta a Habsburg Monarchia további fejlődését. A délszláv nemzeti mozgalommal összeegyeztethetetlen Balkán-politikájának következményeit pedig a monarchia már nem tudta átvészelni.

Főleg a 19. század közepétől az osztrák viszonyok között az államélet területe és a nemzeti fejlődés oly szembetűnően eltért egymástól, hogy az például a korabeli angol és francia fogalmak alapján érthetetlennek és fogalmilag nehezen megragadhatónak tűnt. A Habsburg Monarchia egyes nemzeteinek és nemzetiségi csoportjainak politikai képviselői – köztük vezető helyen épp a cseh politikusok – különböző korszakokban számos racionális érvet hoztak fel amellett, hogy Németország és Oroszország között milyen sok előnnyel jár a monarchia államalakulata, de a politiku-

sok semmilyen törekvése, igyekezete sem tudta pótolni azt a belső erőt és érzelmi kötődést, amely (megint csak a nyugat- és észak-európai nemzeti monarchiáktól eltérően) ennél az államalakulattól mint egészénél hiányzott. A modern nemzeti kapcsolatok és a nemzeti öntudatosodás dinamikus ereje nem az állam megerősödését szolgálta, hanem éppen ellenkezőleg gyöngítette azt és fokozatos felbomlásához vezetett. A 19. és a 20. század fordulójától kezdődően pedig még a nemzeti szempontból kétségtelenül privilegizált helyzetben levő német–osztrák és magyar befolyásos politikai erők is fokozott mértékben kritikai álláspontra helyezkedtek a Habsburg Monarchiával szemben. A monarchia egyes nemzetei és nemzetiségi csoportjai végül is szinte versengtek abban, hogy az államtól mint valamely idegen testtől minél inkább elhatárolják magukat.

Az állam képviselője és legfőbb összetartója a 19. század folyamán egészen 1918-ig a Habsburg-dinasztia maradt. A dinasztia korábbi spanyol–itáliai–francia kulturális orientációját Mária-Terézia és II. József uralkodásától kezdődően túlnyomórészt német irányultság váltotta fel. Ugyanakkor 1815 után a Habsburg-politika gyakran éles ellentétbe került a német nemzeti mozgalom érdekeivel. A monarchiabeli összbirodalmi érdekek hosszú időn keresztül ily módon lényegében a dinasztia és a császár iránti hűséggel voltak azonosak. Mindazonáltal a korabeli megfigyelők közül sokan a 19. század végefelé arra mutattak rá, hogy ez a monarchia iránti általános jellegű kapcsolódás jelentősen meggyöngült, s helyébe az öregedő Ferenc József iránti személyes tiszteletadás lépett, amely nem ritkán enyhén irónikus színezetet is kapott. Hiszen például „az öregúr” emberi megpróbáltatásai fölött még Svejk is őszintén sajnálkozott: Miksa bátyját 1867-ben a mexikói forradalmárok végezték ki, egyetlen fiát, Rudolf trónörökösét 1889-ben nem egészen megnyugtatóan tisztázott körülmények között vesztette el, ami kiterjedt pamflet irodalom témájául szolgált (bár az ilyen jellegű munkákat Ausztriában be is tiltották, mégis széles körben elterjedtek). Felesége, Erzsébet 1898-ban egy olasz anarchista merényletének áldozata lett, és végül, minden rossz betetőzéseként Ferenc Ferdinándot, az újabb trónörökösét is merénylők ölték meg. És mindezt Ferenc József átélte és túlélte.

Persze nem gondolom azt, hogy helyes lenne, ha mi csehek a Habsburgokra – s mindenekelőtt Ferenc József 68 évnyi uralkodására – csak Hasek Svejkjének szemével néznénk. Az 1918 óta eltelt időszakban a korábbi korokra vonatkozó cseh nemzeti hagyományok túlnyomórészt a Habsburg Monarchia negatív értékelésére és a vele szemben folytatott – akár nemzeti, akár pedig társadalmi – ellenállás dicsőítésére épültek. A tör-

ténelmi igazság azonban véleményünk szerint bonyolultabb és ellentmondásosabb volt. Éppen azért, hogy a II. József, illetve a 19. század ötvenes éveinek forradalom utáni rendszere által kezdeményezett központosító törekvések nem jártak sikerrel és a Habsburg-politika lemondott az egységes osztrák társadalom létrehozásának reményéről, a monarchia viszonylag kedvező feltételeket teremtett több nemzeti társadalom gazdasági, társadalmi és kulturális felemelkedéséhez. Mindenesetre ezek a feltételek – bár 1867 után csak a Monarchia nem magyarországi részében – a többi soknemzetiségű államokénál kedvezőbbek voltak. Mindez bizonyára sokkal inkább a Habsburg Monarchia vezető köreit jellemző tehetetlenségnek, mintsem valamiféle jószándéknak volt a következménye. A felbomlást megelőző utolsó öt évtizedben például a lengyeleknek Galíciában sokkal jobb lehetőségeik voltak a nemzeti fejlődésre, mint Lengyelország Porosz- illetve Oroszországhoz csatolt részeiben. De még az erős lengyel nyomásnak kitett galíciai ukránok számára is az ukrán nyelv és kultúra fejlesztése terén az osztrák uralom teremtett viszonylag legkedvezőbb feltételeket. Hasonlóképpen azt is be kell vallanunk, hogy 1860 után a cseh nemzeti társadalom erőteljes fejlődése elé a Habsburg Monarchia már nem gördített nagyobb akadályokat.

Úgy tűnik, hogy a lakosság – korábban privilégiumokkal nem rendelkező és politikai jogaitól megfosztott – alacsonyabb rétegeinek társadalmi előrelépése a kapitalizmus fellendülésének korszakában elválaszthatatlanul összefonódott azzal a folyamattal, melynek keretei között ezek a rétegek fokozatosan bekapcsolódtak az egyes nemzeti társadalmakba. Talán épp ez a magyarázata annak is, hogy mindazok az intézkedések, amelyeket az osztrák állam a szélesebb néptömegek társadalmi helyzetének, műveltségének megjavítására, illetve emelésére foganatosított, végső soron az egyes nemzeti mozgalmaknak is javára vált. Joggal lehet ilyen összefüggésben rámutatni pl. arra, hogy a 19. század vége felé a cseh nemzet a világon az elsők közé tartozott az analfabetizmus legalacsonyabb százalékát felmutató nemzetek sorában, és hogy a korabeli viszonyok között a cseh lakosság átlagos műveltsége valóban magas volt. A cseh nemzetéresztői hagyományok e téren szerzett érdemei vitathatatlanok ugyan, de az osztrák állam iskolapolitikájának rendkívüli jelentőségéről sem illenék megfeledkezni. És itt nem csupán a Mária Terézia vagy II. József által elrendelt iskolareformokról van szó, amelyeket a későbbi cseh nemzeti mozgalom a felsőfokú iskoláztatásban erőltetett németesítés miatt legalább is felemás érzésekkel szemlélt. De gondoljunk például az 1869. évi liberális iskolatörvényre, amely elrendelte a nyolcéves kötelező iskoláztatást, és a

tanulók döntő többsége számára elérhetővé tette a polgári iskolát; pedig ezt a törvényt akkor dolgozták ki és fogadták el, amikor a cseh képviselők nem vettek részt a parlament munkájában és a kormánnyal szemben határozott ellenzékét alkottak. Másrészt aligha lenne helyeselhető, ha az osztrák iskolapolitika kritikátlan dicsérgetésére vállalkoznánk és figyelmen kívül hagynók pl. azokat az akadályokat, amelyeket a német-osztrák politika hosszú éveken keresztül a brünni cseh egyetem létesítésével szemben támasztott.

A régi Ausztria történelmi valósága maradandó nyomokat hagyott a cseh nemzeti társadalom arculatán és jellegében, mégha ezt a kortársak többnyire egyáltalán nem is tudatosították. Gondoljunk csak például arra a nem deklarált, de szinte általánossá vált osztrák politikai alapelvre, mely szerint semmin sem kell változtatni mindaddig, míg az már többszörösen elodázhatatlanná nem vált, amíg a változást a körülmények ereje ki nem kényszerítette. A lényegbevágó intézkedések és változtatások többségét nem tizenkettő előtt öt perccel, hanem tíz perccel utána hajtották végre, mégis fejvesztve és meggondolatlanul, olyan körülmények között, amikor azok, akiket a reform érintett, már nem tekinthették azt a kormány engedményének és elégedetlenségének annak nagyságával. Bár időnként céltudatos politikának is tűnhetett a senki igényeit sem teljesen kielégítő egyensúlyozás művészete, főként Taaffe gróf 14 éves miniszterelnöksége idején, de többnyire ez a módszer jelentette a tengernyi problémából az egyetlen kiutat. Külön fejezetbe tartozik a Habsburg-ház hirhedt hálája, amely a kritikus pillanatokban éppen azokat sújtotta, akik a Habsburgokat hosszú időn keresztül hűségesen szolgálták, de ilyen vagy olyan okból kényelmetlenné váltak. Ismeretes Metternich herceg esete, aki közel negyven éven keresztül az osztrák politika központi alakja volt, de mikor 1848. márciusában a forradalmi Bécs nyomására elbocsájtották, senki sem akadt az udvarban, aki megkérdezte volna tőle, hova megy, hol kíván élni. A cseh politika ugyancsak hiábavalóan hivatkozott a Habsburgok iránt 1848-ban és 1866-ban tanúsított hűségére: az udvar csak az előtt hátrált meg, aki a legerősebb és leghangosabb volt. És így például a cseh politika hivatkozhatott ugyan az 1848. április 8-i és az 1871. szeptember 12-i császári leiratokra, vele szemben a csehországi német politika az ellenkező – még ha nem is mindig olyannyira ünnepélyes – szavakra, ígéretekre támaszkodhatott.

A csehek tehát a 19. század második felében és a 20. század elején állam nélküli nemzetet alkottak, de csupán abban az értelemben, hogy nem volt önálló *nemzeti* államuk, amelyet öntudatosan magukénak vallottak volna. Ugyanakkor a fennálló állam valósága, amely nemzeti területü-

ket is magában foglalta, kétségtelenül hatott rájuk. A cseh nemzetet ezernyi kötelék fűzte ehhez az államhoz, akár tudatosult, akár — és a csehek többségét ez jellemezte — nem tudatosult bennük ez a tény. Ez az összefonódás „pozitív” formájában éppúgy megnyilatkozott — az állami társadalmi és politikai élet néhány jellegzetes vonásának átvétele és fenntartása révén — mint „negatív” értelemben, azaz hogy a cseh nemzeti társadalom néhány jellegzetessége az állammal szembeni ellenzékben vagy éppen nyílt ellenállásban alakult ki. Bizonyos tekintetben egészen kedvező helyzet jött így létre — a csehek jelentős mértékben részt vállalhattak az állam gazdasági, politikai és kulturális életében (kivéve a diplomáciai szolgálatot, a bürokrácia és a hadsereg döntő pozícióit, ahol a nemzetileg öntudatos csehek aránya elenyésző volt vagy éppen nem is került közülük senki ezekre a posztokra), ugyanakkor nem kellett felelősséget vállalni ezért az államért.

Az emberek tudatában ily módon egyre határozottabbá vált az a meggyőződés, hogy az állami és nemzeti élet közt eltérések, sőt gyakran ellentétek vannak. Az egész államot szem előtt tartó gondolkodás egyre inkább ritkaságnak számított — mégpedig nem csupán a cseheknél. Az egyes nemzeti társadalmak a központi hatalommal szemben maximális függetlenségre törekedtek és a társadalmi, politikai folyamatok is egyre inkább ezeknek a nemzeti közösségeknek a keretei között zajlottak. Minden bizonnyal fontos következménye volt mindennek az, hogy ilyen viszonyok között szó sem lehetett a porosz eset megismétlődéséről, ahol is az államot mint a legfelsőbb bölcsesség kifejeződését istenítették, de a másik oldalon nem alakulhatott ki a nyugat-európai liberalizmus szellemében az állam és a polgár természetes viszonya sem. A 19. század második felének cseh nemzeti társadalmában, hasonlóképpen, mint pl. a csehországi németeknél az öngazgatási szervezetek, valamint a politikai, kulturális, gazdasági vagy éppen rendi egyleteknek olyan kiterjedt rendszere alakult ki, amely jelentős mértékben pótolni tudta az állampolgároknak nemzeti államban valószínűleg természetesebb és kevésbé erőszakolt formák közötti érvényesülését. Ezekkel az egyesületekkel szemben a fennálló osztrák „kincstár” mindig is idegen maradt, amelyet meglopni vagy becsapni érénynek számított, és amely a maga járási hejtmanjaival, államrendőrségével, csendőrségével és más fölöttébb kellemetlen hivatalaival olyan ügyekbe ártotta bele magát, amelyhez pedig semmi köze sem volt, ugyanakkor pedig kötelességét nem teljesítette (amit egyébként minden társadalmi réteg másként képzelt el).

Ha mármost állandóan szem előtt tartjuk, hogy a cseh nemzeti társadalom a 19. század második felében és a 20. század elején területünkön a

társadalmi valóságnak csupán egy – jóllehet egyre növekvő – részét jelentette, úgy az alábbiakban ennek a társadalomnak néhány *belső* problémájára próbáljuk összpontosítani figyelmünket. Fel szeretnénk hívni a figyelmet arra, hogy a „nemzeti társadalom” fogalmának használatával a lakosság azon rétegeinek és csoportjainak tagozódását, *belső* strukturálódását kívánjuk hangsúlyozni, amelyek a vizsgált időszakban a cseh nemzet tagjainak vallották magukat. Az első Csehszlovák Köztársaság hivatalos hagyományértelmezése igyekezett elhatárolódni a Habsburg Monarchia örökségétől, és ennek jegyében túlságosan egyoldalúan az 1918 előtti cseh társadalomnak csak néhány jellegzetességét emelte ki, mint például demokracizmusát, antiklerikalizmusát, az idegen eredetű nemesség és a német kulturális befolyás elutasítását, valamint a Habsburgok elleni aktív ellenállást, úgy, ahogy azt legerőteljesebben a Sokol-szervezet tagjai vagy a legionáriusok megtestesítették. Ezzel nem kívánjuk azt mondani, hogy 1918 után a cseh nemzeti környezetben nem jelentkeztek másfajta tendenciák is, amelyek például a közös „csehszlovák állameszmében” testesültek meg, de mégis az osztrák éra alatti cseh nemzeti mozgalom sokoli és legionárius értelmezése volt mindegyik közül a legbefolyásosabb. Ez a fajta hagyomány olyan illúziót keltett, mintha a cseh nemzet a Habsburgok, a nemesség, a katolikus egyház ellen vívott harcában alapvetően egységes lett volna, és ebből a nemzeti egységből csupán az árulók és osztrákbarátok maroknyi csoportja zárta volna ki saját magát.

A csehszlovák marxista történetírás által 1948 után kidolgozott nemzeti forradalmi koncepció azzal élte ki ezt a két világháború között elterjedt hagyományértelmezést, hogy az 1848–1918 közötti korszak vezető cseh politikai képviselőinek többségét a cseh nemzeti érdekek következtelen képviselőivel vádolta, mondván, hogy a cseh polgárságot korlátolt osztályérdekek vezették. Az egész nemzet elvi egységének feltételezését egy olyan nem kevésbé illuzórikus koncepció váltotta fel, amely a néptömegek mindenkori haladó történeti szerepét hangsúlyozta: a néptömegek törekedtek a nemzeti és a társadalmi felszabadulásra, de a polgári politikusok megtevesztették és helytelen útra terelték őket. Nem lenne helyes, ha itt nem jegyeznénk meg, hogy ilyen kiélezett formában ez a felfogás csupán néhány, jórészt általános jellegű munkában jelentkezett, de különféle változatban az ötvenes években meghatározó szerepet töltött be. Az 1848-as forradalmi év Palacký, Rieger- és Havlíček-féle liberalizmusával szemben a radikális demokratákat mint a népi érdekek következetes (vagy kevésbé következetes) képviselőit emelték ki. A későbbi korszakra vonatkozóan nem csupán az ó-csehek, hanem az ifjúcsehek politikáját is éles bírálatban

részesítették, mert hiszen például az 1868 őszén bekövetkezett kritikus pillanatban nem voltak hajlandók a csehországi népi és nemzeti forradalom élére állni. A cseh néptömegek nemzeti vágyait kifejező igazi képviselőknek elsősorban a költőket, írókat és a kultúra más területein működő egyéneket kiáltották ki, mondván, hogy ők verseikkel, dalaikkal legalább képletesen ki tudták fejezni azt, ami elől a bátortalan politikusok kitértek. A nép és nemzet „forradalmi hagyományainak örökét” ezt követően a forradalmi munkásmozgalom veszi át, melynek sorai közt a 19. század végétől a történészek rámutattak arra az ellentétre, amely a munkástömegek érdekei és a szociáldemokrata párt opportunistá, később „áruló” vezetői közt húzódott.

Magában a történelem nemzeti forradalmi koncepciójának alapjában nem csekély belső ellentmondások rejtettek. (Itt jegyezzük meg, hogy ez a cseh felfogás távolról sem volt egyedülálló, sőt egyik-másik, főként a magyar koncepció, jóval radikálisabb volt.) A néptömegek a történelmi események nagy részében kényszerű anonimitásban maradtak, mert egyetlen vezető személyiség sem volt oly mértékben következetes, hogy megfelelhett volna azoknak a magas követelményeknek, amelyeket a történészek támasztottak. A szomszédos szocialista országokban elfogadott nemzeti forradalmi történelmi koncepciókat nem lehetett teljes összhangba hozni, hiszen a 19. század folyamán az egymással szomszédos nemzeti mozgalmakban, leggyakrabban éppen a radikális és forradalmi erők esetében, a célok és a földrajzi kiterjedés tekintetében objektív ellentétek álltak fenn. Így azután ezek az ellentétek új síkon szükségszerűen újratemelődték (pl. cseh–német, magyar–szlovák vagy magyar–román viszonylatban). És mindez nem azon múltott, hogy az egyik fél Marx és Engels 1848-as forradalommal kapcsolatos kijelentéseinek dogmatikus magyarázatára hivatkozott, míg a másik fél inkább önálló kutatásokra alapozott, a probléma gyökere magában a nemzeti koncepció lényegében volt. A munkásmozgalom történetének vonatkozásában eltérő, a nemzeti történelemnél sokkal szigorúbb értékelő kritériumok léteztek, és így például a szociáldemokrácia jobboldali vezetőit burzsoá nacionalizmussal vádolták, sőt keményen elítélték, holott a nemzeti politika más irányával, pártjaival összehasonlítva nemzeti szempontból vitathatatlannul a legmérsékeltebbek közé tartoztak.

Nem nehéz megállapítanunk, hogy a történelmi igazság e téren is bonyolultabb és ellentmondásosabb volt. Erről azt hiszem nem kell vitatkoznunk. A pusztá tagadásnál azonban jóval nehezebb az új utak és kiutak keresése, ami az 1848–1948 közötti cseh történelem esetében semmiképpen sem jelentheti a marxizmus előtti nemzeti koncepcióhoz való visszatérést.

Hisz aligha lehetne figyelmen kívül hagyni, hogy a magát marxistának valló új cseh történész-nemzedék 1948 utáni jelentkezése a korábbi kutatásokkal összehasonlítva jelentős módszertani és faktográfiai előrelépést eredményezett, mindenekelőtt a gazdaságtörténet, a történeti demográfia területén, illetve a gazdasági változásokkal és a munkásmozgalom kibontakozásával kapcsolatos társadalmi összefüggések feltárásában. Az is vitathatlanul indokolt volt, hogy a nemzeti-politikai fejlődés különböző kérdéseiben az osztályösszefüggésekre helyezték a hangsúlyt. Az új, kiegyensúlyozottabb történelmi megközelítésben bizonyos értelemben azt kellene megpróbálni, hogy a társadalmi fejlődés néhány más területén is, mint pl. a nemzet és állam kérdéseinek vizsgálatában ugyanolyan objektív elemzés érvényesüljön, mint az ipari forradalom esetében. Természetesen nem lehet a gazdaságtörténet kutatási módszereit mechanikusan átvenni a politikai és kulturális fejlődés tanulmányozásában, ez minden bizonnyal abszurd dolog lenne. Mi itt elsősorban a történész által használt összes alapfogalom kritikai értékelésére gondolunk, hogy ily módon lehetővé váljék a kutató maximálisan objektív megközelítése azoknak a jelenségeknek, intézményeknek a vonatkozásában is, amelyekhez érzelmileg kötődik.

Véleményünk szerint ez rögtön a kutatás kezdeti stádiumában két fontos feltétel megvalósulását jelentheti. Az egyik, mint azt már jeleztük, az, hogy a korlátolt nemzeti szemponttól nem csupán a végső értékelésnél, hanem már magánál a történelmi tények megközelítésénél lemondanánk. Hiszen a manapság magunkénak vallott társadalom jellege, kialakulása szempontjából nem csupán azok a történeti tendenciák, jelenségek, intézmények bizonyultak meghatározó jelentőségűeknek, amelyeket a nemzeti történelembe szoktunk besorolni, hanem ezeknél jóval szélesebb összefüggések is. Mint általános alapelvet, mindezt többé-kevésbé el szokták fogadni, de a benne megfogalmazott követelmény gyakorlati alkalmazása egyáltalán nem könnyű. Ami például konkrétan az 1918 előtti korszakra vonatkozó, általánosan használatos nemzetitörténelem-értelmezésünket illeti, rá szoktunk mutatni az európai nagyhatalmak közti viszony globális jelentőségére, az egyes diplomáciai akciók hatására, a cseh munkásmozgalomnak a nemzetközi szocialista fejlődéssel való összefüggéseire, ugyanakkor az ennél jóval szorosabb és valóban mindennapos összefüggésekre, mint amilyen a cseh társadalom viszonya az osztrák államhoz (mégpedig nem csupán az annak elnyomó politikájával szemben kifejtett ellenállás formájában), vagy a cseh tartományok német, illetve nemzetiségileg nem elkülönülő lakosságához. A 19. század második felében a társadalmi, politikai, kulturális élet nacionalizálása kétségkívül jelentős mértékben előrehaladt,

de nem vagyunk benne bizonyosak, hogy valóban olyannyira magában foglalt-e mindent, amint az néhány későbbi történeti okfejtés alapján tűnhet. Az egyetlen nemzet szempontjára korlátozott megközelítés nem csupán egy másik, rendszerint szomszédos nemzet szempontjaival való konfliktus veszélyét hordozza magában, hanem ráadásul megfosztja a kutatót annak lehetőségétől is, hogy néhány jelentős, de nemzetileg nem elkülönülő történeti tendenciát, értéket is regisztrálhasson, megfigyelhessen.

A másik feltétel, amely részben összefügg a korlátozott nemzeti szempont kritikájával, de mégis általánosabb jellegű, a fekete-fehér értékelések meghaladásának szükségzerűsége. Ez a fajta minősítés „a mi emberünk” versus „az ellenség” ellentétből származik. A történeti irodalomba az ehhez hasonló tendenciák a cseh–német politikai küzdelmekből és a nemzeti táboron belül is gyarapodó politikai csatározásokból kerültek át. A 19. század utolsó évtizedeiben az ifjúcseh és a nemzeti radikális álláspont kivált és elkülönült a cseh politika túlnyomórészt arisztokratikus, konzervatív és klerikális irányzataitól, s ezzel párhuzamosan arra is mind több hajlandóságot mutatott, hogy leértékelje és csökkentse ezeknek a csoportoknak a jelentőségét a korábbi időszak cseh nemzeti fejlődésének vonatkozásában is. Ez a fekete-fehér értékelés – a politikai és ideológiai harc aktuális szükségleteinek megfelelően – még markánsabban jelentkezett 1950 után T. G. Masaryk és az egész realista csoport cseh politikai életében betöltött szerepével kapcsolatban. A kommunisták és a szocialisták közt az első világháború után folyó eszmei és politikai harcok nem csekélyebb súllyal nehezedtek a Csehszlovák Szociáldemokrata Párt és a századforduló előtti és utáni egész cseh munkásmozgalom értékelésére is. Az időbeli távolság révén biztosabbá váló történész-látásmód azonban véleményünk szerint a fent jelzett és más hasonló küzdelmet nem értékelheti úgy, mint „a nemzeti egység” valamiféle megbontását vagy szétverését, vagy éppen elárulását stb. Ha valódi politikai és eszmei elkülönülésről van szó, amely társadalmi tagozódáson és a különféle érdekek találkozásán alapul, sokkal inkább a nemzeti társadalom erejét, mintsem gyengeségét bizonyítja.

Ez azonban már egy szélesebb probléma, amely a történeti koncepció egészével függ össze. Ha elutasítjuk azt az álláspontot, amely a múltban csak haladó hagyományokat keres – minthogy nem csupán azok iránt az események és személyiségek iránt érdeklődünk, akiket saját hősi eleink galériájába szeretnénk besorolni, hanem igyekszünk megragadni mindent, ami lényeges, ami az adott térben és időben a társadalmi fejlődést formálta és befolyásolta és ami ilyen vagy olyan formában tovább él – nos, ebben az esetben összehasonlíthatatlanul szélesebb problémakörrel kell foglalkoz-

nunk, mint korábban. Ha így értelmezzük a történelmet, akkor nem olyan kérdéseket teszünk fel elsősorban, hogy ki tartozik és ki nem tartozik a nemzethez vagy hogy ki volt a mi osztályellenségünk vagy szövetségeseink ötven, kilencven évvel ezelőtt, merthogy az ilyen kérdések erőszakolt és ahistorikus aktualizálására ösztönözhetnek, ami viszont legfeljebb arra alkalmas, hogy a történelmet a szélesebb közvélemény előtt diszkreditálja. Nekünk például az a véleményünk, hogy épp úgy, mint ahogy nem helyes figyelmen kívül hagyni az osztrák állam vizsgálatát, ugyanúgy nem lehet hosszabb ideig elhanyagolni az úgynevezett történeti „böhmisch” nemesség jelentőségét sem. Lehet ugyan vitatkozni arról, hogy a 19. század hatvanas éveitől a nemességgel létrejött szövetség előnyös vagy előnytelen volt-e a cseh nemzeti mozgalom számára, de úgy tűnik, hogy az arisztokrácia soraiból kikerülő személyek száma, akik még a 20. század elején (sőt részben később is) csehnek vallották magukat, nagyobb volt annál, mint ahogy azt az általánosan elfogadott ifjúcseh értelmezés-értékelés feltételezte. Mert hiszen bár nem feltétlenül meggyőző érv az a támogatás, amelyet a történeti nemesség egy része a Cseh Olimpiai Bizottságnak legalább is pártfogásával nyújtott, de okvetlenül arra figyelmeztet, hogy nem mindig méltányoljuk kellőképpen a cseh tartományi országgyűlésnek és a tartományi bizottságnak a cseh nemzeti fejlődésben az osztrák éra alatt betöltött szerepét.

Természetesen egyáltalán nem arról van szó, mintha az összes Lobkowitzból, Schwarzenbergből stb. nemzetileg öntudatos csehek szeretnénk kreálni, ami legalább olyan történelmietlen vállalkozás lenne, mint az a sok cseh–német, lengyel–német vita, amelynek tárgya a múlt nagy személyiségeinek nemzetiségi hovatartozása, holott az illető személyiségek számára a modern nemzeti felfogás szubjektíve idegen valami volt. Ugyanakkor látnunk kell azt, hogy a történeti Csehország tradíciói és fontos tartományi intézményei révén rendkívül fontos szerepet játszott a modern cseh társadalom kialakulásában (mégha személy szerint a szerzőtől távol áll Morvaország szerepe kisebbitésének szándéka). Természetesen mindez a cseh tartományi patriotizmus szellemében működő és gondolkodó politikai személyiségekre is érvényes. Hasonló problémával találkozunk egy másik területen, az 1918 előtti osztrák államapparátusban dolgozó, viszonylag nagy számú cseh hivatalnok esetében, akik közül sokan a cseh nemzettel csak a monarchia felbomlása után vállaltak politikailag is közösséget. De nem volt ez másképp az osztrák tisztikarban sem, különösen az alacsonyabb funkciókban levők esetében. Túlságosan olcsó dolog lenne, ha az osztrákpártiságot, majd később a kollaborációt mint a cseh nemzeti ho-

vatartozással összeegyeztethetlen magatartást értékelnénk. Nem beszélve arról, hogy „az állam nélküli nemzetben” ez meglehetősen szokványos folyamat, az ehhez hasonló minősítés a soknemzetiségű állam politikai és társadalmi viszonyainak megengedhetetlen leegyszerűsítéséhez vezetne, hiszen ebben az államban a nemzetek és a nemzetiségi csoportok nem egymástól elválasztva éltek és jogilag sem volt kötelező a nemzetiségi hovatarozás megjelölése.

Az említett és néhány más átmeneti jelenség ellenére különösen a 19. század hatvanas éveitől kezdve a cseh nemzeti társadalom központi magva még erőteljesebben kikristályosodott és a cseh nyelvű-kultúrájú etnikum túlnyomó többségét politikai értelemben is integrálni tudta. Még a hatvanas években az összes nem határmenti, csehországi város igazgatása cseh kézre került (České Budějovice kivételével). Ez a folyamat Morvaországban lassúbb volt, és a legnagyobb morvaországi városokban (Brünn, Olmütz, Jihlava, Osztava) 1918 októberéig sem fejeződött be. Az 1848-as forradalmi esztendővel összehasonlítva jelentős változásként értékelhető a morvaországi cseh politikában az a tény, hogy lényegében teljesen a nemzeti mozgalom fő áramlatához igazodtak, és alárendelték magukat Prágának. A csehországi nemzetiségi viszonyokat az ausztriai alkotmányos élet kezdetétől olyannyira az elkülönülés, körülhatároltság jellemezte, hogy a birodalmi és tartományi választások során a városi és a falusi választók kúriáiban a választási körzeteket lényegében állandó jelleggel felosztották a cseh és a német képviselők közt, s ily módon változásokra csupán a kereskedelmi és kisipari kamarák kúriájában kerülhetett sor (ott is csupán kezdetben) és persze a nagybirtok esetében, amelynek képviselői a cseh tartományi országgyűlésen a mérleg nyelvét jelentették. De még a szocialista munkásmozgalom is a német és a cseh nemzeti környezetben elkülönülten bontakozott ki Csehországban – nem így Morvaországban. Ugyanakkor a munkásság legfejlettebb csoportjai, amelyekből a szocializmus úttörői is kikerültek, a német és a cseh demokratikus kispolgári mozgalmak keretei közt tettek szert első politikai tapasztalataikra.

Az egyre gyarapodó cseh nemzeti társadalom szociális összetételére a 19. század folyamán mindvégig – mind mennyiségi, mind pedig minőségi mutatók alapján egyaránt – a városi kispolgárság és a parasztság túlsúlya a jellemző. A cseh nemzet 1848. évi első jelentős politikai megnyilvánulása után még jó néhány évtizedre volt szükség ahhoz, hogy a századforduló után a cseh nagyburzsoázia rétege is erőteljesebben megnyilatkozzék, de ez a réteg származásában, jellegében és gondolkodásában szintén szorosan összefonódott a kispolgársággal. A csehországi történeti nemesség egész sor

kérdésben támogatta a cseh nemzeti mozgalmat, de a lengyel és a magyar arisztokráciától eltérő módon sohasem azonosította magát vele és nem tartotta magát a mozgalom részének sem. Engels az angol társadalomban a mindenre kiterjedő polgári befolyásról beszélt, ami abban jelentkezett, hogy a polgárság mellett polgáriasodott arisztokrácia és polgáriasodott munkásosztály létezett. Ezzel szemben a cseh nemzeti társadalom alapvonásának és eszményének hasonló alapon – az ilyen jellegű általánosítások pontatlanságait beszámítva – a *kispolgáriságot* tekinthetjük, mégpedig abban a formájában, ahogy az a 19. század második felében kialakult. A kispolgári életmód a termékenyebb cseh vidékeken is jelentős mértékben elterjedt, és már a 19. század hatvanas éveiben szokássá vált az újságolvasás, az emberek színházba jártak, és ezerszámra alakultak az egyesületek. A cseh vidék túlnyomó részének műveltsége és kulturális szintje nem csekély mértékben különbözött az észak-németországi, lengyelországi, magyarországi, balkáni vagy oroszországi viszonyoktól, ahol a kiterjedt mezőgazdasági területek a városi (vagy kisvárosi) civilizáció szintjétől gyakran nagyon elmaradtak. Elmondhatjuk, hogy a cseh munkásosztály is a maga módján és jellegét tekintve nagyrészt szintén kapcsolódott a kistermeléshez, amely többek között a gyakran emlegetett cseh kézműves fortélyok bölcsője is volt és a kispolgári rétegek közé való felemelkedés a kialakuló cseh nagyipari munkásság számára is természetes eszmény maradt.

A kispolgáriság nem szereti a különbségeket és ellentéteket, a kispolgári eszményt a középser, az átlag jelenti. Ehhez többek között hozzátartozott a lakosság viszonylag magas átlagos műveltsége, politikai és kulturális aktivitása, egyszersmind azonban megkülönböztetés, irigység és intolerancia mindazokkal szemben, akik gondolkodási szintjükkel ezt az átlagot meghaladták. Az átlaglét éppen a 19. század második felében vált a cseh nemzeti élet legállandóbb jellemzőjévé. Addig beszéltek a kis nemzetről, a kis lehetőségekről, kisszerű viszonyokról, amíg mindebből kibontakozott az átlagos cseh kisember kultusza. Matěj Brouček, a satirikus, Kondělik papa pedig enyhén ironikus beütéssel, a pazarlóan konstruktív típusa volt a cseh kisember figurájának. Josef Švejk életbölcességével különbözött tőlük, ugyanakkor mindegyiküknél közös vonás, hogy a lehetőségek szerint a legjobban és legkényelmesebben élhessék saját életüket ebben az elátkozott világban. A cseh átlagember jellemző tulajdonságai közé tartozott az áldozatkészség éppúgy, mint a meggyötörtség, a hangyaszorgalom, a bátorság hiánya, a kitartás és a kockázattól való húzódozás. A nemzeti karakterről nehéz másképp beszélni, mint problematikus általánosítások formájában, de ha ennek jogosultságát csak egy kicsit is elismerjük, akkor arra a

következtetésre jutunk, hogy a cseh nemzeti karakter kialakulásához a cseh nemzeti mozgalomnak Ausztria fennállása idején végbement fejlődése rendkívüli mértékben járult hozzá.

A kicsiség érzésének kompenzálásaként szívósan törekedtek a cseh nemzet nemzetközi elismerésének megszerzésére. A 19. század végi és 20. századi eleji cseh társadalom jellegének megfelelően a csehek legkifejezőbb elismerésére a II. Internacionálé, a nemzetközi munkásmozgalom csúcs-szerveinek keretei között került sor, ahol is a csehszlovák szociáldemokráciát az angol, francia, német, osztrák és orosz szociáldemokratákkal együtt a hat legerősebb európai munkáspárt közé sorolták. Hasonló önálló képviselőket vívtak ki a csehek („Csehország” területi megjelöléssel) a Nemzetközi Olimpiai Bizottságban és néhány más nemzetközi szövetségben. A politika területén elismeréssel találkozott a cseh képviselők 1870. decemberében Elzász-Lotharingia tervezett annexiója ellen tiltakozó határozata, a századforduló idején pedig Karel Kramář néhány cikke járta be a világsajtót, de a nemzetközi politikai közvéleménynek döntő többségében az első világháború záró szakaszáig a cseh kérdéstről és a cseh politikáról egyáltalán semmilyen elképzelése sem volt. A cseh nemzeti mozgalmon belül Dobrovský és Havlíček óta örök témát jelentett a nagy szláv Oroszország által a cseheknek nyújtott lehetséges segítség illúziójával való leszámolás. Jóllehet a kultúra területén, például az orosz irodalomból készült szép számú cseh fordítás vagy a cseh zeneszerzők oroszországi működése révén nem csekély kapcsolatok léteztek, rendszerint nagy csalódással zárult minden olyan eset, amikor a cseh lakosság nagyobb csoportjai ez irányban fokozott reményeket tápláltak és közben szembetalálták magukat a cári Oroszország valóságával. Ez az eset fordult elő a volhiniai cseh kivándorlókkal a 19. század utolsó évtizedeiben vagy az első világháború elején a cseh hadifoglyokkal is.

A cseh nemzeti mozgalomnak az önálló, Béctől független külpolitikára való törekvése néhány esetben jelentős bonyodalmakhoz vezetett, amit gyakran egyszerűen a világban zajló eseményekről való tájékozatlanság okozott. Példaként a prágai városi tanács századforduló táján kifejtett aktivitását említhetjük, melynek keretében mint „a cseh nemzet nem hivatalos kormányja” a prágai városi tanács közvetlen kapcsolatokat igyekezett teremteni Párizssal, Londonnal, Pétervárral és a világ akkori más nagyvárosaival. Az ellenzéki körök – cseh környezetben főként a szociáldemokraták és a realisták közül sokan – rámutattak arra, hogy a prágai városi tanácsnak arra ugyan nincs elég eszköze, hogy a város rekonstrukcióját és korszerűsítését megvalósítsa, de a prágai küldöttség nem hiányozhatott

egyetlen új polgármester beavatási ünnepségéről vagy hasonló rendezvényről sem, az európai fővárosokban. A prágai tanácsurak ráadásul kellemetlen tévedésbe is belebonyolódtak a párizsi városi vezetéssel való kapcsolataikban, amikor is 1899-ben a jobboldali nacionalisták által kézben tartott párizsi városi tanács képviselői Waldeck-Rousseau és Combesse demokratikus-republikánus kormányaival szemben kiélezett ellenzéki magatartást tanúsítottak. Prágai látogatásuk alkalmából a párizsi vezetők egymást szárnyalták túl a saját kormányuk elleni támadásokban, mondván, hogy az német és zsidó befolyás alatt áll, behódolt a „dreyfusizmusnak”. A prágai újságok közül a tekintélyes Národní listy kíméletlen bírálatban részesítette mind a két kormányt és azokról mint „nemzetközi árulókról”, kozmopolitákról, „internacionalista és hazafiatlan söpredékről” emlékezett meg. Ez a néhány évig tartó konfliktus a francia–cseh politikai kapcsolatok komoly lehülését okozta, és nem éppen üdvös módon, a prágai francia konzulátus tevékenységében is jelentkezett.

A cseh társadalmi és politikai élet kicsisége és korlátozottsága komoly problémát jelentett, amely már a nemzeti ébredés kezdetétől foglalkoztatta a vezető szerepet játszó kritikai szellemiségű politikusokat, közéleti személyiségeket. Erről a kérdérről 1886. december 20-án Masaryk és Herben Čas című lapjának vezércikkében Hubert Gordon Schauer az alábbi kiélezett formában gondolkozott el: érdemes-e vajon ezért az önálló nemzeti létért, annak védelmére oly sok áldozatot hozni, ha az ilyen kicsiséget tesz lehetővé; vajon valóban olyan nagy a nemzeti önállóság kulturális értéke? Általánosabban megfogalmazva, figyelmeztetés ez minden nemzet számára, lett légyen az újra aktivizálódott „történeti”, vagy újonnan kialakult nemzeti társadalom, hogy saját létezését egyik se tekintse magától értetődőnek és kétségbevonhatatlanul pozitívnak, ha közben nem teremt nemzetközileg elismert kulturális értékeket. Ilyen értelemben a schaueri kérdésnek mint a nemzeti önelégültségre való figyelmeztetésnek, az attól való óvásnak vitathatatlanul nagy jelentősége van, egyszersmind a fokozott kulturális aktivitásra való felszólítás is kiolvasható belőle. A cseh nemzeti társadalomnak a 19. század kilencvenes éveitől az első világháborúig terjedő történelmi fejlődése, tehát az az időszak, amely több tekintetben is az újkori cseh nemzeti fejlődés aranykorát jelentette, a feltett kérdésre – úgy véljük – pozitív értelemben adta meg a választ. A cseh társadalom nem csupán gazdasági és társadalmi téren, hanem a tudomány és a művészet számos ágában is teljesen betagozódott a szélesebb európai kontextusba, és számos avantgard vívmány létrehozásában szintén szerepet vál-

lalt. A múlt számos nyomasztó maradványa, elsősorban az államhoz való viszony egésze, a kispolgáriság túlsúlya és a korlátozott nemzeti szemlélet azonban az új történelmi szakaszba is elkísért bennünket, amikor pedig az „állam nélküli nemzet” államnemzetté vált.

AZ 1920–AS ÉVEK ROMÁN FEJLŐDÉSVITÁJA A POLGÁRSÁG NEMZETI-TÖRTÉNETI SZEREPÉRŐL

A 19. század „a hódító polgáré”. Identitásához nem fért kétség Nyugat-Európában. Kelet-Európában viszont úgy vetődött fel a kérdés, hogy melyik társadalmi réteg és csoport képes a polgárság szerepét eljátszani. Mindez korántsem „ártatlan” szellemi játék fejleményeként. Politikai erők létének és törekvéseinek legitimizációját is jelentette a polgári szerep igénye és kisajátítása, ahogy azt a feudalizmusból a kapitalizmusra való átmenet során szárnyat bontó polgári-nemzeti mozgalmak ideológiája és agitációja példázza. A polgárságnak vagy inkább az ő történeti szerepének eme kelet-európai historiográfiájában a román vonulatok azért olyan jelentősek, mert ebben a 19. századi indíttatású kérdéskörben az 1920-as években olyan egymásnak feszülő válaszok születtek, amelyek sok vonatkozásban a *mai fejlődésviták* egyik prelüdjének tekinthetők. A vita tétje végül is az volt, hogy a fejlődésnek, vagy inkább a jövőnek melyik útját választja Románia és milyen erők vezetésével haladhat azon. A mai színvonalú fogalmi elemzés anyagában pedig például Daniel Chirot – aki ezt a vitát „felfedezte” a nemzetközi tudományosság számára –, olyan kérdésekre is keresett választ, hogy milyen szakaszon kell átmenniük az elmaradottnak minősülő régióknak, mi a szerepe a nyitott vagy zárt gazdaságpolitikának, a politikai demokrácia milyen formáit lehet érvényesíteni, hogy aztán – eszmei mondanivalóként – a Szükségyszerű és a Szép ellentmondását érzékeltesse. E – paradox módon könnyen aktualitásokba csúszó – főleg elméleti vonatkozások kiemelésével szemben a fenti vizsgálódások román kritikusa a különböző álláspontok ideológiai-politikai motivációját feltáró elemzésnek, társadalmi meghatározottságuk bemutatásának a követelményét állította szembe, amint azt az újabb romániai kutatások eredményei példázzák. Ezen előzmények nyomán a két világháború közötti – oly gazdag – román politikai gondolkodásnak csupán egyik, de fontos fejezetébe kívánunk betekintést nyújtani az egykorú álláspontok lényeges mozzanatainak felvillantásával, érvelésük szerkezetének és belső logikájának rekonstruálásával.

Az izgalmas, mellévágásaiban is tanulságos szellemi párbajként kibontakozó vita hőse és áldozata: a román polgárság. Nem kialakulásának és tevékenységének – részletkutatásokra épülő – történeti szociológiáját

vették nagyító alá a vitapartnerek. Hanem, ahogy ezt Stefan Zeletin vitaindító cikkeiből összeálló könyv címe jelezte: „A román polgárság eredete és történelmi szerepe” került előtérbe, és ezzel a román fejlődés fővonalainak és jellegének megítélése.

A hegelianus filozófiából disszertáló, és a klasszika-filológiában szakemberként járatos Zeletin az ún. neoliberalizmus ideológusának pozíciójából, a szociológia művelőjeként hallatta szavát. Románia első világháborús megroppanásának „a jövőbe vetett hitet leromboló 1916-i események terhének súlya alatt” érezte szükségét annak, hogy kora román társadalmának kezdeteit részleteiben megismerve, rámutasson a társadalmi és politikai élet „kászából” kivezető útra. A vallomások sorok azonban csak néhány pillanatra feledtethetik azt, hogy a baloldali társadalomkritika ellen is irányult ez a sui generis neoliberalizmus, amely a területében és lakosságában több mint kétszeresére nőtt Románia autarkáját tűzte ki célként, kifejezetten dilettánsnak minősítve az ellenvéleményt. A tudós és a politikus egymást kiegészítő szerepében úgy lépett fel Zeletin, mint aki elsőként tárja fel tudományos módszerrel a román kapitalizmus geneziséjét és működését. Mesteri módon kimunkált agresszív apológiát készített; a liberálisok múlt és jövőbeni politikájának igazolására. Elhatárolta magát a szubjektív ítélezéstől: nem dicsér és nem vádol, hanem a magyarázatot vallja célként. „Bizonyos társadalmi körülmények szükségszerű következményeként” értelmezi az emberi magatartást, messzemenően kiaknázva az összehasonlító módszer lehetőségeit.

Zeletin a polgárságot hatalmas – mondhatnánk – programozott kollektív személyiségként állítja elének: önmagában hordja a létét és tevékenységét meghatározó programot. Publicisztikai fordulattal élve, fel lehet tenni a megválaszolhatatlan kérdést is: vajon az építkezés avagy a rombolás géniusza vezette Zeletint, amikor „a tudományos szocializmus” módszerével és szemléletével élt, amennyiben ez utóbbi tételeiként hirdette hatalmas építményét összefűző okfejtésének lényeges mozzanatait: 1. a polgárság a maga meghatározott történelmi szerepével a történelmi fejlődés szükségszerű szakasza, 2. a társadalmi fejlődést saját objektív törvényszerűségei határozzák meg, 3. a társadalmi fejlődést saját spontaneitása magyarázza, a tartalomtól a forma felé ívelő fejlődés, a gazdasági struktúrától a jogi-politikai intézményekig, amelyek ráépülnek-ráoltódnak erre a struktúrára. Izgalmasan modern szemléletként hathatott ez akkor. Nem csoda, hogy Zeletin művének mai elemzője, D. Muresan, monográfiájában időtállóan látja a marxizmus módszerével feltárt és azzal egybehangzónak tartott eredményeket.

De nem véletlenül hangsúlyozzák ma Romániában azt is, hogy Zeletin a – maga módján – a mai centrum-periféria-elmélet egyik előfutára. Hiszen a történeti fejlődés nála egyenlő a világkapitalizmus térhódításával. A román polgárság is szerinte akkor született, amikor a nyugat-európai gazdasági élet vonzaskörébe vonta a dunai román fejedelemségeket. A román polgári fejlődés persze hamarabb is megindulhatott volna, hogyha a román területek az újkor hajnalán is játszhatták volna azt a Kelet és Nyugat közötti közvetítő szerepet, ami tulajdonképpen a két román fejedelemség kialakulását is lehetővé tette a 14. században. A török hódítás és a világkereskedelmi útvonalak átrendeződése azonban kizárta őket „a nemzetközi élet forgatagából”. Az orosz-török háborút lezáró 1829-i drinápolyi béke viszont végre megszüntette a Portának a román fejedelemségekre nehezedő gazdasági monopóliumát. A nyugati hajók most már akadálytalanul felkeleshették az aldunai kikötőket. És nemcsak a román nyerstermékekre volt a Nyugatnak szüksége. Gátat akart vetni az orosz expanciónak is. Ezért – a krími háború után Besszarábia egyes déli részeit Moldvának juttatta – támogatta a román nemzeti egység és önállóság ügyét, miközben paradox módon nagyon is beleszólt a fejedelemségek belügyeibe; a kapitalizmus agrárkolóniájává tette azokat, és aztán Romániát. Ugyanakkor azért, mert piacra volt szüksége, a paraszti vásárlóerő fokozása érdekében az 1864-ben kivitelezett jobbágyfelszabadítást egyenesen előírta az 1858-i párizsi egyezményen.

A világkapitalizmus „szétrombolta régi középkori rendszerünket és helyébe a polgárság uralmát állította”, hogy aztán ne legyen egyéb „a román polgárság története [mint] bármely más polgárság történetének megisméltése”. Sőt, már-már lefokozóan hangzik az, hogy „a román polgárság fejlődése szerény epizód az angol polgárság expanziójában”. Viszont – hangsúlyozza Zeletin – lehet-e nagyobb történeti teljesítmény, 1829-től alig 9 évtized alatt bejárta azt az utat, amelyen a nyugati polgárság annyi évszázadon keresztül kínlódta végig magát. Azt pedig, hogy ez az út objektíve jó és helyes volt, téziseit át és átszövő összehasonlító vizsgálódásokkal próbálta igazolni Zeletin. A román fejlődésnek törvényszerűen kellett megtennie bejárt pályáját. Alternatívák létét annyiban ismeri el Zeletin, hogy rosszabb is lehetett volna ha...

„Románia szédületes átlépése a régiről az új rendszerre egyik legérdekesebb társadalmi kísérlet”. Mindez a román nép „vitalitásának” legragyo-
gobb bizonyítéka. „Gyengébb népek széthullás és dekadencia zsákmányává válnak a kapitalizmus betörése nyomán, a legragikusabb példát a török nép szolgáltatja.” Hogy ez nem így történt, a polgárságnak köszönhető,

amely – a Werner Sombart által leírt – „kalandvágyó temperamentumával” és politikai éleslátással, az önfenntartás ösztönétől vezettetve tette azt, ami szükségszerű volt. A polgárság „hivatása” – azaz programozottsága – tehát a román fejlődés záloga.

Hogyan jött létre ez a polgárság és milyen belső tagolódással? Az eddigiekből is kiderülhetett, hogy a zeletini szemlélet milyen sok vonatkozásban teszi lehetővé, sőt kötelezővé a kíméletlen realizmust. Nem tagadja, hangsúlyozza, hogy ez a polgárság még nem is az. Kialakulása még nem fejeződött be. Viszont szerepe és hivatása, osztályérdeke teszi polgársággá, miközben „egyedülálló gyorsasággal” fejlődött. Gerincét „a kereskedelmi szellemtől áthatott agráriánusok” alkotják, ez „az egyetlen forradalmi erő” egymásutáni „hiposztázisaiban”: először a liberális forradalmi eszmékért küzdő csoportról volt szó, amely aztán politikai oligarchiaként érvényesítette akarátát, majd bankokráciává alakult át, hogy végül „igazi pénzügyi és ipari polgári réteggé kezdjen szélesedni”. A polgárság tehát „utolsó formája” az egykori múlt századeleji „kommercializálódott” bojárok kis csoportjának. Pontosabban – azt mondhatnánk, hogy valamiféle szintézisként jelentkezik fejlődése utolsó szakasza felé, amikor nacionalizálja a zsidó polgárságot, mely – hangsúlyozza Zeletin – valóban polgárság, igaz, kezdetben nagyon is hátrányos jogi pozícióban, de annál erősebb gazdasági hatalommal. Mert amikor „az idegen kapitalizmus országunkat árutermelésre kényszerítette”, akkor felgyorsult a lengyel területek felőli zsidó „invázió”, és a tőke primitív, de forradalmi formájának birtokában a zsidók „a polgári korszak pionírjai” a bojárságot mint osztályt három évtized alatt felszámolták. Az uzsorás „legitim zsákmányához” jutott, miközben a bojári „birtok a zsidó bankárok vasládájában tőkévé változott”. A román politikai oligarchia pedig éppen ennek, ellenfele gazdasági hatalma szétzúzásának köszönhetette erejét, hogy aztán a nemzeti pénzügyi hiánya miatti pénzügyi káosznak véget vetve létrehozza a román Nemzeti Bankot. Így „az oligarchia politikai hatalmának természetes alapját biztosította: a gazdasági hatalmat.” Ennek köszönhetően „a román kapitalizmus levetette egzotikus ruháját, nemzeti és hivatalos jelleget öltött: állampolgárságra tett szert”, megindulhatott a tőke „nacionalizációja”. Merkantilista politikájával pedig az iparosítás irányítását is átvette, hogy aztán az legyen a folyamat eredménye – Zeletinnek ezúttal publicisztikus igénnyel írt „A neoliberalizmus” c. könyvéből idézünk –, „amiről Marx azt álmodta, hogy a proletariátus valósítja meg – a termelésnek a megszervezését – szemünk előtt hajtja végre a fináncoligarchia.”

Módszeréből és szemléletéből következően Zeletin a múlt és jövő

közt gyorsan átsiklik a jelenen, amelyen változtatni akar. Kora polgársága előtt nem lát „a jelen gazdasági anomália” leküzdésére mást, mint „az évszázados tapasztalat által szentesített eszközt”. Ez pedig „a zárt Románia” megteremtése, a Duna, Dnyeszter és Tisza közötti gazdasági szigetée, amely önmagával beéri”. És bárha „a románokból hiányzik egyelőre az a gazdasági patriotizmus, amivel más nemzetek megalapozták jelen nagyságukat”, mégis a zárt Románia „eszménye jobban megfelel az aktuális lelki állapotnak, annak a közérzetnek, amely a népesség legalsó rétegeit is elfogja a gazdaságunkat az idegen termékek inváziójával fenyegető veszéllyel szemben.”

Ne a jövő útjain kövessük Zeletint, hanem lássuk, miben állt szerinte ez az évszázados tapasztalat és hogyan értékeli azt az árat, melyet a román társadalom és nép érte fizetett? Nos, ennek elemzésére épült az egész addigi román társadalom ill. kultúrkritika nagyon is erős morális töltéssel és megalapozottsággal. Zeletin tudományos „megértést” hangsúlyozó módszere viszont kizárja a moralizálást, a fejlődés tüneteként kezeli azt is. „Marxizmusa” nem humanizmus. A tőke véres és szennyes — mondatja eddig és nem tovább Marxszal —, majd arra is talál másnál forrást, hogy „a nemzetek életében nincs semmiféle olyan megfontolás, ami bizonyítaná, hogy amit bűnnel szerzett egy nemzedék, elvesztik a következők”. És mindaz a nyomor és szenvedés, amit az oligarchia rovására írnak, a fejlődés természetes velejárója.

A romániai nyomor szükségszerűségének és természetességének történeti igazolása mellett vonultatja fel Zeletin „az egyetemes rurális tragédia” kelet és nyugat-európai analógiáit. A cári „éhes Oroszország” bizonyítja, hogy „az elmaradott mezőgazdasági országok exportja az éhségé”. A polgári forradalomnak az értelme pedig éppen abban rejlik, hogy a parasztot megfosztja földjétől és proletárként a burzsoá rendelkezésére állítja. A román paraszt helyzete sajátosan átmeneti. Sikerült elszakítani a földtől, de még nincs új munkaalkalom. Ez legfeljebb kilátástalan parasztfelkelésekhez vezetett. A parasztság mint mindenütt, a román történelemben is önmaga vezetésére képtelen „kaotikus tömeg”. A polgárság számára is csak kalapács, amellyel a bojárságot ütheti. Ennek köszönhető azonban, hogy a román parasztság nem járt úgy, mint az angol, miközben nem volt elég erős ahhoz sem, hogy az 1789-i francia, vagy az 1917-i orosz példát kövesse. Így aztán Romániában már csak azért is, mert az államnak érdekében állt a parasztság melletti hathatós beavatkozás, a jobbágyfelszabadítással valamiféle kompromisszum jött létre. A tulajdonként kapott föld megóvta gazdáját a koldusbotra jutástól, de nem a nyomortól, amelyet paradox módon

egyszerre kísér és okoz a túlnépesedés és a munkaerőhiány. A felszabadított jobbágy ugyanis archaikus lelkű, képtelen a rendszeres munkára, célja az önellátás. A történelem tapasztalata szerint: munkára kell kényszeríteni. A szükségszerűség eme világában pedig nem lehet egyetlen polgári társadalmat sem aszerint „minősíteni”, hogy miként bánik parasztjaival.

A válságból csak az iparosítással lehet kitömi. Mint az angol példa mutatja, a kapitalizmus begyógyítja a maga ütötte sebet. Az iparosítás megteremti a mezőgazdasági áruterelés alapját, aminek feltételeit még a világháború utáni agrárreformmal, a fejlődésképtelen nagybirtok felszámolásával is munkálta a román polgárság.

Mondanivalóját ellenfelei diszkreditálásával nyomatékosítja Zeletin. Félelmetes logikával hozta közös nevezőre a konzervatív kultúrkritikát a szocialista társadalomkritikával, hogy aztán mindkettejüket reakciónak minősíthesse. Zeletin a maga „marxizmusával” mindenekelőtt „a tartalom nélküli forma” jelszavát és tézisént vette célba, azt, amivel a konzervatív kultúrkritika megalapozója: Titu Maiorescu – egyben konzervatív politikus is – a szépirodalmi öncélúság elefántcsonttornyából meg tudta teremteni a valóság képletszerű megragadásának élményét. Igaza van Zeletinnek, a konzervatívok általában idegen kultúra és külsőségek átvételével vádolták a liberálisokat, anélkül, hogy valóban mélyreható társadalmelemzést tudtak volna nyújtani. De a kritika emberi hitelének fedezete a román szépirodalom. A liberális komédiát színpadra vivő Ion Luca Caragiale pedig – tudjuk – nemcsak nevettezni akart, s erről Zeletin inkább hallgat. A szépirodalom üzeneteiben – úgy tűnik – csak politikai publicisztikát lát. De azért nem felejt el hangsúlyozni, hogy a román szocializmus teoretikusa, Constantin Dobrogeanu Gherea az irodalmi kritikái élet egyik nagy vezéregyenységeként működött, és – így próbálja diszkreditálni – ezért természetes, hogy nem tudott ellenállni a moralizálás kísértésének. Nem csoda, hogy „a tartalom nélküli forma” logikáját követte, amikor Zeletin szerint feudálisnak minősítette volna azokat a termelési viszonyokat, amelyek átmenetiségükkel a polgári jövő felé mutattak. Igaz, és az ítélkezés szigorát látszólag enyhítő körülményként hangsúlyozza Zeletin, a konzervatívok és a szocialisták némileg a polgárság megtévesztettjei, amennyiben az saját hivatását úgy éli meg, mint a nyugati civilizáció terjesztését, s ezzel az utánzás látszatát kelti. Ezzel a haladás, a gyakorlat fegyvert adott a reakció kezébe, amely az elmélet eszközeivel támad. Azzal vádolják az oligarchiát, hogy a paraszttal fizettetik a pseudo-civilizációs komédiát, holott ő teszi lehetővé, hogy egyáltalán fizethessenek. Ami pedig a nyugati intézményrendszer másolásának felemlegetését illeti, a megkésett fejlődés természete-

téből következik, hogy a fiatal polgárság fejlettebb társai intézményeivel kezdte munkáját. De ez az intézményrendszer csak „politikai ruha”.

Reális parlamenti élet kialakult társadalmi osztályokat feltételez. Márpedig ilyenek nincsenek. Ennek jeleként a politikai pártok elvekre és nem osztályokra épültek. Így „ilyen társadalmi struktúra csak centralizációs abszolutisztikus kormányzati rendszert tenne lehetővé, Románia mégis ki mert fejleszteni politikai parlamentáris rendszert”. Igen, de ez a forma igazodott a tartalomhoz: a politika saját struktúrájához, amennyiben az uralkodónak „döntő szerep jutott” az ország irányításában. A politikai élet valóban cirkusz, benne a politikai harcok condottiereinek valóságos hadserege tombol. De mindez a bürokráciának – hihetetlen és szintén kritikusan emlegetett – növekedésével együtt csak valami olyszerű adó, amelyet az oligarchiának éppen a fejlődés érdekében kell fizetnie. A nyugat- és közép-európai ipar áruai ugyanis szétzúzták a hazai városi kézműipart, és a kapitalizmus „ártatlan áldozatait” az államnak kellett megmentenie. Funkciót teremtett „a városi parazitáknak”, de azzal a haszonnal, hogy „klientélat” az oligarchia számára, melynek viszont ha idegen szakember vagy hazai parazita között kellett választania, az utóbbit kellett előnyben részesítenie, legfeljebb azzal vigasztalva önmagát, hogy minden bürokrácia egyforma.

A bürokrácia ellentétele viszont a militarizmus, mert rendszeres igényeivel a kapitalista fejlődés előmozdítója. „Modern társadalmunk mint a többi nemzeti és egységes állam: a kapitalizmus igényeinek hatására jött létre, katonai erővel.”

Zeletin nemcsak a hazai fejlődés negatívumaiból tudott erényt csinálni, ha az összehasonlító párhuzamok logikája mást diktálhatott volna, könnyen feloldotta az esetleges ellentmondást egy-egy tételszerű kijelentéssel. Nem tagadta, hogy a román fináncoligarchia több vonatkozásban sem hasonlít a nyugati abszolutizmushoz, hiszen a nyugati polgárság az abszolutizmus mellett jött létre, hogy aztán szembeforduljon vele. A román polgárságnak azonban nem kell követnie ezt a példát – ezért sajátos. Nem kell forradalmat végrehajtania és félnie sem kell attól. Aranykora addig tart, amíg nem jön létre a proletariátus. De addig is „a szerves iparfejlődés” kifejezetten „megvalósuló szocializmusnak” nevezhető, olyanak, mely a nagytőke „gazdasági és politikai diktatúrájának” eredménye. Hogy meddig tart, előre nem jelezhető, ahogy az sem, „hogy a nyugati polgárságok fejlődésében nem lesznek-e olyan változások, amelyek a mi polgárságunk fejlődésének menetét is megváltoztatják.” De egyelőre ...

A polgári szellemi irányzat fájó hiánya döbbsenhetette Zeletint arra a

felismerésre, hogy a gazdaság sok vonatkozásban gyorsabban változik, mint a tudat. A „tartalom nélküli forma” tézisének érzékeltetésével fordította visszájára, hogy a gyorsan fejlődő gazdasági alépítmény valamilyen „középkori közszellemmel” szembesül, és ez állandóan újratermelődik, „rombolja a jövőbe vetett hitet”, aminek megalapozását a neoliberalizmus ideológiusa a fejlődés egyik alapvető feltételének tartotta.

A marxizmus neoliberalis kisajátításának kihívására a szociáldemokráciának kellett a legkimerítőbb választ adnia. A polgársággal szembenálló szocialista mozgalomnak az eredetisége abban rejlett, hogy a román agrár fejlődés sajátosságainak feltárásával az egész román fejlődés sajátos útjában annak általános érvényét fel akarta és tudta mutatni. Talán ez is magyarázza azt, hogy Zeletin már-már a becsületsértés határán mozgó kifejezésekkel is illette Ghereát, azt, akiről ma is elmondhatta Henri H. Stahl, hogy mint teoretikus, „egyike volt az elsőknél, akik máig is érvényesen tárták fel a kapitalizmusnak az elmaradott országokba való behatolását, ezek beépülését a világrendszerbe.” Mindezt korántsem előzmények nélkül tette a nézeteit többször is átgondoló-átfogalmazó Gherea, aki – mint tanítványai hangsúlyozták – „megkímélte” Zeletint a kapitalizmus – önmagának vindikált – felfedezésétől. Nem is beszélve, amiről Zeletin hallgat és amire Gherea építhetett: a világgazdaságba való bekapcsolódás mechanizmusát Marx írta le ugyancsak máig érvényesen A Tőkének a Farkasétvágy a többletmunkára, Gyáros és bojár című fejezetében. „Mihelyt (...) olyan népeket, amelyeknél a termelés még a rabszolgamunka, jobbágmunka stb. alacsonyabb formáiban mozog, bevonnak egy tőkés termelési módot uraló világpiacba, amely termékeinek külföldre való eladását döntő érdekükké fejleszti, a rabszolgaság, a jobbágság stb. barbár borzalmához a túlmunka civilizált borzalma járul. Ezért van az, hogy a négermunka az amerikai Unió déli államaiban, amíg a termelés főként a közvetlen saját szükségletre irányult, megőrizte mérsékelt patriarchális jellegét. Amilyen mértékben azonban a gyapotkivitel ez államok létérdekévé vált, a néger túldolgoztatása, helytel életének hét munkaév alatti elfogyasztása egy kiszámított és számítógépes rendszer tényezője lett. Nem arról volt szó többé, hogy bizonyos tömegű hasznos terméket sajtoljanak ki belőle. Most már magáról az érték-többlet termeléséről volt szó. Hasonló volt a helyzet a robotmunkával, például a dunai fejedelemségekben.” Igaz, nem a robotnapok számát sokszorozták meg a törvényben előírthoz képest azon a címen, hogy a teljesítmény a mérvadó és nem a munkaidő – ahogy ezt Marx fejtegette –, hanem – mint korunk román történetírása meggyőzően feltárta – az 1840–50-es években a többletterméket elsősorban a ter-

mékjáradék növelésével csikarták ki a jobbágyi földhasználat megszorításával. De erre a gazdaságon kívüli kényszerrel is kicsikart többletmunkára alapvetően igaz, amit Marx a robotmunkáról írt, ugyancsak a dunai fejedelemségek kapcsán: „ritkán származott a robotmunka a jobbágyrendszerből, hanem legtöbbször fordítva, a jobbágyrendszer a robotmunkából.”

A jobbágyfelszabadítás utáni folyamatok Gherea adta elemzéséről joggal írhatta Zeletinnek szemben mestere védelmében a szociáldemokrata Lotar Rădăceanu, hogy műve csak nyelvi elszigeteltsége miatt „oly kevésbé ismert a határokon túl”. Az 1907-i parasztfelkelés után három évvel közzétett – A neojobbágyság című – munkában kifejtett elmélet szerint a román fejlődés sajátossága és egyetemesége abban a kompromisszumban rejlik, ami a kapitalista nagybirtok és az ezt kizáró „paraszi demokrácia” megvalósíthatatlanságából sarjadt. A felszabadult jobbágyok elidegeníthetetlen kisbirtokhoz jutottak, a törvény pedig a nagybirtokos földesúrral olyan munka vagy terményjáradék-szerződésre kötelezte őket, hogy annak már manu militari is érvényt lehetett szerezni. A többletermék kicsikarásának önromboló mechanizmusa ez a „hibrid és borzalmas gazdasági-társadalmi organizmus, amely egyaránt keresztezte a birtokos és a paraszt jól felfogott érdekeit; a kis és nagytulajdon kárára.” Nem véletlen, hangsúlyozták a Mester tanítványai, hogy a neojobbágyság elmélete Romániában született. A román fejlődés ugyan sokban azonos az oroszal, de attól eltér a nyugat-európai polgári alkotmányosság intézményeinek átvételével, és éppen ez teszi olyan élesen kiütközővé a neojobbágyság tüneteit, hogy aztán ezek a sajátos viszonyok kitermeljék „a maguk teoretikusát”. Gherea nem egyszerűen csak a tüneteket vette számba, mint ezt Zeletin lebecsülően hangoztatta. A feudalizmustól és a kapitalizmustól egyaránt élesen elkülönülő, de a szó teljes értelmében vett átmeneti korszakot írt le, mely – hangsúlyozza Rădăceanu – „magában az agrárszerkezetnek a valóságában” gyökerezett.

A világkapitalizmus kihívásának értelmezésében sokban egybevágnak Gherea és Zeletin megállapításai. Csakhogy a vita természetéből következően, aki a hogyan kérdését felteszi és megválaszolja, az már a kitűzött irányba való továbblépést is megalapozta. Zeletin – láttuk – úgy próbálta hozzákapcsolni a román fejlődést a nyugat-európaihoz, hogy attól rögtön el is oldozta. A neojobbágyságot az eredeti felhalmozással azonosította, hogy aztán rögtön az ellenkezőjét írva le, kiderüljön; a valóságban inkább annak lehetőségéről lett volna szó, ha ... Hiszen neki éppen azt kellett elhárítani, hogy a szocialisták a nyugat-európai fejleményekhez kössék a jelen fejlődést is, ami számára demoralizáló destruktív esztétikai szemlé-

lődést jelentett. Ezzel szemben a szociáldemokrata Șerban Voinea a világpiactól való félelem kifejeződését látja Zeletin elképzeléseiben, az autarkiót kifejezetten „mesének” tartva. „A világpiacon született a kapitalizmus – írja – és feloldhatatlan ellentmondásaiban fog kimúlni. Ha a polgárság nem tud férfiasan szembenézni ezzel az igazsággal, akkor megteszi a proletariátus, a ma örököse, a jövő ura, harsányan odakiáltva: az autarkia hazugság, az igazság a világ minden pontját összefűző lerombolhatatlan gazdasági kapcsolat. Ma Románia sorsa az összes ipari államokéval együtt a világpiacon keretei között dől el.” Mert ha Nyugaton győz a szocializmus, akkor az a kapitalizmushoz hasonlóan fog hatni. Gherea prognózisa értelmében pedig az elmaradott társadalmak „átveszik a szocialista társadalomszerkezetet”, méghozzá – ugyancsak Voinea szerint – a nemzeti kisebbségek önrendelkezését biztosító demokrácia érvényesítésével, mellyel Románia jövőjét oly szorosán egybekapcsoltan láttatta.

Nem célunk a román történetírásban és szociológiában reformistaként számontartott Voinea, vagy a kommunista építésben szerepet vállaló Rădăceanu politikai nézeteinek elemzése. Csak annyiban tértünk ki rá, amennyiben megköveteli a polgárság történeti szerepének historiográfiája, amelyben látjuk, mennyire összefutnak a román fejlődés nagy kérdései és mennyire háttérbe szorul maga a polgárság, miközben elkerülhetetlenül róla szólt a hallgatás is, még akkor is, ha módszertani kérdések kerültek előtérbe. Voinea nem öncélúan fejtette fel a zeletini fogalomhasználat következetlenségeit, „marxizmusának” felszínességét, amikor a tőke és kapitalizmus közötti különbséget magyarázta el, vagy az úr–jobbágy viszonyról értekezett vérbeli történész módján. Fejtegetései a Zeletin-féle szükségesség jogosultságának megkérdőjelezéséhez vezettek. A paraszti nyomorról szóló részek kapcsán így szól „ez a fatalizmus (...) minden létező jelenség apológiájához vezet. Ami létezik léteznie kell, és úgy kell léteznie, ahogy van”. Ezzel szemben a lehetőségekben való gondolkodást annak hangsúlyozásával állítja szembe, hogy „lehetséges, de nem szükségszerű egy társadalom átmenete egy magasabb fejlődési fokra; bizonyos feltételek között a haladás helyett hanyatlás érvényesül.”

Zeletin nemcsak a Nyugathoz való kapcsolat és a szükségszerűség, hanem – abból következően – a polgárság és az oligarchia fogalmának szétválasztásával és azonosításával, tendencia és végeredmény gondos összemérésével, a polgári szerep meghatározásával és a polgárság születése időpontjának értelmezésével is széles támadási területet nyújtott a szociáldemokrata teoretikusok számára. A vitapartnerek nem is késtek kiugratni azt, ami számukra logikai ellentmondásként jelentkezett, megkérdőjelezni

a bizonyító erejű összehasonlító párhuzamokat. „Amíg nyugaton a polgárság arisztokrata szövetségeseikkel az abszolutizmus ellen harcol, nálunk az erre a szerepre szánt 'agráriánus frakciónak' lesz a hivatása az abszolutizmus megvalósítása” – írja Voinea, akinek ennyi is elég cáfolatként. Túlzottnak látta a zsidó uzsorások térhódításának zeletini arányait, hiszen „a román nagybirtokos osztályt nem számolhatta fel egy a törvények által a tulajdonszerzéstől elzárt kategória uzsorája”. A román polgárság zeletini szakaszolásában és annak kronológiájában pedig úgy látja Voinea „a polgárság története összeolvad (...) a liberális pártéval.” Ironikusan is hangzik, ami Zeletinnél véresen komoly: „Akár az oligarchia a maga politikai hatalmával teremti meg gazdasági bázisát, akár fordítva, gazdasági alapja határozza meg politikai befolyását, létének legfőbb értelme a központi hatalom megteremtése a zsenge burzsoá osztály társadalmi vagyonának adminisztrálására”. Így a Nemzeti Bank megalapítása után is „egy lévén a polgársággal, az oligarchia saját pártfogó szerepét játssza.” Ez az „oligarchikus marxizmus” – ahogy Voinea könyvének címével érzékeltette.

De mi is az az oligarchia? Meghatározása óhatatlanul a politikai publicisztika területére visz. Zeletin a tudós is adós marad vele, de alighanem sokban – természetesen más értékhangsúllyal – azt érthette alatta mint Gherea, aki postumus munkájában nyilvánvalóan a köztudatban élő oligarchia fogalmat rögzítette, genetikus aspektusból határozva meg azt: „Országunk kicsiny és szegény, a vagyonosodás mezeje nagyon szűk. Ezért a nagyobb befolyású oligarcha nem törődhetett bele abba, hogy csak egy osztályon belül élje le életét. A román oligarcha, akár ügyvéd, akár nem, állami ügyletekben, általuk és belőlük gazdagodott meg, birtokot vásárol és így nagybirtokos lesz. Gyárat alapít, vagy részt vesz az alapításban, az állam számára szállító vállalat részvényeiből vásárol és így gyáros. Állami vállalkozások igazgatótanácsi tagjaként kereskedő. Közreműködik a bankalapításban és az államkölcsonök felvételénél és mint ilyen, pénzember. Végül is mindenekelőtt a politikai oligarchia oszlopa és így részese és részvényese az ország legnagyobb iparának, a politikai iparnak...” Ilyen társadalmi összetétel mellett az osztályérdekek harmóniája nonszensz – fejtegeti Gherea –, hacsak nem a különböző tevékenységekből származó haszon lefölfőzéséről van szó; a nemzet nevében, miközben „maga a szó, ország és nemzet elvesztette értelmét”. Genezise határozza meg a rendszer működését. Bármenyire is nyitott, de „egy számában túl népes oligarchia etimológiai, logikai és szociológiai nonszensz.” Elveszti létértelmét és létokát, ha elszaporodnak a politikai pártok a két egymást váltó alakulat helyett, mert még két-három év alatt is „elhasználódik” az uralmon levő.

Vajon Zeletin könyve az oligarchia hattyúdala lenne? Hiszen az első világháború után bevezették az általános választójogot, amitől Gherea olyan sokat várt, és a földreformmal, valamint a gabonaexport elapadásával a neojobbágyság rendszere is egyre inkább jobblétre szenderült. Így azt mindenki látta és érezte, hogy a régi módszerekkel egyre kevésbé lehet kormányozni. A vita során is élesen vetődött fel a kérdés: hogyan tovább?

Amíg Voinea gyilkos iróniával taglalta Zeletin nézeteit és emelkedett humanizmusával fürkészte a jövő homályba rejtett útjait, Rădăceanu a fenti prózai kérdésekre válaszol, természetesen Gherea téziseire építve. Tudta és hangsúlyozta, hogy amennyiben elismerjük a román fejlődés útjának sajátos jellegét, akkor Zeletin elmélete érvényét veszti, hiszen ez utóbbi szerint a román mezőgazdaságnak is a nyugati fejlődés vonalát kellett volna követnie. Márpedig „nincs és a kapitalista invázió nyomán sem született nemzeti kapitalizmus, melynek érdekeit szolgáló jogi-politikai felépítményre lett volna szüksége, következésképpen nem létezik az a burzsoáfeudális antagonizmus, mely Nyugaton a politikai harcok fermentumaként hatott”. A nyugati kapitalizmus pedig abban „a termelési módban volt érdekelt, mely a termelés hatékonyságát és folyamatosságát biztosította, függetlenül annak konkrét megjelenési formájától.” Így bár a nagybojár–kisbojár ellentét felszínre kerülése erősen rányomta bélyegét a román fejlődésre, Rădăceanu az alapvető érdekazonosságot emelte ki, úgy látva, hogy „a nyugati kultúra foka” a döntő kritérium a forradalmárok és a reakciós bojárok elhatárolásában. Ezek, nem tudván – írja gúnyosan –, hogy az angol modellt reprodukálják, Ausztria és Oroszország példáját tartották követendőnek, érdekeiknek megfelelő módon vezették be „a polgári magántulajdont”, ugyanakkor „a kapitalista invázió érdekeinek megfelelően” hajtották végre a neojobbágyságot eredményező átalakulást.

A kapcsolatrendszer minőségéből következően a román kereskedelmi tőke „az idegen behatóló tőke függeléke”, csupán az árucseré szolgálatában, nem is gyakorolhatott döntő hatást. A romániai ipar az állam és az idegen tőke műve. A protekcionizmus hozta létre az ipart és nem fordítva. A kapitalista invázió és nem a belső fejlődés igényei határozták meg az államformát is, ami az államét, mely „önmagában megálló organizmussá vált”, és függőségi kötelekeinek lazítása érdekében is a protekcionizmus eszközeihez folyamodott, hogy aztán a Nemzeti Bankkal emancipálja magát az idegen tőke befolyásától. Ezt a fejlődésmenetet felvázolva egyértelmű az, hogy mit ért Rădăceanu zeletini „vak történeti formalizmus” alatt és miért véli úgy, hogy a liberálisok büszkén hangoztatott „mi magunk” jelszava csak a parazitizmust leplezi. Az oligarchikus rendszert átmenetinek

tartja. Romjain keresztül vezet az út az ipari kapitalizmushoz. „Az oligarchia nem polgári osztály, hanem kétségtelenül egy olyan polgári osztály, amely nem tudott kialakulni, csak a kapitalizmus hatása alatt”. Jelölésére a „keleti” terminus a legmegfelelőbb, amennyiben „csak az elmaradt keleti országokban jöhetett létre a nyugati kapitalizmus hatására ez a társadalmi képződmény”, és sajátos, valóban abszolutisztikus kormányzási formája. A világháború utáni földreform nem az oligarchia érdeme, nem is a kiszegzdaság győzelmének, hanem az osztályharcnak az eredménye. Az oligarchia pedig „gazdasági offenzívájával” éppen „az annyi politikai veszéllyel járó kapitalista haladást” akarja megállítani. Meg akarja kaparintani „a nemzeti tőkét és a román vállalatokat, a kapitalista expanzió magvait a parazita nyereség forrásaivá akarja tenni”, és ezért irányítja figyelmét Románia új régiói felé. „De mivel az itt kifejlődött reális kapitalizmus nem rendelkezett olyan politikai erővel, melyek őt képviselhetnék és az állami életben a burzsoá kormányzati elveket érvényesíthetnék, miközben az oligarchia az állami erővel rendelkezett, nem a régi Románia került az új területek fejlődésének vonzásterébe, hanem ezeknek – kiszakítva abból a gazdasági organizmusból, amelynek integráns részét alkották, következőképpen dezorientáltan – kapitulálniuk kellett az ókirályságbeli oligarchia előtt.” Mindez még azért is, mert az önálló politikát felmutatni képes Ókirályság önmagában is gazdasági egységet alkotott.

Amíg tehát Voinea a szocializmus európai győzelmű esélyeit latolgatta, Rădăceanu a hazai erőviszonyokat próbálta felmérni, s Zeletinhez állt közelebb abban a vonatkozásban, hogy „a proletariátus sikerrel csak a kapitalizmus teljes győzelmű után léphet színre”, ha csak Nyugaton nem robban ki proletárforradalom, mely a maga hatáskörébe vonja Romániát, egyszer s mindenkorra megoldva „a román problémákat.” Ezzel újra megérkeztünk az 1920-as évek politikai küzdelmeihez, amelynek egyik legjelentősebb és számában is legjelentősebb ereje a Parasztpárt volt.

Zeletin neoliberalizmusa az egykori Konzervatív Párt helyére lépett és a parasztságra alapozó erőket is létükben fenyegette, mert amíg a szocializmusnak ideológiáját, ezeknek tömegbázisát nyilvánította reakciónak. Ugyanakkor a zeletini kihívás meggyorsította ennek a politikai populizmusnak: az ún. *țărănimulnak* az ideológiai korszerűsödését. Viszont – legalábbis a vitában – sokban elzárta a román populizmus gondolkodót a marxizmustól az a kísérő lehetőség, hogy Zeletin „marxizmusát” hitelesnek fogadják el, és a neoliberalizmust és ezúttal Marxot is egyszerre utasíthatják el, nem sokat törődve „a szélsőséges partikularizmus” vádjával.

A román közgazdasági gondolkodás kimagasló alakja, a parasztpárti

Virgil Madgearu, az (agrár) demokrácia eszményének védelmében ragadott tollat. Nem kérdőjelezte meg Zeletin marxizmusát, de ugyanakkor Marxra is támaszkodva vitatta az angol klasszikus fejlődés egyetemes érvényének értelmezését. A kelet-európai fejlődés sajátos útját hangoztatta, az ezt meghatározó mezőgazdasági tevékenységnek az ipartól eltérő belső törvényszerűségeit és politikai gazdaságtanát. Dánia, Franciaország, Németország példájára hivatkozva vetette el a paraszti nyomor szükségszerűségét valló zeletini tézist. Ezen országok parasztságának sorsával akarta érzékeltetni azt is, mennyire nem szükségszerű a jobbágyság, pontosabban: azt annyiban tartja törvényszerűnek, amennyiben azzal a zeletini fejlődés menet érvényét vonhatta kétségbe, nem vitatva el, sőt hangsúlyozva Gherea elemzésének horderejét és úttörő jellegét. Kifogástalan logikával fejt ki azt, hogy a múlt századi román iparosítás egyenesen beleütközött a parasztságot megnyomorító és ezáltal a belső piac felvevő képességét korlátozó rendszerbe. A bűvös körből természetesen a paraszti gazdaságra alapozó szövetkezeti agrárrendszerben látta a kiutat, az oligarchián kérve számon a fejleményeket.

Madgearu a paraszti gazdaság elesettségét külső beavatkozás eredményének tartotta. A mechanikus ipari termeléssel az organikus mezőgazdaságit állította szembe. A nagyipar győzelme a kooperáció, a munkamegosztás és a gépesítés eredménye. A mezőgazdaságban ezzel szemben a nagybani kooperáció lehetőségei korlátozottak, hátrányai csak fokozódnak a megművelendő földek kiterjedésével és a munka ellenőrzésének elkerülhetetlen nehézségeivel. „A kisgazdaság” tud igazán megfelelni a munkaráfordítás követelményeinek, amikor minden egyes parcellának, gyümölcsnek, állatnak sajátos természetéhez igazodó gondoskodásra van szüksége – idézi Madgearu Karl Büchert, hogy aztán a paraszti gazdaság Csajanov által feltárt sajátos politikai gazdaságtanában lássa a kelet-európai fejlődés távlatait. A polgári szerep mítoszát nemcsak azzal is próbálta még megtépázni, hogy a parasztságnak az osztályharcban játszott önálló erő mivoltát fejtette ki, méghozzá annak hangsúlyozásával, hogy maga a marxizmus szerint is a társadalmi átalakulásban az osztályharc nem *primum agens*, hanem „történelmi forma”, amelyben a gazdasági struktúra változásai jutnak kifejezésre az emberek közötti viszonyokban. A paraszti kisgazdaság életképességét így is indokolva az oligarchia ipari kapitalizmusát importjellegűnek és üvegházi növénynek minősítette. Ebből a pozícióból Madgearu az agrárfeudalizmusról a fináncfeudalizmusra való áttérés veszélyére figyelmeztetett.

Vérbeli történészként vette nagyjító alá Zeletin téziseinek történeti hitelét George Zane, aki addig a német–osztrák és román gazdasági kap-

csolatokról értekezett, és már a román „cseregazdaságról” szóló 1930-ban megjelent átfogó monográfiáján dolgozhatott. Alighanem sikerrel bizonyította azt, hogy Zeletin az 1830–40-es évekre vonatkozóan túlbecsülte az angol és francia al-dunai kereskedelem horderejét, a valóságban azzal szemben osztrák befolyás érvényesült, az angol forgalom pedig éppen a század második felében erősödött fel, amikor Zeletin az osztrák hegemoniát időzítette. Paradox módon ő is komolyan vette Zeletin „marxizmusát”, pedig Marx Tőkéjének már idézett román vonatkozású részeit nemcsak ismerte, hanem éppen ő tárta fel annak román forrásait. És sok vonatkozásban úgy is tárgyalta a román fejlődést, hogy az illeszkedett a marxi mondanivalóhoz. A járadékformák egymást váltó szabályos menetével szemben – hangsúlyozza Zane – „a román valóság ellenszegül a marxizmusnak, mert egyszerre mutatja fel a pénztőkét, bérletet, a munkajáradékot és a robotot, tehát a kapitalista és a nem kapitalista termelés elemeinek kombinációját.”

Zane a román fejlődés „kvázi-autonómiája” mellett érvelt. Nem egyszerűen a kapitalizmus külső ráhatásával magyarázta a hazai fejleményeket, hanem – mondhatnánk – annak áttételeivel. Ahogy Max Weber a készpénz előteremtésének, a jövedelmek növelésének igényében látta „a második jobbgátságot” felé hajtó erőt, úgy Zane is, és a készpénz-éhségben, s az azt kiváltó sajátos feltételekben. Ezek: a politika, a pénzügyi helyzet és az erkölcsök változása. Pénz kellett a hatalmi harchoz éppen úgy, mint az új divatigények kielégítéséhez. Az ideológiai importot pedig az tette szükségessé, hogy „a közjóra vonatkozó általános elvek deklarálásával elleplezzék az osztályrealitások brutalitását és az egyéni érdekeket”, minél szélesebb bázist teremtsenek „a leendő burzsoázia követeléseinek érvényesítéséért vívott harcban”. Zane nem elemzi a román polgárság kialakulását és fejlődését. A paraszti munka jelentőségének előtérbe állításával próbálja kétségbe vonni a zeletini „apológia” érvényét: „A modern román állam, falvainak mélységeiből jött világra, és nem London vagy Párizs piacán született. Szerzője a román jobbgátságot és nem az idegen bankár”.

Így zárult le az 1920-as évek román fejlődés-vitája, hogy azután a világválság, és ami utána következett, szétfoszlassa a meghatározó erővel ható reményeket. A vita utóélete azonban két egymással össze is fonódó vonalon bonyolódott tovább. A szaktudományosságán és a politikai-ideológiai gondolkodásán. Önálló munkát igényelne annak bemutatása, hogy a román tudományosság mennyi, a 20-as évek vitájában felvetődött kérdést tisztázza. Önálló tanulmányban kell kifejteni azt is, ahogy a neoliberalizmus jobboldali radikalizmusba torkollott, és vele, valamint részben a szo-

ciáldemokrácia ideológusaival szemben a kommunista Lucrețiu Pătrășcanu felvázolta azt a történeti fejlődésmenetet, amely már a kommunista építőmunka feladatainak kijelöléséhez kapcsolódott.

Irodalom

A román fejlődés-vita „felfedezésére”: Daniel Chirot, A Romanian Prelude to Contemporary Debates about Development. Review 1978. 1. sz. 115–124; Uő: Neoliberal and Social Democratic Theories of Development: The ZeletinVoinea Debate Concerning Romania's Prospect in the 1920's and its Contemporary Importance. In: Social Change in Romania, 1860–1940. ed. Kenneth Jowitt. Berkeley, 1978. 31–52. Ennek román értékelése: Ion Ungureanu, O evaluare a dezbaterii sociologice românești privind schimbarea sociala (1860–1940). Viitorul Social 1981. 1. sz. 88–94. A fejlődés-vita anyaga: Ștefan Zeletin, Burghezia română. Origina și rolul ei istoric. București, 1925; Uő.: Neoliberalismul. Buc. 1927; Șerban Voinea, Marxism oligarhic. Buc. 1926; Lotar Rădăceanu, Oligarhia Română. Arhiva pentru știința și reforma socială 1924. 3–4. sz. 497–537; 1926–1927. 1–2. sz. 160–184, 3–4. sz. 435–459; Virgil N. Madgearu, Agrarianism, capitalism, imperialism. Buc. 1936. George Zane, Burghezia română și marxismul. Viața românească 1927. 2. sz. 244–260, 3. sz. 323–334. Zeletin és Madgearu egykorú és mai értékelésére: Cezar Papacostea, Ștefan Zeletin. Viața și opera. Buc. 1935; Valeriu D. Bădăceanu, Ștefan Zeletin, doctrinar al burgeoisiei românești. Buc. 1943; Dumitru Mureșan, Concepția economică a lui Ștefan Zeletin. Buc. 1975; G(áll) E(rnő), Zeletin ébresztése. Korunk 1983. 2. sz. 189; V. Malinschi, Profesorul Virgil Madgearu (1887–1940). Buc. 1975. Constantin Dobrogeanu Gherea értékelésére: Damian Hurezeanu, C. Dobrogeanu Gherea. Buc. 1973. Henri H. Stahl, Théories de C. D. Gherea sur les lois de la pénétration du capitalisme dans les „pays retardataires”. Review 1978. 1. sz. 101–114; Z. Ornea, C. Dobrogeanu-Gherea. Buc. 1982. Gherea műveinek legújabb kiadását használtuk: Opere complete. IV. V. k. Buc. 1977, 1978. A két világháború közötti román szociológia és politikai gondolkodás irányzatait áttekinti: Traian Herseni, Sociologia românească. Buc. 1940, Miron Constantinescu–Ovidiu Bădina,–Ernő Gáll, Gândirea sociologică în România. Buc. 1974; Nicolae Valeanu, Confruntări în gândirea economică privind evoluția economiei românești. In: Progresul economic în România 1877–1977. Buc. 1977. Z. Ornea, Tradiționalism și modernitate în deceniul al treilea. Buc. 1980; Mircea Maciu, Interpretări. Iasi, 1980. Ștefan Costea–Ion Ungureanu, A Concise History of Romanian Sociology. Buc. 1981; Maria Larionescu, Tendințe în sociologia românească interbelică. Viitorul Social 1982. 2. sz. 273–282.

WALTER ARNOLD:

JAPÁN GAZDASÁGI NACIONALIZMUS: PROTEKCIONIZMUS AZ INTERNACIONALIZMUSSAL SZEMBEN

*(Canadian Review of Studies on Nationalism,
Vol. X. 1984:2. 195–215)*

A politika és gazdaság elemzői mostanában növekvő érdeklődést mutatnak a gazdasági nacionalizmus iránt¹, ami arra készítette őket, hogy a gazdasági nacionalizmust nemzetközi és nemzeti szinten is vizsgálják.² Ugyanakkor a legtöbb megfigyelő azt állítja, hogy a gazdasági nacionalizmust csak általános összefüggésében, azaz a hazai politikai-gazdasági struktúra keretei között lehet értelmezni. A jelen elemzés elsődlegesen ezt a megközelítést követi: vizsgálja a japán gazdasági nacionalizmus helyi struktúráját, azonosítja és értelmezi fontosabb alakító trendjeit és meghatározza, milyen intézményi mechanizmusok támogatták megjelenését; ha egyáltalán, akkor milyen szervezeti összpontosítást feltételez; illetve, hogyan kapcsolódott a gazdasági növekedési stratégiákhoz és a fejlődéshez.

A gazdasági nacionalizmus nem kizárólag a „nacionalizmus” gazdasági aspektusa, mivel politikai ellenpontjától függetlenül is létezhet. A politikai nacionalizmus a szuverenitás, a nemzeti küldetés és a nemzetállam jólétének az eszméit és ideáljait hangsúlyozza, vagy Hans Kohn meghatározása szerint az „eszme államát”.³ Karl Deutsch azonban elveti ezt a definíciót azzal, hogy „a nacionalizmust széles körben úgy fogadták el, mint a megfogható gyökerekkel alig bíró tiszta ’eszmei államot’.”⁴ Ezzel szemben a gazdasági nacionalizmusnak vannak megfogható gyökerei azzal, hogy megvalósulása konkrét közérdekeket érint. Első megfogalmazásakor, a harmincas években,⁵ a gazdasági nacionalizmus a kormányzatnak azt a kísérletét jelölte, hogy a lehető legnagyobb mértékben ellenőrizze az ország külső gazdasági kapcsolatait, és olyan politikát kövessen, amelynek célja az ország függésének csökkentése vagy megszüntetése a világ többi részétől. Így a gazdasági nacionalizmus egy a nemzeti önellátásra és a protekcionizmusra törekvő politikára vonatkozott.⁶

A gazdasági nacionalizmust, mint az autarchia és a protekcionizmus politikáját a második világháború utáni korszak „új gazdasági nacionalizmusa” szorította ki. Michael Heilperin megjegyzi, hogy „... az új gazdasági nacionalisták központi gondja a foglalkoztatás volt ... a nemzeti gazdaság-

ra olyan egységként tekintettek, amelyet az államnak kell irányítani és ellenőrizni ... és úgy vélik, a foglalkoztatás problémáját nemzeti alapon, a közösségi politika eszközével kellene megoldani ...”.⁷

Az „új” gazdasági nacionalizmus a közösségi politika általános és stratégiai újraorientációjából indul ki. Az ötvenes évek elején ez az átalakulás több vezető nyugati ipari államban végbement. A két világháború közötti időszakról eltérően a háború utáni korszak nemzeti stratégiái és prioritásai a gazdasági növekedést, a nemzeti jólétet és a teljes foglalkoztatást hangsúlyozták az állam egyre nagyobb felelősségvállalása mellett.⁸ A harmincas évek „régí nacionalizmusa a gazdasági önellátást és az autarchiát a területi növekedés révén akarta elérni, míg az „új” gazdasági nacionalizmus a nemzeti célok és érdekek békés megvalósítását célzó közös politikai erőfeszítésekben nyilvánul meg.⁹ A japán gazdasági nacionalizmust is feloszthatjuk „régire” és „újra”, és mindkettő „védekező” volt.¹⁰ A „régí” változat elsősorban a Kelet-Ázsiára irányuló 19. századi nyugati imperializmusra, valamint a húszas évek végének gazdasági válságára és a harmincas évek elejének „Kína-problémájára” adott válasz volt. Az „új” változat részben védekező akcióprogramként jelentkezett, biztosítva Japán gazdasági helyreállítását az ötvenes években és csökkentve Japán világgazdasági hatalmi helyzetbe kerülését a hetvenes évek elején. Mindkét változat döntően befolyásolta Japánnak a többi hatalomhoz való viszonyát.

Japán „régí” gazdasági nacionalizmusa

A japán nacionalizmus Ázsia 19. századi imperialista fenyegetettségének egyik nem kívánt következményeként jelent meg, és első kifejezését azokban a radikális politikai és gazdasági változásokban találta meg, melyeket a Meidzsi-restauráció hozott magával 1868-ban.¹¹ Japán gazdasági nacionalizmusa együtt fejlődött politikai ellentpontjával, melyhez a nemzetépítési folyamatban természetéből fakadóan kapcsolódott. A gazdasági nacionalizmus a nemzetépítés szerszámaként és eszközeként szolgált csakúgy, mint a gazdasági törekvés a politikai szuverenitás és a gazdasági autonómia megőrzésének a biztosítására.

Japán nacionalista impulzusai olyan védekező reakciók voltak, melyek a nyugati ipari kultúra és materializmus legyőzésének és adaptálásának az erőteljes politikáját születték. Ennek a politikának a legfontosabb összetevői a gazdasági növekedés és fejlődés voltak,¹² melyek funkcionálisan kapcsolódtak ahhoz a japán törekvéshez, hogy megőrizték a politikai és gazdasági autonómiát. A folyamat során a gazdasági növekedés és fejlődés

dés összefüggései domináltak, és így Japán céljai elválaszthatatlanokká váltak az ország nemzeti törekvéseitől.

Már az 1870-es években felismerték a Meidzsi korszerűsítők a gazdasági fejlődés fontosságát és kapcsolódását a nemzeti hatalomhoz. Következésképpen Japán gyorsan és válogatottan próbálta utolérni a nyugati intézményeket és folyamatokat, mivel vezetői arra a következtetésre jutottak, hogy a nyugati kihívással csak a nyugati modernizációs és iparosító technikák adaptálásával lehet szembeszállni. Japán nyomasztó biztonsági dilemmája a gyakorlati erőfeszítések egyesítését kényszerítette ki, a gazdaságfejlesztésre és az iparosításra összpontosítva. A politikai nemzeti érzelmeket a *fukoku kyohei* (gazdagítsd az országot, hogy erősödjön a hadsereg) Meidzsi vezérmotívuma hívta életre.¹³

A hatalmas és modernizált nyugati államok jelenlétével Ázsiában a gazdaságilag elmaradott Japán nem fogadhatta el egy nyugati típusú liberális gazdasági rendszer bevezetésének a gondolatát. Következésképpen az állam beavatkozott a gazdaságba és megkísérelte a modern gazdasági fejlődés és növekedés alapjainak a lerakását a gazdasági szerepek sokoldalúságát vállalva magára, úgy mint vállalkozó, szállító, ellenőrző és döntőbíró. Az állami beavatkozás a gazdaságban megkövetelte a Japán társadalom és gazdaság, és egy az ősi egységes társadalmi, politikai hagyományokból származó koncepció szerves egységét.¹⁴ A japán állami gazdasági beavatkozást felerősítette a bizonytalan biztonsági dilemma és főképp a *kanson minpi* (a hivatal tisztelete és az alábecsült emberek) társadalmi gyakorlatán nyugodott, azon a modern Japánba átvitt feudális hagyományon, amely az egyénit a közösségi területének rendelte alá.¹⁵ A nyugati liberális gazdasági gondolkodás korai japán támogatói kitartóan érveltek a gazdaságba való állami beavatkozás ellen, melyet meg kell hagyni a sajátos eszközei között.¹⁶ Ez az érvelés ellenkezett azzal a politikai és gazdasági nyomással, mely alatt az első Meidzsi modernizálóknak működniük kellett.

Japán gazdasági fejlődését súlyosan gátolta vámautonómiájának elvesztése, ami azt jelentette, hogy az állam nem támaszkodhatott a gazdasági protekcionizmus ezen klasszikus eszközére a kialakuló iparágak fejlődésének elősegítésében, illetve a hagyományos gazdasági szektorok védelmében.¹⁷ A nyugatiak által kikényszerített egyenlőtlen gazdasági szerződések (1858–1866) Japán import vámjait alig 5%-ra csökkentették. Védő vámtételeket egészen a japán vámautonómia biztosításáig nem alkalmazhattak, melyet 1899-ben a kereskedelmi és hajózási szerződések általános felülvizsgálatával vezettek be.¹⁸ Vámautonómiájának visszanyerését követően Japán protekcionista ipari politikába kezdett, bár csupán a II. vi-

lágháború után vált a japán kereskedelempolitika kifejezetten protekcionistává.¹⁹

Tehát 1899-ig a gazdasági és ipari fejlődés döntő szakaszában a japán ipar és kereskedelem nem, vagy alig élvezett vámvédelmet a behozattal szemben²⁰ és a japán kormány kénytelen volt engedélyezni a sokoldalú, megkülönböztetés-mentes kereskedelmet.²¹ Ennek ellenére a japán iparosítás előrehaladt, mivel a kormányzat a modern gazdasági és ipari fejlődésnek kedvező intézményi kereteket hozott létre. Ez a politika a hagyományos társadalmi tekintélyi és ellenőrzési modellek folytonos elfogadásán és az ország biztonságának magasfokú átgondolásán és előtérbe helyezésén nyugodott. Ez az elfogadás viszont tükrözte az iparosítási erőfeszítések lényegét, céljait, irányát és gyakorlati kifejeződést nyert a „Nyugathoz való felzárkózás” kérdésében kialakult nemzeti egyetértésben. Ezek a gondolatok egyesítették a japán modernizálókat, bürokrátákat és vállalkozókat.

A japán modernizálók egyetértettek abban, hogy az ország szuverenitása a nyugati ipari módszerek adaptálásán és meghonosításán múlik. Sőt a külföldi kereskedelmi és technológiai módszerek átvételét stratégiailag tartották fontosnak és elkerülhetetlennek, mivel a hagyományos társadalmi formák mintegy helyettesítették az egyéni szektor törekvéseit.²²

Az 1870-es évek a nemzeti fegyelem és együttműködés fokozatos feltűnésének lehettek tanúi nacionalista felhangokkal és távlatokkal,²³ amit formálisan az 1884 decemberi *kogyo iken* (Japán első fejlesztési terve) intézményesített. Nemsokára ezt az elképzelést törvényesítették az ország új gazdaságpolitikájaként,²⁴ helyettesítve az első Meidzsi évtized japán fejlesztési stratégiáját, amely egy mindenütt jelenlevő központi kormányzat paternalista gazdasági beavatkozását jelentette. A *kogyo iken* szerzői módosítani akarták a kiterjedt kormánybeavatkozásokat, melyek gátolták a gazdasági fejlődést. Ebben az értelemben a *kogyo iken* történelmi fordulópontot jelentett az állam szerepében és funkciójában a fejlesztési folyamatot illetően.²⁵

Tehát 1884 után a Japán állam egyre inkább a törvényekre, a rendeletekre és a támogatásokra támaszkodott a gazdasági fejlődés elősegítésében és irányításában; az állam inkább a menedzser és a koordinátor szerepét vállalta, minthogy vállalkozóként és beavatkozóként tevékenykedjen. A nacionalista összefüggés és érzelem húzódtott meg a *kogyo iken* gazdaságpolitikája és stratégiája mögött. Egy alig megfogható gazdasági nacionalizmus, amely átszötte a protekcionista politikai lépéseket, elősegítette az önerőre támaszkodást a gazdasági fejlődésben. A gazdaság modern és ha-

gyománys szektoraiban a *kogyo iken* egy neoprotekcionista politikát képviselt, amely megpróbálta megmenteni az ősi kisipari ágazatokat.²⁶ A *kogyo iken* elfogadását követően a kormány átszervezte a japán gazdaságpolitikát, lényegesen csökkentve a közvetlen állami beavatkozást, és megnyirbálva a magánszektornak nyújtott támogatásokat. Ugyanakkor az állam „szinkronizálni” kezdte a gazdasági vállalkozásokat a magánszektort Japán átfogó fejlesztési stratégiája irányában befolyásolva. A *kogyo iken* egyedülálló lehetőséget jelentett a japán gazdasági nacionalizmus számára. Gazdasági „vezérlő eszmévé” vált Japán modernizáló elitje előtt, és gyűjtőponttá a magánszektor számára. Ennek következményeként üzletemberek, vállalkozók és iparosok kezdték saját gazdasági céljaikat a gazdasági fejlődés és növekedés nemzeti céljaival azonosítani, és vállalataikat a nemzeti érdem részeként felfogni.²⁷ Így a gazdasági nacionalizmus részben a japán modernizáló elit által megfogalmazott és bevezetett átfogó gazdasági stratégia nem várt következményeként jelent meg, és összekapcsolja a magánszektor törekvéseit a nemzeti stratégiákkal összefogva azokat egy szélesebb nemzeti célban. Ez viszont egy hazafias érzület és egy erősebb gazdasági nacionalizmus érzetét vetítette előre.

A kormányzat ösztönözte a fejlesztési célok kiemelését, annak érdekében, hogy magángazdasági szövetségek révén valósuljanak meg, és ismételten a japán gazdaság és ipar „nemzeti érzületéhez” fordult.²⁸ Következésképpen szoros szálak fűzték össze az államot és a nagytőkét, amit csak erősített a japán állam növekvő gazdasági hatalma. A japán iparosítás egyre erősítette a gazdasági nacionalizmust, a biztonsági megfontolásokhoz és a nemzeti gazdaság képéhez kapcsolva azt. A japán állam szándékosan használta fel a gazdasági nacionalizmust 1931 óta a fejlesztés eszközeként, az átfogó gazdasági növekedés és fejlesztés céljára. A Meidzsi-restauráció óta viszont minden japán kormány olyan nemzeti fejlesztési stratégiát ajánlott, mely a biztonság kérdéséből vezette le a gazdasági politikai lehetőségeket, ami viszont táplálta a gazdasági nacionalizmusnak kedvező környezet kialakulását.

Kína 1895-ös, Oroszország 1905-ös legyőzésével, Korea 1910-es elfoglalásával és a Kínának 1915-ben benyújtott huszonegy kívánsággal²⁹ Japán Kelet-Ázsia kizsákmányolásának érett nagyhatalmi résztvevőjévé vált. Az I. világháború során Japán kiterjesztette a piacait erre a körzetre, megszilárdította hazai iparstruktúráját, és kísérletet tett arra, hogy betöltse a politikai vákumot Kína Santung tartományában.³⁰ Otthon Japán modern ipari állammá vált az I. világháború alatt, és alapvető társadalmi-gazdasági átalakuláson, valamint jelentős gazdasági növekedésen és fejlődésen

ment keresztül. Ezek a gyors változások, amelyek csak kihangsúlyozták a japán gazdaság és társadalom szociális-gazdasági feszültségeit, az 1930-as években kerültek az előtérbe, és a gazdasági nacionalizmus virulens formájában nyertek kibontakozást.

Az 1930-as években a japán gazdasági nacionalizmus elsőrendű céljává az autarchia vált. A fasiszta Olaszországhoz és a náci Németországhoz hasonlóan Japán is gazdaságilag független akart lenni, és nem akart közvetlen ellenőrzésén, illetve fennhatóságán kívül eső nyersanyagokra kényszerülni. Az agresszív háborúra készülő japán militaristák örömmel fogadták a lehetőséget: a nemzeti önellátást és autarchiát felölelő politika logikusan következett az esetleges háborúból.³¹

A japán gazdasági nacionalizmusnak lendületet adtak a húszas években illetve a harmincas évek elején bekövetkezett válságsorozatok, melyek hangsúlyozták az ország strukturális hiányosságait, és felerősítették az első világháború utáni egyenlőtlen gazdasági fejlődését. Ezen gazdasági problémák élén az egész országra kiterjedő mezőgazdasági válság állt. A húszas évektől a harmincas évek közepéig Japán mezőgazdasága a csökkenő árak hosszú trendjétől szenvedett, amit súlyosbított a parazita földesúri rendszer, a nadrágszj bírlat és az elszegényedés által sújtott parasztság. A feszülő társadalmi nyugtalanság időről időre elősegítette a harcos fasiszmust,³² az autarchia és az expanzionizmus fejlődését. A vidék nyomorúságát felerősítették az egymást követő gazdasági és pénzügyi válságok, melyeket hol inflatorikus, hol deflatorikus ciklusok jellemeztek a húszas évek nagy részében.³³ Japánnak a gazdasági válságok leküzdésére tett kísérleteit főként a nemzetközi feltételek határozták meg: a nagy válság, a kelet-ázsiai politikai helyzet, és különösen a „Kína probléma”. Először is Japán egy a szomszédot tönkretévő politikát folytatott az alacsony átváltási árfolyamok által megnövelt exportjával. A gazdasági racionalizmusnak ez a változata jelentős politikai veszélyeket hordozott magában, a japán üzleti érdekek mégis sürgették a bevezetését. Japánnak a különböző gazdasági válságok leküzdésére tett lépései általában sikeresnek bizonyultak, de csupán a világ közvéleményének erőteljes bírálata és ellenzése árán.³⁴ Következésképpen Japán egyre emelkedő vámkorlátozásokkal nézett szembe, valamint fokozódó tiltakozásokkal és ellenintézkedésekkel az olcsó japán árukkal szemben. Ugyanakkor megnövekedtek a nehézségei a késztermékek piacainak fenntartásában is.

Az erősödő nemzetközi bonyodalmak és ellenségesség tekintetében Japán a „Shidehara diplomáciát” vezette be, ami az 1921–22-es Washingtoni Konferenciától fogva, és gyakorlatilag a húszas években végig a japán

külkapcsolatok vezérelvévé vált.³⁵ A „Shidehara diplomácia” a gazdasági változást a japán nemzetközi kapcsolatok központi kérdésének tekintette,³⁶ és így támogatta az együttműködést Angliával és az Egyesült Államokkal. Ennek a megközelítésnek a végét 1931-ben egy döntő fordulat jelezte a japán Kína-politikában, azáltal, hogy a japán gazdasági nacionalizmus összekapcsolódott az ázsiai földrészen történő területi terjeszkedéssel. Japán autarchiás politikájának első célpontja a természeti kincsekben gazdag Mandzsúria volt. Japán Kínával kapcsolatos politikája tehát a korábbi, háború előtti „együttműködéstől” a közvetlen katonai beavatkozás felé tolódott el, ami Mandzsúria megszállásához és a Japán bábállam, Mandzsuko megalakításához vezetett.³⁷ A gazdasági depresszió és a társadalmi elégedetlenség hatására a japán militarizmus és ultranacionalizmus párhuzamosan és egymást erősítve fejlődött. Japán a gazdasági önellátás és autarchia visszafordíthatatlan útján indult el. A szándék ezzel az volt, hogy az ellenséges világban megvédjék Japán létérdekeit és létrehozzanak egy autonóm gazdaságú birodalmat, hogy elszigeteljék Japánt a Nyugat uralta nemzetközi gazdaság bonyodalmaiktól. Az autarchia érdekében elhangzott legsokatmondóbb korabeli érvek vezettek a durva gazdasági nacionalizmushoz, mint egyik megfigyelő megjegyzi: „...Japánnak nincsenek természeti forrásai ... elsőrendű érdeke kell, hogy legyen ezek megszerzése. ... Rendkívüli erőfeszítések szükségesek az export növelésére, hogy fizetni tudjanak a nyersanyagokért. ... Japán gyenge helyzetben van, mivel kevésbé iparosodott a nyugati államoknál ... Japán politikailag is hátrányos helyzetben van, lévén az egyetlen nem fehér ipari állam ...”³⁸ A japán döntéshozók azonban úgy érezték, hogy az országot nem képesek megvédeni gazdaságilag, egyesek azt mondták, hogy Japán azért nem lehetett gazdaságilag önellátó, mert az angolok, illetve az amerikaiak Japánnak nem engedték meg az angol–amerikai gazdasági rendszerbe való bejutást. Az „elszigeteltség” érveléshez szorosan kapcsolódott Japán állítólagos sérthetősége, ami arra készítetett néhány japán nacionalistát, hogy kitarson amellet, hogy amennyiben Japán a gazdasági internacionalizmust fogja alkalmazni, mint azt a „Shidehara diplomácia” kifejti, akkor békeidőben a külföldi hatalmakra kell támaszkodnia az alapvető nyersanyagokat illetően, háborúban pedig a nyomorral kell szembenéznie. A nemzeti fennmaradáshoz ezért a nyersanyagokhoz és az élelmiszerkészletekhez való hozzájutás biztosítására van szükség, és Mandzsúria „logikus” lépésnek látszott.

Az 1931–32-es Mandzsúria-i incidens sodorta Japánt az első összeütkezésbe Nagy-Britanniával, az Egyesült Államokkal és Kínával, amit Kína 1937-es megszállása és az 1941-es csendes-óceáni háború követett. Össze-

gezve elmondhatjuk, hogy Japán „régí” gazdasági nacionalizmusa uralkodó vonása volt a második világháború előtti diplomáciájának. Kezdetben a gazdasági nacionalizmus a nemzetépítés eszközeként szolgált és lényegében védekező, befelé tekintő volt. Azonban hamarosan összekapcsolódott az agresszív gazdasági növekedési és fejlesztési politikával. A harmincas évek elejének társadalmi-gazdasági válságaitól és a nemzetközi gazdasági rendszert szétzúzó nacionalista és autarchikus blokkok megjelenésétől hajtva Japán „régí” gazdasági nacionalizmusa összekapcsolódott politikai ellenpontjával, hogy megszülethessen egy, az autarchiához és a gazdasági önálláshoz kapcsolódó, terjeszkedő nemzeti politika egészen annak 1945 augusztusi megszűnéséig.

Japán „új” gazdasági nacionalizmusa

Az 1945-ös katonai vereséget követően a legyőzött Japánt arra kényszerítették, hogy a háborút a külpolitika elfogadhatatlan eszközének nyilvánítsa, és lemondjon expanzionista terveiről és politikájáról. A Meidzsik által támogatott *fukoku kyohei* (gazdagítsd az országot, hogy erősödjön a hadsereg) politikájának a helyét a „gazdaság az első” hozzáállás váltotta fel³⁹; a *boeki rikkoku* (a kereskedelemmel és az exporttal építsd az országot) új vezéreszméjével, melyek döntő elemeivé váltak Japán feltűnő háború utáni gazdasági helyreállítása, növekedése és terjeszkedése megvalósításának. Míg Japán „régí” gazdasági nacionalizmusa agresszív, terjeszkedő és idegengyűlölő volt, a második világháború utáni „új” gazdasági nacionalizmus „a külvilág változásainak eredményeként a nemzet előtt álló kérdésekre összpontosított.”⁴⁰ Irányultsága ugyanakkor befelé tekintő volt, biztosítva a külföldi gazdasági versennyel és uralommal szembeni védelmet, segítette a gyors gazdasági helyreállítás és növekedés érdekében tett általános erőfeszítéseket csakúgy, mint az ebből következő japán gazdasági expanziót az egész világon.

A háború utáni japán gazdasági nacionalizmus születését az amerikai megszállásig (1945–1952) vezethetjük vissza, amikor a belső és a külső erők és folyamatok egy nem agresszív, védekező és befelé tekintő gondolkodást hoztak létre. Az országon belül a SCAP (a Szövetséges Haderők Legfőbb Parancsnoka) egy sor széles körű reformot kezdeményezett a háború előtti expanzionizmus gyökereinek a felszámolására. Japán lenyűgöző katonai gépezetének 1945-ös felszámolása gyakorlatilag a politikai erőként való megsemmisítését jelentette, a földreform-program pedig megoldotta a háború előtti Japán legnyomasztóbb társadalmi-gazdasági problémáját.

A *zaibatsu*-k (hatalmas ipari egyesülések) felszámolása kiszabadította a japánokat azok oligopolisztikus szorításából és biztosította a piaci erők akadálytalan működését.⁴¹ Ezeknek a megszállási reformoknak a megvalósítása érdekében a SCAP kénytelen volt Japán nemzeti bürokráciájának az együttműködésére támaszkodni, amely ebben a folyamatban megerősítette a szerepét, és kiterjesztette adminisztratív hatalmának a hatóterét.⁴² Az állami bürokrácia nem csak személyesen is érdekeltté vált a SCAP politikájának e megvalósításában és megtervezésében, hanem vezető szerepet és cselekvő felelősséget nyert a korlátozottan rendelkezésre álló források elosztásában. Ez tovább erősítette politikai helyzetét.

Az amerikai megszálló erők helyreállító tevékenységének számos, a japán gazdaságpolitikát érintő nem szándékos következménye volt. Az amerikai megszállás 1. segítette helyreállítani és kiterjeszteni a japán bürokrácia hatalmának és tekintélyének az alapjait, mely viszont 2. felelősséget vállalt a gazdasági helyreállítás és növekedés előmozdításáért, ami 3. arra sarkallta az állami bürokráciát, hogy aktívan intervencionalistává váljék. A bürokrácia pedig kigondolta a nemzeti célokat és stratégiákat, elszánta magát, hogy elkerüli a külföldi gazdasági uralmat, és remélte, hogy belépnek az ipari hatalmak sorába. Ez mutatja, hogy milyen fontos szerepet töltött be a gazdasági nacionalizmus Japán háború utáni fejlődésében. Születését a bürokratikus hatalmat és tekintélyt kiterjesztő megszállási törvénykezéseknél és a nemzeti céloknál való megragadásban foghatjuk meg.

Nemzetközileg a háború utáni japán gazdasági nacionalizmus alapvető ismérve a szoros kötődés volt a Pax Americanához, a nemzetközi gazdasági és biztonsági rendszer amerikaiak által uralt szisztémájához. A japán gazdasági nacionalizmus számára a döntő fordulat a hidegháború európai és keletázsiai felerősödése, a kínai polgárháború és a veszélyes koreai helyzet hozta. Ezek az események és körülmények arra ösztönözték az Egyesült Államokat, hogy módosítsa Japánnak a háború utáni csendes-óceáni térségben szánt szerepével kapcsolatos elképzeléseit.⁴³ A nemzetközi kommunista fenyegetés egy politikailag és gazdaságilag szilárd Japánt tett szükségessé. Az amerikai politikusok elkezdték a háború előtti japán csendes-óceáni merkantilista politikát hibáztatni. Most át kellett volna alakítani és megreformálni a japán gazdaságot, de csak megfelelő garanciákkal. Japán beolvadna a Pax Americana rendszerébe, ami a gyakorlatban azt jelentette, hogy Japán teljes mértékben élvezze a nemzetközi piacokhoz és a nyersanyagokhoz való hozzájutás előnyeit, és mindenekelőtt egészében helyreáll Japán politikai szuverenitása és függetlensége. A háború utáni japán szerepről alkotott ezen megváltozott amerikai elképzelés hozzájárult Yoshida mi-

niszterelnök kettős törekvéséhez, hogy újjáépítse Japán gazdaságát, és helyreállítsa politikai függetlenségét és szuverenitását.⁴⁴ Yoshida elképzelései megvalósultak. Az amerikai–japán békeszerződés 1951. szeptember 8-án helyreállította 1952 márciusától Japán szuverenitását. Nem sokkal ezután Japán bebocsátást nyert az amerikaiak uralta gazdasági rendszerbe, és egy kétoldalú biztonsági megállapodással Japán az amerikai politikai és stratégiai fékentartási rendszer sarokköve lett. Japán gazdasági előnyöket nyert politikai és stratégiai függősége árán.

Több Japán politikus felismerte azokat az előnyöket és jótéteményeket, melyek a San Francisco-i Szerződés rendszeréből következtek. A „gazdaság elsőbbségének” elvétől vezérelve Yoshida miniszterelnök és több követője jelentékeny erőfeszítéseket tett, hogy legyőzze az Amerikával szembeni alárendelt japán pozícióval kapcsolatos ellenérzéseket és gátlásokat.⁴⁵ Japán új gazdasági nacionalizmusának a döntő kihordási periódusában a meghatározó tényezők egyike a legyőzött országnak az Egyesült Államoktól való függősége volt a piacokért, az olcsó nyersanyagokért, az egyéb forrásokért és a katonai védelemért. Japán politikai és gazdasági visszatérését a világgözösségbe az Egyesült Államok vezényelte, ami lehetővé tette az utóbbi számára, hogy jelentős befolyást gyakoroljon Japán ázsiai külpolitikájára.⁴⁶ Tehát Japán új nacionalizmusa az ötvenes évek összetett nemzetközi politikai gazdasági környezetében gyökerezett, és az Egyesült Államoktól való teljes függése határozta meg.

Japán első tapogatózó, háború utáni lépéseitől kezdve nagyobb gazdasági autonómiát követelt belső gazdasági gyengesége, a hidegháború megnövekedett veszélyei és az amerikai–japán kapcsolatok határozott egyenlőtlensége ellenére. Az amerikai gazdaság sokkal nagyobb és erősebb volt a japánnál. Az amerikai vállalatok gyorsan növelték hatáskörüket a világban, Japánt is beleértve, amelynek a gazdasági megújulása izgalmas lehetőséget nyújtott az amerikaiak külföldi beruházására. Nagyon hamar felfogták, mennyire korlátozzák őket Japán nacionalista korlátozásai. A japán bürokráciát és a gazdasági elitet felriasztották az amerikai társaságok agresszív kísérletei. Ellenszegültek azoknak a kezdeményezéseknek, hogy az amerikaiak a technológiatranszfer és a Japánban alapított, illetve megszerzett leányvállalatok révén megvegyék a lábukat a japán piacon.⁴⁷ A japánok félelme az amerikai multinacionális társaságok gazdasági uralmától a nacionalista reakció egész hullámát váltotta ki, hogy megvédjék a japán gazdaságot a külső dominanciától és befolyástól.

Az intézményes japán válasz a külföldi gazdasági kihívásra kiváltotta a gazdasági nacionalizmust a belső gazdasági növekedést és fejlődést célzó

költségvetési döntések egész soránál, ami egy olyan bonyolult bürokratikus ellenőrzési rendszert hozott magával, amely biztosította a japán piacokat és beruházásokat.⁴⁸ Japán átfogó stratégiája az ötvenes években ezeket a szűk nemzeti érdekeket tükrözte, ahol előkelő helyen állt a gazdasági fennmaradás, a gazdasági biztonság és a függetlenség. Ugyanakkor a Japán szorosán vett gazdasági érdekeit képviselőknek sikerült szimpátiát kiváltani külföldön Japánnak az erőforrásokban szegény, és a súlyos gazdasági feltételek által sújtott ország mivoltát hangsúlyozva. Az Egyesült Államok elismerte Japán „speciális körülményeit”, valamint rendkívüli érdekeit, és a kedvezmények a nemzetközi csere, illetve kereskedelem területén érvényesültek. Általánosan elismerték, hogy Japán még nem elég erős a világgazdaságban teljesértékű és egyenlő partnerként való részvételhez.⁴⁹

A Japán kedvezőtlen gazdasági helyzetét illető amerikai felfogást nézve, az Egyesült Államok szabad utat adott a feltörekvő japán gazdasági nacionalizmusnak. Míg elősegítették Japán gazdasági fejlődését, az amerikaiak politikai életének liberalizálódásában bíztak. Gyorsan lazítottak a szigorú megszállási politikán, hogy felgyorsítsák Japán ipari helyreállítását a negyvenes évek végén. Viszont a Japán feltörekvő gazdasági nacionalizmusában érdekelt hatalmas erők közvetve hozzájárultak a hosszú távú amerikai politikai és katonai tervek megvalósulásához Ázsiában.

A megszállás utáni időszakban az amerikai politika szándékai ellenére erősítette Japán új gazdasági nacionalizmusát. Ez nem azt jelentette, hogy Japán érzelmileg még nacionalistábbá vált, vagy, hogy nem volt hajlandó együttműködni a többi nemzettel, hanem azt, hogy Japán új gazdasági nacionalizmusa működni fog az új gazdasági és politikai keretek között. Japán fejlesztési energiái csaknem kizárólag a helyi piac és a könnyűipari export felé irányultak. A megszállás utáni japán gazdaságpolitika az ötvenes évek közepére új intézményes összetartó erőket halmozott fel: megjelent a tervezés, a gazdasági nacionalizmus pedig az új berendezkedés egyik támasztékaként szolgált. Az állami bürokrácia csakúgy, mint a múltban, kulcsszerepet játszott ezeknek a folyamatoknak az irányításában. A gazdasági bürokrácia gyámkodása mellett⁵⁰ a gazdasági ellenőrzés és felügyelet új rendszere fejlődött ki. Azonban a csendes-óceáni háború és az amerikai megszállás időszakával ellentétben, amikor az ellenőrzött gazdaság (*tosei keizai*) merev rendszere volt jellemző, most a gazdasági irányítás nem tett kísérletet arra, hogy közvetlenül ellenőrizze a gazdaságot, hanem a *gyosei shido* (adminisztratív irányítás) burkolt rendszerére támaszkodva⁵¹ terelte a magánszektort a kívánt irányba.

A bürokratikus ellenőrzés alapjául az 1949-es ideiglenes intézkedés-

ként elfogadott Valuta- és külkereskedelmi törvény szolgált. Ez szigorú valutaellenőrzési és importengedélyezési eljárásokat vezetett be. Ezeket a szabályokat nem érvénytelenítette a SCAP, így Japán az amerikai megszállásból protekcionista országgént került ki. Az ezt követő években a gazdasági bürokrácia kizárólagos hatalmát arra használta, hogy a korlátozott külkereskedelmi és a valutaellenőrzési rendszer segítségével támogassa az ipari fejlődést és a külkereskedelmet, megvédve a japán gazdaságot a külföldi versenytől és uralomtól. Az Egyesült Államok mindezek ellenére elmulasztott bármit is tenni a liberális világgazdasági rendszerről alkotott amerikai képpel éppen ellentétes japán valuta- és külkereskedelem-ellenőrzési rendszerrel szemben.

Japánnak viszont először nem sikerült megszereznie a GATT-tagságot. Az 1942-es elutasítás után Japán kitartott, amíg 1955 szeptemberében elnyerte a felvételt. Ez azonban pirruszi győzelemnek bizonyult. Tizennégy ország kivonta magát az alól, hogy megkülönböztetés nélkül kezelje Japánt a GATT Alapszabályának 35. cikkelyére hivatkozva.⁵² Ez, és a GATT-tal kapcsolatos ezt követő egyéb problémák súlyosbították Japán tartós kereskedelmi egyensúlyzavarait. A gazdaságpolitika önvédelmi és megtorló jellegű megközelítése Japán számára már túlhaladottá vált. Az export fontosságát hangsúlyozva Japán fokozatosan magáévá tette az „exportálni vagy éhezni” mentalitást.

Japánnak a nemzeti érdekek megsértéséből táplálkozó új gazdasági nacionalizmusa formálta ki a japán kereskedelempolitika ésszerű magyarázatát, „az export növelését és az import korlátozását.”⁵³ Ebből a szempontból a nagytőke és a gazdasági bürokrácia hasonló elképzeléseket és véleményeket vallott. A gyakorlatban Japán önvédelmi gazdaságpolitikája a nagytőke támogatásával és a bürokrácia szakértelmével indult. Az ötvenes és a hatvanas évek folyamán a gazdasági nacionalizmust a MITI aktivista gazdasági intézkedései fejezték ki legerőteljesebben, melynek hivatalnokai a nemzetközi gazdaságpolitikát a helyi gazdaság kiterjesztésének tekintették, Japán nemzeti érdekét a lehető legmagasabb bruttó nemzeti termék elérésében látták, és úgy vélték, hogy Japánt megilleti a különleges védelem, hiszen gyenge ország.⁵⁴

Az EGK 1958-as megalakulása láttán és a GATT-ba való 1955-ös belépés után Japán támadhatónak érezte magát, így a vám-, illetve nem vámjellegű korlátozások komoly rendszerét építették ki.⁵⁵ Az importtal szembeni védekező lépések hatékonysága nemsokára közmondásossá vált, és a többi országok visszaesőnek kezdték minősíteni Japánt, hogy nem liberalizálja a kereskedelempolitikáját a GATT szabályainak megfelelően.

Japán hármass védelmi vonala, amely az importkorlátozásokból, a valuta-szabályozásból, valamint a vám-, illetve nem vámjellegű korlátokból állt össze, olyan szoros volt, hogy az ötvenes években, de a hatvanas évek jó részében is a japán termékek és a külföldi import közötti verseny gyakorlatilag ismeretlen volt a japán piacon. Japán kereskedelmi tárgyalásai a többi ipari államokkal, különösen Nagy-Britanniával és Nyugat-Németországgal távolról sem voltak békésnek nevezhetők. Állandó viták dúltak az Egyesült Államok és Japán között kisebb kereskedelmi kérdésekben.

Japán 1960-as Nemzeti jövedelem megkétszerezési terve évi 9–10%-os külkereskedelmi forgalomnövekedést irányzott elő 1961 és 1970 között.⁵⁶ Exportirányultságú növekedési stratégiája követése közben Japán állandóan panaszokat emelt a kereskedelmét sújtó különböző nemzetközi akadályok ellen, és azt állította, hogy Japán a végsőig elment az import-forgalom liberalizálásában. Amikor csigalassúságú reformokba kezdett, Japán hangsúlyozta egyedülálló társadalmi és gazdasági viszonyait, valamint a forrásokban való szegénységét, hogy magyarázatot adjon a külföldi importtal és beruházásokkal szemben hozott önvédelmi intézkedésekre. Egyáltalán nem meglepő, hogy Japánt gyakran bírálták és vádolták, hogy kettős politikát folytat, mivel a japán vezetők követelték a japán árukkal szembeni diszkrimináció megszüntetését, bár ők maguk ragaszkodtak a külföldi beruházás és import ellenőrzése szigorú rendszerének fenntartásához. Az 1960-as évek elején, amikor a japán gazdasági terjeszkedés már jócskán megindult, az Egyesült Államok és a különböző nemzetközi gazdasági szervezetek (GATT, IMF, OECD) tagjai lényeges változások bevezetését követelték Japán önvédelmi gazdaságpolitikájában. Japán azonban nem is szándékozott, nem is volt képes erre ígéretet tenni ebben az időben.⁵⁷

Az idő múlásával azonban egyre növekvő nyomás nehezedett Japánra a kereskedelem és a beruházások liberalizálása irányában. De egészen 1972–1973-ig Japán nem tett érdemi lépéseket ezeknek a panaszoknak az orvoslására. Az 1960-as évek elején, amikor Japán megkezdte világméretű gazdasági növekedését, a befolyásos japán körök felismerték, hogy a változatlan gazdasági növekedés és haladás idővel megköveteli a szoros gazdasági nacionalizmus enyhítését az „internacionalizmus” érdekében.⁵⁸ Ennek az átmenetnek a sikere attól függ, hogy liberalizálni merik-e a gazdaságot, vállalva annak a kockázatát, hogy a japán gazdaság politikai erői átstrukturálódnak.

A japán gazdaságot gyakran nevezik „Japán Rt.”-nek, a nagytőke, a gazdasági bürokrácia és a kormányzó Liberális Demokrata Párt közös és összehangolt korporativizmusa miatt. A „Japán Rt.” egyre inkább a centri-

petális erőnek mutatkozik, de különösen a japán piacnak a külső támadásokkal szembeni védelmében bizonyult hatékonyak.⁵⁹ Egyes megfigyelők a „Japán Rt.” szerepét abban összegezték, hogy védi Japán nemzeti gazdasági orientációját otthon és külföldön egyaránt. Mások ezt a helyzetet úgy fogják fel, mintha még nem is hallottak volna a sok elemző által állított szorosra kötött ellenőrzési rendszerről.⁶⁰ Számos példát sorolnak fel, amikor az együttműködés és az összehangolás szemelláthatólag nem sikerült, sőt eltéréseket okozott.

Az a feltételezés, hogy a homogén, protekcionista japán bürokrácia a külföldi import és a beruházások minimalizálásával maximalizálta az exportot és védte meg a hazai gazdaságot, sokkal védhetőbb, mint amilyenek látszik. A legutóbbi tanulmányok⁶¹ rámutattak, hogy a japán bürokrácia a másutt levő ellenfeleihez hasonlóan megpróbálja elfogadtatni és kiterjeszteni saját hatalmát és tekintélyét.⁶² Szigorúan követve a nemzeti gazdasági érdekeknek megfelelő céljait, erősítette a konfliktusokat, és versengést hozott létre az egyes minisztériumokon belül, és az egyes minisztériumok között.

Az 1960-as és 1970-es évek által kiváltott egyik ilyen ellentmondás annak a kérdése, hogy „nemzetköziesíteni” kell-e a japán gazdaságot a japán nemzeti gazdasági érdekeket a többi országhoz és a világgazdasághoz kapcsolva. A megszállástól egészen a hetvenes évek elejéig a legjelentékenyebb gazdasági bürokraták erősen protekcionistaak voltak. Az elmúlt három évtized java részében a MITI saját protekcionista gondolkodásmódját visszhangozták az ipar óriásai és újoncai csakúgy, mint a hanyatló iparágak. Nem volt viszont mindennapos a MITI együttműködése a Mezőgazdasági Minisztériummal, amelynek a bürokrácián belül a liberalizmus kérdésében folyó harcban saját megvalósítandó nemzeti terve volt. A Külügyminisztérium, amely támogatta az importliberalizálást, gyakran működött együtt a Pénzügyminisztériummal (MOF). Ez utóbbinak viszonylag liberális elképzelései voltak ebben a kérdésben, szemben a külföldi beruházások és tőke liberalizálásával kapcsolatos merev nacionalista megközelítésével.⁶³

A hetvenes évek elején a japán döntéshozók többsége felismerte, hogy a gazdasági nacionalizmus japán változata büntetlenül már nem folytatható tovább. A japán gazdasági nacionalizmus intézményi alapjaiban különböző belső és külső változások kezdtek érelődni.⁶⁴ Mindazonáltal a kereskedelmi és beruházási liberalizálódás folyamata igen lassan haladt előre, mivel Japánnak az IMF, illetve a GATT nemzetközi szabályaihoz és megállapodásaihoz való alkalmazkodását hatékonyan késleltették az egymással versengő politikai és gazdasági érdekeltségek bürokratikus utóvéd-

harcai.⁶⁵ Japán lassú alkalmazkodása a külső ösztönzőkhöz alig járult hozzá a nemzetközi bírálókat élének csökkentéséhez, míg a kitartóan nacionalista attitűd bizalmatlanságot keltett az ipari országok körében. Ez a feszültség tovább súlyosbította az elkeseredettséget a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban.

Ilyen vita folyt 1969 és 1971 között az Egyesült Államokba irányuló japán textilexportról, egy olyan mennyiségről, amely nem tette ki a japán össztermelés 4%-át, és csupán 1%-a volt az amerikai textilfogyasztásnak. Mindenesetre az Egyesült Államok azzal fenyegetőzött, hogy Japán ellen alkalmazni fogja az Ellenséggel való kereskedelemre vonatkozó törvényt.⁶⁶ Nem sokkal ezen incidens után, a japán nacionalistákat alaposan felrázta az, amit ők a „Nixon-sokknak” neveztek. Nixon elnök 1971. július 15-én bejelentette azt a szándékát, hogy látogatást tesz a Kínai Népköztársaságban, azonban ezt a Japánnal való előzetes konzultáció nélkül tette. Ezt a diplomáciai összeütközést rövidesen követte Nixon elnöknek az augusztus 15-i bejelentése az Új Gazdaságpolitikáról. Felfüggesztette az amerikai dollárnak aranyra való beválthatóságát, és 10%-os adóval sújtotta az importot.⁶⁷ Tokió szilárdan meg volt győződve arról, hogy ezek az intézkedések Japánnak az Egyesült Államokkal szembeni kereskedelmi egyensúlytalansága kiegyenlítésére irányulnak az ide menő japán export rovására. Japán az előzetes várakozásoknak megfelelően védekezett az amerikai nyomás ellen, felmerült hogy értékeljék fel a jent, ami megerősítette azt a gyanút, hogy az alulértékelt jen a bűnös Japánnak az Egyesült Államokkal szembeni hatalmas kereskedelmi többlete kialakulásában. A dollár felfüggesztett konvertibilitására válaszul Japán elkezdte védeni az 1949-ben megállapított 360-as jen—dollár átváltási rátát, azért, hogy elkerülje a felértékelést. Hat héttel később Japán kénytelen felhagyni ezzel a költséges gyakorlattal, és a jent átértékelték a 308-as jen—dollár arányra. Válaszul az Egyesült Államok eltörölte az import felárakat.

A Nixon-sokkot követően az Egyesült Államok és az Európai Gazdasági Közösség egyre növekvő nyomást gyakorolt Japánra, hogy liberalizálja a gazdaságát. A japánok arra kényszerültek, hogy feladják a pozícióikat. A legtöbb japán vezető 1973 elejére elkerülhetetlennek tartotta az átfogó liberalizációs lépéseket, látva a növekvő világméretű ellenséges érzületet Japán kitartó restriktív politikájával szemben.⁶⁸ Tanaka miniszterelnök a *keidanren* (a gazdasági szervezetek japán szövetsége) és a fontosabb újságok által támogatva valóban sürgette a Japán külföldi beruházási tanácsot, hogy tegyen gyors lépéseket a tőkeliberalizálás érdekében.⁶⁹ A japán gazdaság nemzetköziesülése már úgy tűnt, jó úton halad 1973-ban, amikor az

„Alapvető gazdasági és társadalmi terv” (Tanaka ambiciózus terve „a japán szigetcsoport” újraformálására) egyenlő célként tűzte ki „a nemzeti jólét és a nemzetközi együttműködés előmozdítását.”⁷⁰ A japán gazdasági nacionalizmus döntő fordulópontjához érkezett a háború utáni fejlődés során. „A Washington által kezdetben támogatott és hosszú ideig elfogadott, védett nemzetközi gazdasági pozíciók legtöbbször”⁷¹ eddigre már hatályát veszítette. Kormánynyilatkozatban jelentették be 1973. május elsején, hogy „Japán 100%-ig liberalizált”. De, mint Chalmers Johnson kimutatta, a kormány továbbra is védett huszonkét kivételezett és stratégiai iparágat.⁷²

A reformintézkedések ellenére nem tűnt el a japán gazdasági nacionalizmus. A hetvenes évek közepére a legkézzelfoghatóbb vonása, a nemzeti sebezhetőségtől való félelem, ismét feltűnt. A nyersanyaghiány, „a szójabab-sokk” és az 1973-as OPEC olajembargó együttes hatása összezúzta Japán öntudatát és büszkeségét.⁷³ Japánnak a nyersanyagimporttól, az energiától és az élelmiszertől való teljes függőségének az ismeretében egy vezető japán hivatalnok *happo-yabure*-ként (minden oldalról védtelennek) összegezte országa fenyegető helyzetét 1974-ben.⁷⁴ Ez a gyötrődés Japán sebezhetősége és gyengesége felett, vezetett sok japánt arra, hogy a nemzetközi kérdések nacionalista megközelítése jól szolgálná az ország ügyét.⁷⁵

A korábbi esetektől eltérően a kedvezőtlen gazdasági változások nem váltották ki a gazdasági nacionalizmus frenetikus kitérőit a japánok között. Az olajembargó időleges aggodalmat okozott Japánnak és a világgazdaságnak, mivel Japán komolyan belekezdett gazdasága „nemzetköziesítésébe”. A MITI, a japán gazdasági nacionalizmus egykori megingathatatlan bástyája 1974 végére a protekcionizmust hivatalosan a nemzeti jólét fenyegetésének minősítette, és Japánt saját jószántából akarta „internacionalizálni”.⁷⁶

A hetvenes évek elejének két fő gazdaságpolitikai változására adott válaszként a japán gazdasági nacionalizmus megkezdte a jelenlegi szakaszába való belépését. Először bomlásnak indultak a Japán nemzeti gazdasági megalapozását övező szervezeti összetartó erők és intézményi keretek, átadva helyüket a gazdasági érdekek egyre szórtaabb központjainak. Másodszor, a nemzetközi és a belső nyomás hatására a japán bürokrácia nem volt többé képes vagy hajlandó az ország egész gazdaságának megvédésére a külső behatások ellen. A japán tőke és ipar kiemelkedése a hetvenes évek elején csökkentette a nagytőke kormánytól való függését, megkezdve így saját érdekeinek a követését. Végetért a háború utáni évek nagy részében

a japán gazdaságot uraló, egykor bensőséges kormány—nagytóke viszony. Ezen változások révén a „Japán Rt.” gondolat elavult, utat nyitva a japán gazdasági nacionalizmus új nekilendülésének.

Az „internacionalizálás” jótékonyan érintette Japán duális gazdaságának vezető szektorát, és megnövelte a nagytóke politikai autonómiáját, míg a lemaradt és nem hatékony gazdasági ágak a „nemzetköziesítésre”, mint a megélhetésük és a fennmaradásuk ellen irányuló közvetlen fenyegetésre tekintettek. Következésképpen a közép- és kisipar, a mezőgazdaság és a halászat a politikusokhoz és az állami bürokráciához fordult segítségért és támogatásért. Mindkettő pozitívan válaszolt, mivel ezeket a szektorokat országos fontosságúaknak tartják.⁷⁷ Az elmaradott szektorok, különösen a halászat és a mezőgazdaság váltak a fő partnerekké az állam által vezetett korporatista struktúrában, amely a hetvenes évek utolsó szakaszában fejlődött ki. A korporativizmusnak ez az új növekvő típusa uralja ma a japán gazdasági nacionalizmus intézményi szerkezetét.⁷⁸ Az új korporatista struktúra és a vele járó, a mezőgazdaságot, a halászatot és a többi lemaradó ágazatot támogató protekcionista politika lényeges kísérlet az „internacionalizmus” visszaszorítására, és a japán gazdaság élenjáró, illetve nemzetközileg versenyképes szektorai törekvéseinek a megakadályozására. Nem kétséges, hogy a japán gazdasági nacionalizmus a japán gazdaságpolitika jelentős és rugalmas túlélőjének bizonyult.⁷⁹

A japán gazdaság liberalizálása nem utalta a gazdasági nacionalizmust a feledés birodalmába. Ellenkezőleg, bebizonyította a rugalmasságát Japán gazdaságpolitikájában. Látva az egyre szaporodó külföldi követeléseket, hogy Japán „nyissa meg” a piacait a mezőgazdasági import számára, a japán gazdasági nacionalizmus lappangó erői egykor még politikailag újrafarmálódhatnak, aminek kiszámíthatatlan következményei lehetnek a nemzetközi gazdaságpolitikára.

Jegyzetek

1. Otto Hieronymi megállapítja: „Az alapvető változásoknak, melyek a hatvanas évek óta lejátszódtak a nemzetközi gazdaságban, az egyik következménye a gazdasági nacionalizmus fokozatos feltámadása volt az egész világon... míg a gazdasági nacionalizmus a hetvenes évek válságának oka és következménye volt, ez az egyik legfontosabb kérdés a nyolcvanas évek kilátásait illetően mind a fejlett, mind a fejlődő országok számára.” Lásd *Otto Hieronymi, szerk., The New Economic Nationalism*. New York, Preager Publishers, 1980. 1.
2. Lásd pl: *W. Link—W. J. Feld, szerk. The New Nationalism*. New York, Pergamon Press, 1978.

3. *Hans Kohn*, The Idea of Nationalism. New York, Macmillan, 1944. 10.
4. *Karl W. Deutsch*, Nationalism and Social Communication. Cambridge, Mass. MIT Press, 1966. 16.
5. Lásd *J. G. Hodgson, szerk.*, Economic Nationalism. New York, H. W. Wilson Company, 1933 és *A. G. B. Fisher*, Economic Self-Sufficiency. New York, Farrar and Rinehart, Inc. 1939.
6. *Hieronymi*, i. m. 30.
7. *Michel A. Heilperin*, The Trade of Nations. New York, Alfred A. Knopf, 1952. 94–95.
8. A fejlett ipari országok második világháború utáni nemzeti stratégiáit és céljait alakító politikai és gazdasági folyamatok alapos elemzésére lásd *Andrew Shonfield*, Modern Capitalism. London, Oxford University Press, 1969.
9. *Hieronymi*, i. m. 12.
10. Ezt a nézetet fejtette ki *Masataka Kosaka*, The International Economic Policy of Japan. in *Robert A. Scalapino, szerk.*, The Foreign Policy of Modern Japan. Berkeley, University of California Press, 1977.
11. Több érdekes, de egymással ellentmondó értékelése van a Meidzsi-restaurációnak és az eredetének: *W. G. Beasley*, The Meiji Restoration. Stanford, Stanford University Press, 1972; *Paul Akamatsu*, Meiji 1868: Revolution and Counter-Revolution. London George Allen and Unwin, 1972.; *Thomas M. Huber*, The Revolutionary Origins of Modern Japon. Stanford, Stanford University Press, 1981.
12. *Arcadius Kahan*, 19th Century European Experience with Policies of Economic Nationalism. in *Harry G. Johnson, szerk.*, Economic Nationalism in Old and New States. Chicago, University of Chicago Press, 1967. 19.
13. A Meidzsi-elit meg volt győződve arról, hogy élvezzi a japán nép támogatását abban a törekvésében, hogy a gyors iparosítás és a katonai fejlesztés révén biztosítsa a politikai függetlenséget.
14. Japánnak a gazdasági és a hagyományos nem gazdasági értékek és struktúrák integrálásáról lásd *G. G. Sansom*, The Western World and Japan. New York, Alfred A. Knopf, 1950. 437–44.
15. *Kanji Haitani*, The Japanese Economic System. Lexington, Mass., D. C. Heath, 1976. 19.
16. A legkiemelkedőbb támogatói Fukuzawa Yulichi, Kato Hiroyuki és Taguchi Ukichi voltak, lásd *Sansom*, i. m. 438–440.
17. *W. W. Lockwood*, The Economic Development of Japan. Princeton, Princeton University Press, 1968. 539.
18. *David E. Owen*, Imperialism and Nationalism in the Far East. New York, Hort and Co. 1929. 63.
19. *Lockwood*, i. m. 540.
20. *John O. Orchard*, Japan's Economic Position. New York, McGraw–Hill, 1930. 89–90.
21. *Lockwood*, i. m. 531.
22. *Byron K. Marshall*, Capitalism and Nationalism in Prewar Japan. Stanford, Stanford University Press, 1967. 114.
23. *Sakae Tsunoyama*, Government and Business. Tokio, University Press, 1980. 11.

24. A részleges fordítást lásd: *Ichiro Inukai*, The Kogyo Iken: Japan's Ten year Plan, 1884. *Kyoto Sangyo University Economic and Business Review*, No 6. 1979. május; és a kogyo iken általános magyarázatát és értelmezését lásd *Ichiro Inukai* és *Arlon R. Tussing*, Kogyo Iken: Japan's Ten Year Plan, 1884. *Economic Development and Cultural Change*, 16, No. 1. 1967. október.
25. u. a. 61.
26. *Takao Tsichiya*, Meiji Zenki Keizaisi Kenkyu (Gazdaságtörténeti tanulmány a Meidzsi-korszak első feléről). Tokió, University of Tokyo Press, 1944. 188. idézi *Inukai és Tussing*, i. m. 61.
27. Erre a pontra *Nakagawa* mutatott rá, Government. 217.
28. *M. Y. Yoshino*, Japan's Managerial System. Cambridge, Mass., MIT. Press, 1971. 21.
29. A kínai válasz kiváló történelmi elemzését lásd: *Chow Tse-Tung*, The May Fourth Movement: Intellectual Revolution in Modern China. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1960.
30. *John E. Schreicker*, Imperialism and Chinese Nationalism. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1971. 247.
31. Lásd *James B. Crowley*, Japan's Quest for Autonomy. Princeton, Princeton University Press, 1966.
32. A japán militarista fasizmus társadalmi-gazdasági eredetéről lásd: *R. P. Dore-Tsutomu Ouchi*, Rural Origins of Japanese Fasism. in *James W. Morley, szerk.*, Dilemmas of Growth in Prewar Japan. Princeton, Princeton University Press, 1971. és *Richard J. Smethurst*, A Social Basis for Prewar Japanese militarism. Berkeley, University of California Press, 1974. A földesurak és bérlők kérdéséről lásd *Ann Waswo*, Japanese Landlords. Berkeley, University of California Press, 1977.
33. Lásd *Hugh T. Patrick*, The Economic Muddle of the 1920s. in *James W. Morley*, i. m. különösen 225–259. old.
34. u. a. 259.
35. Báró Kijuro Shidehara külügyminiszter (1924–1927 és 1929–1931) ígéretet tett Kína szuverenitásának és területi sértetlenségének a tiszteletben tartására. A „Shidehara diplomáciának”, vagy „gazdasági diplomáciának” a bukásáról szóló érdekes írás: *Akira Iriye*, The Failure of Military Expansionism. in *James W. Morley*, i. m. és *Nobuya Bamba*, Japanese Diplomacy in Dilemma. Vancouver, University of British Columbia Press, 1972.
36. *Kosaka*, i. m. 214.
37. A „Kína-probléma” katonai értékelésének egy belső elemzését nyújtja *Mark R. Peattie*, Ishiwara Kanji and Japan's Confrontation with the West. Princeton, Princeton University Press, 1975.
38. *Kosaka*, i. m. 214.
39. A gazdaság elsőbbségének koncepciójáról lásd: *Saburo Okita*: Japan in the World Economy. Tokió, The Japan Foundation, 1975. 45.
40. *Donald C. Hellman*, Japan and East Asia: The New International Order. különnyomat. New York Praeger Publishers 1974. 80.
41. Az amerikai megszállásról szóló legtekintélyesebb tanulmány még mindig: *Kazuo Kawai*, Japan's American Interlude. Chicago, University of Chicago Press,

1960. Lásd még: *Ronald P. Dore*, Land Reform in Japan. London, Oxford University Press, 1959. és *Eleanor M. Haldey*, Anti-Trust in Japan. Princeton, Princeton University Press, 1970.
42. A japán bürokrácia megszállás alatti funkciójáról érdekes elemzés található *John M. Maki*, Government and Politics in Japan. New York Praeger, 1962. 69–72. Maki azt mondja, hogy a bürokrácia elősegítette a könnyű átmenetet a régeből (a háború előtti rendszerből) a háború utáni berendezkedéshez.
 43. Japán szerepének új felfogását tárgyalja *Akira Iriye*, The Cold War in Asia. Englewood Cliffs, N. J. Prentice Hall, 1974. 173–176. *Joyce Kolko–Gabriel Kolko*, The Limits of Power. The World and the United States Foreign Policy 1945–1954. New York, Harper and Row, 1972. 300–325. és különösen 510–533.
 44. Yoshida miniszterelnök gazdaságnak elsőbbséget adó politikájáról és harcáról Japán szuverenitásának a helyreállításáért lásd *John Dower*, Empire and Aftermath: Yoshida Shigeru and the Japanese Experience, 1878–1954. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1979. 415–492.
 45. Jó példa erre Ikeda miniszterelnök elhallgatási politikája a Kölcsönös biztonsági szerződés 1960-as aláírása utáni heves sztrájkokat és tömegmegmozdulásokat követően. Részletes beszámolót ad a Kölcsönös biztonsági szerződés válságáról *George P. Packard*, Protest in Tokyo. Princeton, Princeton University Press, 1966.
 46. Különösen a Kínai Népköztársaságra, Tajvanra és Koreára való tekintettel. Lásd *Frank C. Langdon*, Japan's Foreign Policy. Vancouver, University of British Columbia Press, 1973. és *Chae-Jin Lee*, Japan Faces China: Political and Economic Relations in the Postwar Era. Baltimore, John Hopkins University Press, 1976.
 47. Bár Japánnak a külső gazdasági dominanciától való félelméből volt némi haszon, további aggodalomra készítették őket a Nyugat-Európában elhelyezett japán gazdasági megfigyelő állomások által gyűjtött gazdasági hírszerző jelentések, ahol a japán diplomáciai misszókhoz csatolt MITI és pénzügyminisztériumi hivatalnokok figyelték az „amerikai kihívásnak” a nyugat-európai termelésre és piacra gyakorolt hatását.
 48. *Saburo Okita*, i. m. 46.
 49. *Hugh Patrick*, American Foreign Economic Policy Towards the Western Pacific. in *Sir John Crawford–Saburo Okita*, szerk., Raw Materials and Pacific Economic Integration. Vancouver, University of British Columbia Press, 1978. 28.
 50. A japán gazdasági bürokrácia a Pénzügyminisztériumból (MOF), a Nemzetközi Kereskedelmi és Ipari Minisztériumból (MITI), a Szállítási Minisztériumból, a Gazdaságtervezési Hivatalból, a Japán Bankból és az Ipari Fejlesztési Bankból tevődik össze. Kiváló magyarázó elemzést nyújt *Chalmers A. Johnson*, MITI and the Japanese Miracle. The Growth of Industrial Policy, 1925–1975. Stanford, Stanford University Press, 1982. 35–82.
 51. Az adminisztratív irányításnak van egy egyedülállóan japán gyakorlata (*gyosei shido*), amely szerint a kormányhivatalok és ügynökségek az iparágakat és a vállalatokat informális eszközökkel, különösebb utasító hatóságok nélkül terelték a kívánt irányba. Ezen eszköznek a használatát a minisztériumok és az ügynökségek a törvény által számukra biztosított széles jogkör hangoztatásával iga-

- zolja, amely megváltoztathatatlanul leszögezi, hogy az ezen szabályozás alá eső iparágak fejlődésének előmozdításáért, szabályozásáért és irányításáért felelősek. A *gyosei shido* jogi interpretációját lásd *Hideo Tanaka, szerk.*, *The Japanese Legal System*. Tokió, University of Tokyo Press, 1976. 353–404. Lásd még *Dan F. Henderson*, *Foreign Enterprise in Japan: Law and Politics*. Chapel Hill, N. C. University of North Carolina Press, 1973. 204–206. és egy másik alaposan érvelő magyarázatot lásd *Chalmers A. Johnson*, *MITI and the Japanese Miracle*. 242–274.
52. Lásd *Garðner Patterson*, *Discrimination in International Trade: The Policy Issues, 1945–1965*. Princeton, Princeton University Press, 1966. 285–286.
 53. *Kosaka*, i. m. 210.
 54. *I. M. Destler, Priscilla Clapp, Hideo Sato és Harohiro Fukui*, *Managing and Alliance: The Politics of US–Japanese Relations*. Washington, D. C., Brookings Institutions, 1976. 80–81.
 55. *Kosaka*, i. m. 210.
 56. Economic Planning Agency, *National Income Doubling Plan, 1961–1970*. Tokió 1961. 74–77.
 57. Lásd *Leon Hollerman*, *Japan's Dependence on the World Economy*. Princeton, Princeton University Press, 1967. 228.
 58. A japán gazdaság „liberalizálásának” a kérdéséről lásd *Dan F. Henderson*, *Foreign Enterprise in Japan*. Raleigh, University of North Carolina Press, 1973. 237–290. A kérdés jogi oldalát vizsgálja *Chalmers A. Johnson*, *MITI... 275–301*.
 59. Lásd *Jon Woronoff*, *Inside Japan, Inc.* Tokió, Lotus Press, 1982. 131.
 60. A kormány–tőke viszonyról lásd *Kanji Haitani*, *The Japanese Economic System*. Lexington, Mass., D.C. Heath, 1976. 181. *Eugene J. Kaplan*, *Japan: The Government-Business Relationship*. Washington, D. C. Government Printing Office. 1972. 14. *The Economist*, *Consider Japan*. London, Duckworth, 1963. 16. és *Richard Halloran*, *Japan: Images and Realities*. New York, Knopf, 1970. 72.
 61. *John C. Campbell*, *Contemporary Japanese Budget Policy*. Berkeley, University of California Press, 1977. *Chalmers A. Johnson*, *Japan: Who Governs? An essay on Official Bureaucracy*. *Journal of Japanese Studies*, 1975. 1–28. *Haruhiro Fukui*, *Policy-Making in the Japanese Foreign Ministry*. in *Robert A. Scalapino, szerk.*, *The Foreign Policy of Modern Japan*. Berkeley University of California Press, 1977. 3–36.
 62. Az a tény, hogy nem sikerült megérteni a japán gazdaságpolitikai döntéshozatali rendszer hatalommegoszlásának, bürokratikus elitizmusának és konszenzusra irányultságának a hatását, egyes elemzőket (és apologetákat) arra a tévútra vezetett, hogy a sziget mentalitás elsősorban kulturálisan gyökerező hatásával magyarázzák Japánnak a nemzetközi gazdasági ügyekhez való nemalkalmazkodását.
 63. Lásd *Dan F. Henderson*, *Foreign Enterprise in Japan*. 237–249.
 64. Lásd *Destler és mások*, i. m. 81.
 65. Lásd *Philip H. Trezise*, *Japan in Wilfred L. Kohl, szerk.*, *Economic Policies of Industrial States*. Lexington, Mass., Lexington Books, 1977. 155.

66. Lásd *Destler, Haruhiro Fukui és Hideo Sato*, *The Textile Wrangle Conflict in Japanese–American Relations, 1969–1971*. Ithaca, Cornell University Press, 1979.
67. A válságról lásd *Susan Strange*, *The Dollar Crisis in 1971*. *International Affairs*, 48 1972. április 191–215.
68. *M. Y. Yoshino*, *Japan as Host to the International Corporation*. in *Isahia Frank, szerk.*, *The Japanese Economy in International Perspective*. Baltimore, John Hopkins University Press, 1975. 288–289.
69. Lásd *Yoshino*, i. m. 298.
70. Lásd Economic Planning Agency, *Basic Economic and Social Planning*. Tokió, 1973. február.
71. *Destler és mások*, *Managing...* 167.
72. *Johnson*, MITI... 302.
73. 1973 nyarán az Egyesült Államok korlátozta a szójabab exportját Japánba a japán kereskedelmi társaságoknak az Egyesült Államokban folytatott spekulatív üzelvei miatt. Az „embargót” hamarosan megszüntették, és azóta a szállítások megszakítás nélkül folynak.
74. *Saburo Okita*, i. m. 198.
75. *Kosaka*, i. m. 221.
76. Bár az „internacionalizálás” kifejezés elvileg kétértelmű, itt most a japán gazdasághoz való hozzáférést lehetővé tevő kormánypolitikára vonatkozik. Lásd még *Johnson*, MITI... 301–303.
77. *T. J. Pempel–Keiichi Tsunekawa*, *Corporatism without Labor? The Japanese Anomaly*. in *Philippe C. Schmitter és Gerhard Lehbruch, szerk.*, *Trends toward Corporatist Intermediation*. Beverly Hills, Sage Publications, Inc. 1979. 266., 269.
78. *Pempel–Tsunekawa*, i. m. 266–267.
79. Lásd U. S. Congress. House Committee on Ways and Means, *United States–Japan Trade Report*. Committee Print, 96th Congress, 2nd session, Washington, D. C., U. S. Government Printing Office, 1980. 1.

*Olvasóink szíves tudomására hozzuk, hogy
a VILÁGTÖRTÉNET
az alábbi Hírlapboltokban vásárolható meg
Budapesten:*

	Telefon:
V. Váci u. 10.	185-604
V. Szabadsajtó u. 6.	184-840
SUGÁR Üzletközpont Őrs vezér tér Magyar Jakobinusok tere Déli pu.	843-160/69
Szt. István krt. 25.	-
I. Bem u. 9.	314-334
V. Felszabadulás tér 4. (Párizsi udvar)	352-346
József nádor tér 1.	181-401
CORVIN Áruház	185-850
Lenin krt. 17.	335-551
Hegedűs Gyula u. 43.	423-551
Baross u. 59.	491-505
SKÁLA Áruház	131-286
Petőfi Sándor u. 17.	852/222/28
Rákosfalva park 3/c (XV.)	189-013
Hírlapbolt (KHI) V. Bajcsy Zs. út 76.	847-274
	116-269

1K-941

